

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ

ISSN 3106-8642
E-ISSN 3135-3851

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 71 – 2026

BAKİ – 2026

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏDLİYYƏ NAZİRLİYİ
MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI MƏRKƏZİ**

*ISSN 3106-8642
E-ISSN 3135-3851*

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 71 - 2026

Bakı - 2026

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adlı elmi əsərlər məcmuəsi barədə

“Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Əsasnaməsi”ndə Mərkəzin məhkəmə ekspertizalarının təyin edilməsi, aparılması və ekspert rəylərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarına elmi-metodiki köməkliyin göstərilməsi, metodik vəsaitlərin hazırlanması, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və ekspertlər üçün hazırlanmış elmi-metodik materialların nəşrinin təşkil edilməsi, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mətbu nəşrlər təsis etməklə xüsusi bülletenlər, elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinə dair materiallar və digər nəşrlərin buraxılması, nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə hüquq və vəzifələri təsbit olunub.

Eyni zamanda Əsasnamədə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, ekspert tədqiqatının yeni metod və metodikalarının hazırlanması, eləcə də təkmilləşdirilməsi onun fəaliyyət istiqamətlərinə aid edilib.

Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika, kriminologiya və hüququn digər aidliyyəti sahələrində elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsi, əldə edilən nəticələrin ekspert təcrübəsində tətbiq edilməsi üzrə elmi-nəzəri, təcrübi və metodiki xarakterli problemlərin aşkar edilməsi və müzakirəsi, həmçinin fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlərin həll edilməsi məqsədilə Mərkəzdə Elmi Şura yaradılıb.

Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin prioritet istiqamətləri ədalət mühakiməsinin hüquqi, təşkilati və metodoloji problemləri, kriminoloji araşdırmalar, məhkəmə ekspertizası və kriminalistikanın nəzəri və təcrübi məsələləri ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 14 dekabr 235 nömrəli qərarına əsasən Mərkəzdə fəlsəfə doktoru üzrə (5611.01-cinayət hüququ, kriminologiya, cəza-icra hüququ və 5612.01-cinayət prosesi, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası, əməliyyat axtarış fəaliyyəti) doktorantura təhsili davam etdirilib.

Qeyd olunur ki, Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası İnstitutu tərəfindən (hazırkı Mərkəzin sələfi) 1962-ci ildə “Məhkəmə ekspertizasının problemləri” adlı elmi jurnal təsis olunmuş, sonradan müxtəlif adlarla nəşr olunan jurnal bu gün fəaliyyətini “Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” adı ilə davam etdirir. Jurnal 15.10.2010-cu il tarixdə 3267 qeydiyyat nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilib.

Jurnalda öz profilinə uyğun olaraq Mərkəzin əməkdaşları ilə yanaşı respublikanın, o cümlədən xarici ölkələrin nüfuzlu hüquqşünas alimlərinin, gənc tədqiqatçıların, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin məqalələri dərc olunur.

Mərkəzin elmi jurnalı 30.07.2025-ci il tarixdə “Crossref” təşkilatında qeydiyyatdan keçərək beynəlxalq DOI (Digital Object Identifier) prefiksi alıb. <https://doi.org/10.64498/EVJF3350>

Jurnal çap və elektron nəşr üçün müvafiq olaraq ISSN 3106-8642 və E-ISSN 3135-3851 beynəlxalq standart seriya nömrələri ilə qeydiyyatda alınıb.

Jurnal elektron səhifəyə malikdir və nüsxələri elektron formatda www.expert.gov.az saytına yüklənir.

Jurnalın nəşrinin maliyyələşdirilməsi Mərkəzə dövlət büdcəsindən ayrılmış müvafiq xərclər hesabına təmin olunur.

***Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi
Elmi-metodiki iş və təlim idarəsi***

“Əminəm ki, ədliyyə və məhkəmə işçiləri qanunun aliliyinin, hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyinin təmin olunması, vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində səylərini bundan sonra da davam etdirərək Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcəklər.”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Heydər oğlu Əliyev

**ELMİ MƏCMUƏNİN REDAKSIYA
HEYƏTİ**

Baş redaktor

Elşən Vəli oğlu Albəndov – Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin rəisi

Redaksiya heyəti

Aysel Zakir qızı Kişiyeva – Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin Elmi–metodiki iş
və təlim idarəsinin rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə
doktoru (məsul katib)

Fərdin Yaşar oğlu Xəlilov – Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə
Akademiyasının Vəkillərin və mediatorların
tədrisi fakültəsinin dekan müavini, hüquq
elmlər doktoru

Ədalət Bəybala oğlu Həsənov – Azərbaycan
Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin “Məhkəmə–
Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya
Birliyi” publik hüquqi şəxsin baş direktoru,
tibb elmləri doktoru

Şəhla Tofiq qızı Səmədova – Bakı Dövlət
Universitetinin “Cinayət hüququ və
kriminologiya” kafedrasının müdiri, hüquq
elmlər doktoru, professor

Kamil Nazim oğlu Səlimov – Bakı Dövlət
Universitetinin “Kriminalistika və məhkəmə
ekspertizası” kafedrasının müdiri, hüquq
elmləri doktoru, professor

Cabir Sirac oğlu Ahmet – Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin Keyfiyyət təminatı
idarəsinin rəisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Natiq Tahir oğlu Pənahov – Azərbaycan
Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə
Ekspertizası Mərkəzinin Səs, görüntü və
rəqəmsal ekspertizalar şöbəsinin rəisi, fizika–
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov – Nəsimi Rayon
Məhkəməsinin hakimi, hüquq üzrə fəlsəfə
doktoru

Səyyad Ağamir oğlu Ağayev – Azərbaycan
Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis
Akademiyasının Cinayət prosesi kafedrasının
rəisi

M Ü N D Ə R İ C A T

**AYXAN RÜSTƏMZADƏ, MƏTANƏT ƏSGƏROVA,
İLHAMƏ HƏSƏNOVA**

Cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırması 12

VÜSAL MƏMMƏDOV

*Cinayətin qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyə-
can (affekt) vəziyyətində törədilməsi*..... 25

**XƏLİLOVA NİLUFƏR ŞÜXRƏTİLLAYEVNA,
BOİSXOJAEVA ADİBAXON ANVAROVNA,
ABDULLAYEVA MÜNİRƏ UBAYDULLAYEVNA**

*Kütlə spektrometriya detektoru və infraqırmızı spektrofo-
tometriya ilə qaz xromatoqrafiyası metodlarından istifadə
edərək az miqdarda mefedron üzərində ekspert tədqiqatı
metodologiyasının hazırlanması* 30

ŞƏRİFOV RƏŞAD, İSMAYILOVA ESMİRA

*Yetkinlik yaşına çatmayanların kiberməkanda
müdafiəsinin Çin Xalq Respublikası modeli: hüquqi
təcrübə və Azərbaycan üçün əhəmiyyəti* 37

MALİK SƏLİMOV, NATİQ SƏLİMOV

*Cəza, digər cinayət–hüquqi tədbirlər, inzibati, inti-
zam tənbeh tədbirləri və mülki–hüquqi məsuliyyətin
hüquqi təbiəti*..... 44

**ELŞƏN HƏSƏNOV, SAHİB QƏDİROV,
TƏHMASİB BAĞIROV, İNTİQAM BABAYEV**

*Rəqəmsallaşma dövründə yol–nəqliyyat hadisələri-
nin məhkəmə ekspertizası icraatının program–texnoloji
əsaslarının inkişafı istiqamətləri* 52

EMİN ƏLİYEV

*Əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin
müəyyən olunmasında xüsusi əlamətlərin əhəmiyyəti* 74

LƏTİF ƏLİYEV, İLHAMƏ QULİYEVA

*Korrupsiya işlərində fonoskopik və linqvistik ekspertiza-
ların tətbiqi* 82

Azər Valeh oğlu İsmayilov – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin Heydər Əliyev adına Akademiyasının Cinayət prosesi və kriminalistika kafedrasının müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Şöhlət Müzəffər oğlu Kərimov – Azərbaycan Respublikası Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquq və iqtisadiyyat” kafedrası müdirinin müavini, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yener Ünver – Türkiyə Respublikası Özyeğin Universiteti Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Nebile Dağhoğlu – Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru, professor

Cavid Abdullazadə – Türkiyə Respublikası Ankara Universitetinin Hüquq fakültəsinin professoru, hüquq elmlər doktoru

Vitaliy Kuznetsov – Ukrayna Milli Elmlər Akademiyasının Qanunvericilik və Hüquqi Ekspertiza Elmi Tədqiqat İnstitutunun baş elmi işçisi, hüquq elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzi

AZ 1000, Bakü şəhri,
Khagani caddəsi 24

E-pošta:
info@expert.gov.az

İletişim numarası:
(012)-598-53-72

AYŞƏN KAZIMOVA ARAZLI

Atəş izlərinin tədqiqi ekspertizası və tədqiqatın aparılması üçün nümunələrin düzgün götürülməsi və qablaşdırılması 89

HƏSƏN BABAYEV

Müasir şəhər mühitinin formalaşmasında şəhərsalma, memarlıq və məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının strateji rolu97

İLHAMƏ QULİYEVƏ

Məhkəmə-lingvistik ekspertizasında sentiment analizinin mahiyyəti və elmi əsasları107

NƏCƏFLİ AYTƏN

Narkotik maddələrin məhkəmə ekspertizasında instrumental analiz üsullarının rolu113

NURİDƏ ƏLİZADƏ

Roman-german hüquq sistemində toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri120

AYDAN DİLƏNOVA

İnsan hüquqları üzrə avropa məhkəməsinin təcrübəsində işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsi131

İMAMLI İSRAYIL

Cinayət prosesində qiyabi icraatın anlayışı və növləri144

VASİF QASIMOV

Partlayışdan sonra qalan piyada əleyhinə minasının qalıqlarının aşkar edilməsi və onların analizi152

ORXAN QASIMOV

Dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhəti haqqında159

CAVİD MİRZƏZADƏ

Hüquqi immunitet institutu: anlayışı və cinayət-hüquqi mahiyyəti165

**EDITORIAL BOARD OF THE
SCIENTIFIC JOURNAL**

Editor-in-Chief

Elshan Vali oğlu Albendov – head of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan

Editorial Board

Aysel Zakir gizi Kishiyeva – head of the Scientific-methodological work and training Department of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law (Executive Secretary)

Fardin Yashar oğlu Khalilov – deputy dean of the faculty of Training for lawyers and mediators at the Justice Academy of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Law

Adalat Beybala oğlu Hasanov – general director of the Public Legal Entity “Forensic Medical Expertise and Pathological Anatomy Union” of the Ministry of Health of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Medical Sciences

Shahla Tofiq gizi Samedova – head of the Department of Criminal Law of Baku State University, Doctor of Law, professor

Kamil Nazim oğlu Salimov – Head of the Department of Criminology and Forensic Expertise of Baku State University, Doctor of Law, professor

Jabir Sirac oğlu Ahmet – head of the Quality Assurance Department, Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan; PhD in Law

Natig Tahir oğlu Panahov – head of the Audio, Video, and Digital Forensics Department of the Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, PhD in Physics and Mathematics

Nail Ibad oğlu Abbasov – Judge of the Nasimi District Court, PhD in Law

Seyyad Aghamir oğlu Aghayev – head of the Department of Criminal Procedure of the Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan

Azer Valeh oğlu İsmayilov – head of the Department of Criminal Procedure and Criminology of the Heydar Aliyev Academy of the State Security Service of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law

C O N T E N T S

**AYKHAN RUSTAMZADE, MATANAT ASGAROVA,
ILHAMA HASANOVA**

Defence investigation in criminal proceedings..... 12

VUSAL MAMMADOV

Committing a crime in a state of affect (crime of passion) 25

**KHALILOVA NİLUFAR SHUKHRATİLLAYEVNA,
BOİSKHODZHAEVA ADİBAXON ANVAROVNA,
ABDULLAEVA MUNİRA UBAYDULLAEVNA**

Development of a methodology for expert research of small amounts of mephedrone using gas chromatography methods with a mass spectrometric detector and IR spectrophotometry 30

RASHAD SHARİFOV, ESMİRA İSMAYİLOVA

Chinese model of protection of minors in cyberspace: legal experience and significance for Azerbaijan..... 37

MALİK SALİMOV, NATİQ SALİMOV

The legal nature of punishment, other measures of a criminal-law character, administrativeanddisciplinarysanctions, and civil liability..... 44

**ELSHAN HASANOV, SAHIB GADIROV, TAHMASIB
BAGIROV, INTIGAM BABAYEV**

Development trends in the software and technological foundations of forensic examination of road traffic accidents in the era of digitalization..... 52

EMİN ALİYEV

Importance of special signs in determining psychophysiological qualities of the executor of handwritten texts 74

LATİF ALİYEV, İLHAMA GULİYEVA

Application of forensic phonoscopic and linguistic examinations in corruption cases 82

Shohlat Muzaffar oğlu Karimov – deputy head of the Department of Law and Economics of the National Aviation Academy of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law, Associate professor

Yener Unver – Professor of the Faculty of Law of Özyeğin University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Nebile Dağhoğlu – Head of the Department of Forensic Expertise of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law, professor

Javid Abdullazadeh – Professor of the Faculty of Law of Ankara University, Republic of Turkey, Doctor of Law

Vitaliy Kuznetsov – Senior Researcher of the Scientific Research Institute of Legislation and Legal Expertise of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Law, professor

Forensic Science Center
of the Ministry of Justice
of the Republic of
Azerbaijan
AZ 1000, Baku city,
Khagani street 24

E-posta:
info@expert.gov.az

Contact number:
(012)-598-53-72

AYSHAN KAZIMOVA ARAZLI

Forensic examination of gunshot residue and proper collection of samples for conducting research and packaging..... 89

HASAN BABAYEV

The strategic role of urban planning, architecture, and forensic construction expertise in shaping the modern urban environment..... 97

İLHAMA GULİYEVA

The essence and scientific foundations of sentiment analysis in forensic linguistic expertise..... 107

AYTAN NAJAFLI

The role of instrumental analytical methods in the forensic examination of narcotic substances..... 113

NURİDA ALİZADEH

Peculiarities of regulation of crimes against inviolability in the Roman-German legal system..... 120

AYDAN DİLANOVA

The prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment in the jurisprudence of the European Court of Human Rights..... 131

İSRAYİL İMAMLI

Concept and types of absentee proceedings in criminal proceedings..... 144

VASİF GASIMOV

Detection and analysis of post-detonation residues of the PMN anti-personnel mine..... 152

ORKHAN GASİMOV

On the subjective side of the crime of treason..... 159

CAVİD MİRZAZADE

The institution of legal immunity: its concept and criminal-law nature 165

Genel Yayın Yönetmeni

Elşan Vali oğlu Albendov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Adalat Bakanlığının Adli
Uzmanlık Merkezinin başkanı

Editör kadrosu

Aysel Zakir kızı Kişiyeva – Azərbaycan
Cumhuriyeti Adalat Bakanlığının Adli
Uzmanlık Merkezinin Bilimsel–yöntemsel
çalışma ve eğitim bölümü başkanı, Hukuk
felsefesi doktoru (İcra sekreteri)

Fardin Yaşar oğlu Halilov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Adalat Bakanlığının Adalat
Akademisinin Avukat ve arbulucu eğitimi
fakültesi dekan yardımcısı, Hukuk doktoru

Adalat Beybala oğlu Hasanov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığının “Adli Tıp
Uzmanlığı ve Patolojik Anatomi Birliği” Genel
Müdürü kamu tüzel kişiliği, Tıp bilimleri
doktoru

Shahla Tofig gizi Samadova – Bakü Devlet
Üniversitesi “Ceza hukuku ve kriminoloji”
bölüm başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Kamil Nazım oğlu Salimov – Bakü Devlet
Üniversitesi “Kriminoloji ve Adli İnceleme
Bölüm” başkanı, Hukuk doktoru, profesör

Cabir Sirac oğlu Ahmet – Azərbaycan
Cumhuriyeti Adalat Bakanlığının Adli
Uzmanlık Merkezinin Kalite güvence bölümü
başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Natik Tahir oğlu Panahov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Adalat Bakanlığının Adli
Uzmanlık Merkezinin Ses, Görüntü ve
Dijital adli bilişim bölümü başkanı, Fizik ve
matematik alanında felsefe doktoru

Nail İbad oğlu Abbasov – Nesimi Bölge
Mahkemesi Hakimi, Hukuk felsefesi doktoru

Sayyad Ağamir oğlu Ağayev – Azərbaycan
Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı Polis Akademisi
Ceza Muhakemeleri Dairesi Başkanı, Hukuk
felsefesi doktoru

Azer Valeh oğlu İsmayilov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Devlet Güvenlik Servisi Haydar
Aliyev Akademisi Ceza Usulü ve Kriminoloji
Bölüm Başkanı, Hukuk felsefesi doktoru

Şohlat Muzaffar oğlu Kerimov – Azərbaycan
Cumhuriyeti Milli Havacılık Akademisi Hukuk
ve Ekonomi Bölümü Başkan Yardımcısı,
Hukuk felsefesi doktoru, doçent

İ Ç İ N D E K İ L E R**AYHAN RÜSTEMZADE, MATANAT ASGEROVA,
İLHAME HASANOVA**

Ceza muhakemesinde avukat araştırması..... 12

VUSAL MAMMADOV

*Suçun ani gelişen şiddetli ruhsal heyecan hâlinde
işlenmesi 25*

**KHALİLOVA NİLUFAR ŞUKHRATİLLAYEVNA, BO-
İSKHODZHAEVA ADİBAXON ANVAROVNA,
ABDULLAEVA MUNİRA UBAYDULLAEVNA**

*Kütle spektrometri dedektörü ve IR spektrofoto-
metri ile gaz kromatografisi yöntemleri kullanıla-
rak az miktarda mefedronun uzman araştırması için
bir metodolojinin geliştirilmesi 30*

RAŞAD ŞERİFOV, ESMİRA İSMAYİLOVA

*Siber ortamda çocukların korunmasına yönelik Çin mode-
li: hukuki deneyim ve Azerbaycan açısından önemi 37*

MALİK SELİMOV, NATİQ SELİMOV

*Cezanın, diğer ceza hukuku niteliğindeki tedbirlerin, idari
ve disiplin yaptırımlarının ve medeni hukuki sorumlulu-
ğun hukuki niteliği 44*

**ELŞEN HASANOV, SAHİB KADİROV, TEHMASİB
BAĞİROV, İNTİKAM BABAYEV**

*Dijitalleşme çağında trafik kazalarının adli bilirkişi-
lik inceleme süreçlerinin yazılım ve teknolojik temel-
lerinin gelişim yönelimleri 52*

EMİN ALİYEV

*El yazısı metinlerin icra edeninin psikofizyolojik nitelik-
lerinin belirlenmesinde özel işaretlerin önemi 74*

LATİF ALİYEV, İLHAME GULİYEVA

*Korupsiyon suçlarında adli fonoskopik ve adli dilbilim-
sel incelemelerin uygulanması 82*

Yener Ünver – Türkiye Cumhuriyeti Özyeğin Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nin profesörü, Hukuk doktoru

Nebile Dağhoğlu – Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi Adli Bilimler Anabilim Dalı Başkanı profesörü, Hukuk doktoru

Javid Abdullazadeh – Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nin profesörü, Hukuk doktoru

Vitaliy Kuznetsov – Ukrayna Ulusal Bilimler Akademisi Mevzuat ve Hukuki Uzmanlık Bilimsel Araştırma Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı, Hukuk doktoru, profesörü

Azerbaycan Cumhuriyeti
Adalet Bakanlığı

Adli Uzmanlık Merkezi

AZ 1000, Bakü şehri,
Khagani caddesi 24

E-posta:
info@expert.gov.az

İletişim numarası:
(012)-598-53-72

AYŞAN KAZIMOVA ARAZLI

Atış artıklarının adli incelemesi ve incelemenin yapılması için numunelerin (svapların) doğru alınması ve paketlenmesi.....89

HASAN BABAYEV

Modern kentsel çevrenin oluşturulmasında şehir planlaması, mimarlık ve adli yapı teknik birlikteliğinin stratejik rolü.....97

İLHAMA GULİYEVA

Adli dilbilimsel birlikteli incelemelerinde duygu analizinin mahiyeti ve bilimsel temelleri107

AYTAN NACAFLI

Narkotik maddelerin adli incelemesinde enstrümantal analitik yöntemlerin rolü113

NURİDA ALİZADEH

Roma-Alman hukuk sisteminde dokunulmazlığa karşı suçların düzenlenmesinin özellikleri120

AYDAN DİLENOVA

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadında işkence ile insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ya da cezanın yasaklanması131

İSRAYİL İMAMLI

Ceza muhakemesinde gıyabi yargılama kavramı ve türleri.....144

VASİF GASIMOV

Patlama sonrası PMN anti-personel mayının kalıntılarının tespiti ve analizi.....152

ORKHAN GASİMOV

Vatana ihanet suçunun sübjektif unsuruna ilişkin inceleme.....159

CAVİD MİRZAZADE

Hukuki dokunulmazlık kurumu: kavramı ve ceza hukuku niteliği165

**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
НАУЧНОГО ЖУРНАЛА**

Главный редактор

Эльшан Вели оглы Альбендов – Начальник
Центра Судебной Экспертизы Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики

Редакционная коллегия

Айсель Закир кызы Кишиева – Начальник
отдела Научно–методической работы
и подготовки кадров Центра Судебной
Экспертизы Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики; доктор
философии по праву (ответственный
секретарь)

Фердин Яшар оглы Халилов – Заместитель
декана факультета Подготовки юристов
и медиаторов Академии Юстиции
Министерства Юстиции Азербайджанской
Республики, доктор юридических наук

Эдалят Бейбала оглы Гасанов –
генеральный директор Публичного
Правового Лица «Объединение
Судебно–Медицинской Экспертизы
и Патологоанатомии» Министерства
Здравоохранения Азербайджанской
Республики, доктор медицинских наук

Шахла Тофик кызы Самедова –
заведующая кафедрой Уголовного права
Бакинского Государственного Университета,
доктор юридических наук, профессор

Камиль Назим оглы Салимов –
заведующий кафедрой Криминалистики
и судебной экспертизы Бакинского
Государственного Университета, доктор
юридических наук, профессор

Джабир Сирач оглы Ахмед – начальник
отдела Обеспечения качества Центра
Судебной Экспертизы Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики,
доктор философии по праву

Натиг Тахир оглы Пенахов –
заведующий отделом Фоноскопических,
Видеотехнических и Цифровых
экспертиз Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции Азербайджанской
Республики, доктор философии по физико–
математическим наукам

Наиль Ибад оглы Аббасов – судья
Насиминского Районного Суда, доктор
философии по праву

СОДЕРЖАНИЕ

**АЙХАН РУСТАМЗАДЕ, МАТАНАТ АСКЕРОВА,
ИЛЬХАМА ГАСАНОВА**

Адвокатское расследование в уголовном судопроизводстве 12

ВУСАЛ МАМЕДОВ

Совершение преступления в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта)25

**ХАЛИЛОВА НИЛУФАР ШУХРАТИЛЛАЕВНА,
БОЙСХОДЖАЕВА АДИБАКСОН АНВАРОВНА, АБ-
ДУЛЛАЕВА МУНИРА УБАЙДУЛЛАЕВНА**

Разработка методологии для экспертного исследования малых количеств мефедрона с использованием методов газовой хроматографии и масс-спектрометрическим детектором и ИК-спектrophотометрией30

ШАРИФОВ РАШАД, ИСМАИЛОВА ЭСМИРА

Китайская модель защиты несовершеннолетних в киберпространстве: правовой опыт и значение для Азербайджана.....37

МАЛИК САЛИМОВ, НАТИГ САЛИМОВ

Правовая природа наказания, иных мер уголовно-правового характера, административных и дисциплинарных взысканий, а также гражданско-правовой ответственности44

**ЭЛЬШАН ГАСАНОВ, САХИБ ГАДИРОВ,
ТЕХМАСИБ БАГИРОВ, ИНТИГАМ БАБАЕВ**

Тенденции развития программно-технологических основ судебной экспертизы дорожно-транспортных происшествий в эпоху цифровизации.....52

ЭМИН АЛИЕВ

Значение специальных признаков в определении психофизиологических качеств исполнителя рукописных текстов74

ЛАТИФ АЛИЕВ, ИЛЬХАМА ГУЛИЕВА

Применение судебно-фоноскопической и судебно-лингвистической экспертиз по делам о коррупции82

Сейяд Агамир оглы Агаев – заведующий кафедрой Уголовного Процесса Полицейской Академии Министерства Внутренних Дел Азербайджанской Республики

Азер Валех оглы Исмаилов – заведующий кафедрой Уголовного Процесса и Криминалистики Академии Государственной Службы Безопасности имени Гейдара Алиева, доктор философии по праву

Шохлат Мюзаффар оглы Керимов – заместитель заведующего кафедрой Права и Экономики Национальной Авиационной Академии Азербайджанской Республики, доктор философии по праву, доцент

Йенер Юнвер – профессор Юридического факультета Университета Озьсин (Турецкая Республика), доктор юридических наук

Небиле Даглыоглу – заведующая кафедрой Судебной Экспертизы Анкарского Университета (Турецкая Республика), доктор юридических наук, профессор

Джавид Абдуллазаде – профессор юридического факультета Анкарского Университета (Турецкая Республика), доктор юридических наук

Виталий Кузнецов – ведущий научный сотрудник Научно–исследовательского Института Законодательства и Правовой Экспертизы Национальной Академии Наук Украины, доктор юридических наук, профессор

Центр Судебной
Экспертизы

Министерства Юстиции
Азербайджанской
Республики,

АЗ 1000, город Баку, улица
Хагани, 24

Электронная почта:
info@expert.gov.az

Контактный номер:
(012)-598-53-72

АЙШАН КАЗЫМОВА АРАЗЛЫ

Криминалистическая экспертиза следов выстрела и правильный отбор и упаковка проб для проведения исследования 89

ХАСАН БАБАЕВ

Стратегическая роль градостроительства, архитектуры и судебной строительно-технической экспертизы в формировании современной городской среды.....97

ИЛЬХАМА ГУЛИЕВА

Сущность и научные основы анализа тональности в судебно-лингвистической экспертизе.....107

АЙТАН НАДЖАФЛИ

Роль инструментальных аналитических методов в судебно-экспертном исследовании наркотических средств 113

НУРИДА АЛИЗАДЕ

Особенности регулирования преступлений против неприкосновенности в римско-германской правовой системе.....120

АЙДАН ДИЛАНОВА

Запрет пыток, бесчеловечного или унижающего достоинства обращения либо наказания в практике Европейского суда по правам человека131

ИМАМЛЫ ИСРАИЛ

Понятие и виды заочного производства в уголовном процессе144

ВАСИФ ГАСЫМОВ

Обнаружение и анализ остатков противопехотной мины ПМН после взрыва152

ОРХАН ГАСЫМОВ

О субъективной стороне преступления государственной измены159

ДЖАВИД МИРЗАЗАДЕ

Институт правового иммунитета: понятие и уголовно-правовая сущность.....165

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 12-24

АЙХАН РУСТАМЗАДЕ

д.ю.н., профессор, декан факультета «Экономика и право»,
Национальной Авиационной Академии
ORCID ID: 0000-0002-9410-960X
E-mail: arustamzde@naa.edu.az

МАТАНАТ АСКЕРОВА

заведующая кафедрой уголовного процесса,
криминалистики и судебной экспертизы
Академии юстиции Министерства юстиции
Азербайджанской Республики,
советник юстиции, д.ю.н., доцент
ORCID ID: 0000-0003-1419-9519
E-mail: matanat.asgarova@justice.gov.az

ИЛЬХАМА ГАСАНОВА

преподаватель Национальной авиационной академии,
член Коллегии Адвокатов Азербайджана
ORCID ID: 0000-0002-6966-5495
e-mail: ilhamahasanova27@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/AKVP8846>

АДВОКАТСКОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Açar sözlər: vəkil araşdırması, müdafiə hüququ, müdafiəçi, vəkil sorğusu, sübutların toplanması

Ключевые слова: адвокатское расследование, право на защиту, защитник, адвокатский запрос, собрание доказательств

Keywords: defence investigation, right to defence, defence counsel, lawyer's request, collection of evidence

Anahtar kelimeler: avukat araştırması, savunma hakkı, müdafi, avukat talebi, delillerin toplanması.

Институт адвокатского расследования относится к числу наиболее дискуссионных явлений современной уголовно-процессуальной теории, поскольку затрагивает фундаментальный вопрос о распределении доказательственной власти в уголовном процессе. Проблема состоит не только в определении объема полномочий защитника, но и в более глубоком доктринальном вопросе: допускает ли современный уголовный процесс самостоятельную познавательную активность стороны защиты при формировании фактической основы дела.

Классическая публично-правовая модель уголовного судопроизводства исторически исходила из фактической монополии государства на производство доказательственной информации. Установление обстоятельств преступления рассматривалось преимущественно как функ-

ция публичной власти, реализуемая через деятельность органов расследования и суда. В рамках данной модели защита выполняла главным образом реактивную функцию, ограниченную критикой доказательств обвинения и юридическим оспариванием процессуальных решений.

Развитие состязательной модели постепенно изменило такой подход. Современная теория уголовного судопроизводства всё в большей степени исходит из того, что фактические обстоятельства дела устанавливаются не посредством односторонней деятельности государства, а в результате процессуального взаимодействия конкурирующих доказательственных версий, формируемых сторонами обвинения и защиты. В этой связи защита перестаёт быть пассивным участником процесса и приобретает самостоятельную эпистемологическую функцию в меха-

низме формирования доказательственной базы. По мнению Richard Vogler, *«Адвокат защиты всё в большей степени становится активным следователем, а не просто представителем стороны в судебном заседании»* [24, с. 192].

Именно в данном контексте следует рассматривать адвокатское расследование. Его сущность состоит не только в собирании отдельных сведений или подготовке линии защиты, но и в самостоятельном участии стороны защиты в формировании фактической основы уголовного дела. В функциональном смысле адвокатское расследование представляет собой форму защитительного доказывания, направленную на выявление оправдательных либо смягчающих обстоятельств, проверку достоверности доказательств обвинения, формирование альтернативной версии событий и создание разумного сомнения относительно версии обвинения.

1. Понятие и правовая природа адвокатского расследования

В юридической доктрине и адвокатской практике широко используется термин «адвокатское расследование». С точки зрения законодательной точности в национальном праве чаще применяется формула «собрание доказательств» или «собрание сведений» защитником. Однако данные категории не являются взаимоисключающими.

Адвокатское расследование можно определить как совокупность процессуальных и непроцессуальных действий защитника, направленных на выявление, получение, проверку, фиксацию, хранение, оценку и последующее представление сведений, имеющих значение для уголовного дела. Соглашаемся с Киселёвым П.П. в том, что имеется *«целостная конструкция адвокатского расследования, объединяющая четыре автономных элемента (собрание, хранение, оценка и представление доказательств)»* [16, с. 13].

К числу действий, связанных с собиранием сведений относятся получение документов и предметов на добровольной основе, направление адвокатских запросов, опрос лиц с их согласия, привлечение специалистов, инициирование экспертных исследований, фиксация сведений техническими средствами, подготовка ходатайств о приобщении полученных материалов к уголовному делу и об их проверке судом или органом расследования. При этом адвокатское расследование принципиально отличается

от публично-властного расследования тем, что защитник не обладает полномочиями принуждения и действует на основе добровольности, законности, конфиденциальности и профессиональной независимости.

В доктрине отсутствует единый подход к вопросу о доказательственной природе результатов адвокатского расследования. Согласно первой концепции, защитник не является самостоятельным субъектом собирания доказательств в строгом процессуальном смысле, поскольку доказательства возникают лишь после их процессуального признания органом расследования или судом. Например, С.А. Деханов считает, что *«адвокат собирает не доказательства, а “фактический материал, обладающий свойством относимости, а затем представляет его лицу, ведущему производство по делу, для получения свойства допустимости”»* [8, с. 40]. Данная позиция исходит из традиционного понимания публично-правовой природы уголовного преследования и исключительной прерогативы государства осуществлять принудительное собирание доказательств.

Противоположная концепция исходит из того, что защита является самостоятельным субъектом доказательственной деятельности. Сторонники данного подхода подчёркивают, что различие между обвинением и защитой заключается не в самой способности собирать доказательства, а в способах, пределах и процессуальной форме реализации соответствующих полномочий. Ткачева Н.В. отмечает, что *«законодатель выделяет в отдельную группу тех участников уголовного судопроизводства, которые вправе представлять письменные документы и предметы для приобщения их к уголовному делу в качестве доказательств, а остальные участники вправе собирать доказательства..., отличие заключается только в способе, то есть пути собирания. А пути законом строго регламентированы»* [20, с. 44].

По мнению Rodney J. Uphoff даже если обвиняемый ясно выражает желание признать свою вину, адвокат всё равно обязан провести соответствующее расследование, обязан тщательно оценить обстоятельства и перспективы дела, прежде чем даже рассматривать отказ от варианта судебного разбирательства [23, с.95].

Представляется, что спор о правовой природе адвокатского расследования отражает более фундаментальную дискуссию о природе состоя-

зательного уголовного процесса. Если состязательность понимать исключительно как процессуальное противостояние сторон, роль защиты фактически ограничивается критическим оспариванием обвинительной версии. Однако если состязательный процесс рассматривать как механизм познавательной проверки конкурирующих версий фактических обстоятельств дела, то защита неизбежно приобретает статус самостоятельного участника доказательственной деятельности.

Правовая природа адвокатского расследования является двойственной. В материально-правовом аспекте оно выступает формой реализации конституционного права на защиту. В процессуальном аспекте оно представляет собой участие стороны защиты в формировании и проверке доказательственной базы. Его основными признаками являются инициативность защиты, отсутствие публично-властного характера, добровольность получения сведений, направленность на формирование альтернативной доказательственной позиции и необходимость последующей процессуальной интеграции результатов в уголовное судопроизводство.

2. Адвокатское расследование и эпистемологический баланс уголовного процесса

Современный уголовный процесс не может быть сведен только к формальной последовательности процессуальных действий. Он одновременно является механизмом познания фактических обстоятельств и институциональной процедурой ограничения государственной власти. Поэтому вопрос об адвокатском расследовании затрагивает не только технический объём прав защитника, но и качество судебного познания.

Традиционная континентальная модель уголовного судопроизводства длительное время исходила из концепции объективной истины, согласно которой государство через следователя, прокурора и суд обладает институциональной обязанностью установления полной картины произошедшего. В такой модели защита играла скорее корректирующую роль, указывая на ошибки обвинения, но не участвуя полноценно в формировании доказательственной базы. Однако современная состязательная процедура всё чаще рассматривается не только как процессуальная форма, но и как познавательный механизм повышения достоверности фактических выводов.

М. Таруффо анализирует логическую структуру доказательственных умозаключений, рассматривая доказательства как основание рационального судебного решения. Особое значение он придаёт инференциальной модели Тулмина, позволяющей объяснить, каким образом сложные цепочки выводов используются судом при установлении фактических обстоятельств дела [19, с. 187]. Toulmin S.E. считает, что «Умозаключения, обоснованные «законами», будут иметь одну структуру, а выводы, зависящие скорее от простых эмпирических корреляций, — несколько иную. Там, где обнаруживаются различия такого рода, мы обычно должны их уважать. Мы вправе пытаться придумывать новые и лучшие способы аргументации в той области, которая нас особенно интересует; но нам следует остерегаться вывода, будто существует такая область, в которой все аргументы одинаково недействительны» [21, с. 236].

Из этого следует, что ограничение возможностей одной из сторон участвовать в формировании доказательственной базы неизбежно влияет на качество процесса установления фактов. В таком понимании адвокатское расследование является не только тактической активностью защиты, но и механизмом её эпистемологического участия в формировании фактической основы дела.

Особое значение данная проблема приобретает в условиях структурного превосходства обвинения. Органы уголовного преследования обладают публично-властными полномочиями, возможностью применения процессуального принуждения, доступом к государственным информационным ресурсам, механизмами оперативно-розыскной деятельности и институциональной поддержкой экспертных структур. Защита такими полномочиями не располагает. Следовательно, даже теоретически полное равенство доказательственных возможностей сторон невозможно. Именно поэтому необходимы компенсаторные процессуальные механизмы, к числу которых относятся адвокатское расследование, адвокатский запрос, доступ к материалам обвинения, инициирование следственных действий, представление альтернативных экспертных заключений и судебный контроль за отказом в удовлетворении ходатайств защиты.

Richard D. Friedman справедливо указывал, что состязательная процедура рассматривается как механизм проверки достоверности до-

казательственной информации посредством её представления и критического оспаривания сторонами. Поэтому ограничение возможностей защиты по самостоятельному участию в производстве и исследовании доказательств способно снижать эпистемическую надежность уголовного судопроизводства [11, с. 56].

Mirjan Damaška проблему уголовного процесса раскрывает через соотношение поиска истины и институциональной власти. Чем выше концентрация доказательственной власти в руках государства, тем выше риск одностороннего формирования фактического нарратива [7]. В таком контексте адвокатское расследование выполняет одновременно защитительную, познавательную, контрольную и институционально-балансирующую функции.

John Jackson отмечал, что *«если состязательный процесс рассматривается как познавательный механизм справедливого установления фактических обстоятельств дела, то эффективное участие защиты в формировании доказательственной информации становится необходимым условием процессуальной легитимности»* [14, с. 17].

Следовательно, адвокатское расследование участвует не только в процессуальном споре, но и в формировании разумного сомнения. Такое сомнение возникает не исключительно вследствие слабости обвинения, но и вследствие активной доказательственной деятельности защиты, способной выявить альтернативные версии событий, внутренние противоречия доказательств обвинения, нарушения процедуры собирания доказательств, оправдательные либо смягчающие обстоятельства, а также неполноту предварительного расследования.

3. Европейские стандарты эффективной защиты

Практика Европейского суда по правам человека имеет принципиальное значение для оценки адвокатского расследования, поскольку статья 6 Европейской конвенции требует не формального, а реального осуществления прав защиты. Ключевой подход Суда состоит в оценке справедливости разбирательства в целом, включая равенство процессуальных возможностей, возможность оспорить доказательства обвинения и реальный характер участия защитника.

В деле *Murtazaliyeva v. Russia* Суд сформулировал трёхступенчатый тест применительно

к отказу в допросе свидетеля защиты: было ли ходатайство достаточно мотивированным и относимым к предмету обвинения; рассмотрели ли национальные суды значимость показаний и дали ли достаточные мотивы отказа; подорвал ли отказ общую справедливость производства [17, § 158]. *«Конечным критерием остаётся оценка справедливости производства в целом»* [17, § 168].

Данный подход важен не только для вопроса о вызове свидетеля. Он применим и к адвокатскому расследованию в целом: если материалы защиты не исследуются, ходатайства об их приобщении отклоняются формально, а отказ в получении информации не подлежит эффективно-му контролю, процессуальное равенство сторон становится декларативным.

В деле *Artico v. Italy* Европейский суд подчеркнул, что Конвенция гарантирует не права, которые являются *“theoretical or illusory”*, а права, которые являются *“practical and effective”*, особенно когда речь идёт о правах защиты в справедливом судебном разбирательстве [3, § 33]. В деле *Dvorski v. Croatia* Суд вновь указал, что Конвенция предназначена для гарантирования прав, являющихся *“practical and effective and not theoretical and illusory”*, и что при определении конвенционных прав необходимо смотреть за внешние формы и учитывать реальные обстоятельства ситуации [9, § 82].

Следовательно, адвокатское расследование должно рассматриваться не как факультативное дополнение к деятельности защитника, а как одно из условий реальной эффективности права на защиту. Ограничение познавательной автономии стороны защиты способно привести к ситуации, при которой состязательность сохраняется лишь как внешняя процессуальная форма, тогда как фактическое формирование доказательственной базы продолжает оставаться под институциональным контролем обвинения.

4. Англо-американская и континентальные модели

Наиболее последовательно идея доказательственной автономии защиты реализована в англо-американской модели уголовного судопроизводства. В данной традиции уголовный процесс понимается как состязательное противостояние сторон, в котором обвинение и защита самостоятельно формируют доказательственные версии, а суд сохраняет положение нейтрального арбитра.

В деле Strickland v. Washington Верховный суд США указал: «Функция защитника

... состоит в том, чтобы обеспечить ответственность состязательной проверки в конкретном деле» [18, § 668, 690]. В этом же решении Суд сформулировал следственную обязанность защитника: «Защитник обязан провести разумное расследование либо принять разумное решение о том, что проведение определённых расследовательских действий не является необходимым» [18, § 668, 691].

Профессиональные стандарты адвокатской деятельности развивают данный подход. Согласно Стандарту 4-4.1(а) Американской ассоциации юристов, защитник должен незамедлительно расследовать обстоятельства дела и изучить направления, ведущие к установлению фактов, имеющих значение для существа дела и для назначения наказания. Обязанность расследования существует независимо от признаний обвиняемого, сообщений обвиняемого защитнику о фактах, составляющих вину, а также независимо от выраженного обвиняемым желания признать себя виновным [1].

Особое значение имеет доктрина Brady, сформулированная Верховным судом США в деле Brady v. Maryland. Суд указал, что «Скрытие обвинением по запросу доказательств, благоприятных для обвиняемого, нарушает надлежащую правовую процедуру, если эти доказательства являются существенными для вопроса о виновности либо наказании» [5, §83, 87].

В деле Giglio v. United States Суд указал, что «Достоверность показаний конкретного свидетеля вполне может иметь решающее значение для вывода о виновности или невиновности» [13, §150, 154].

Даже в развитых состязательных системах проблема структурного неравенства сторон полностью не устраняется. В деле Ake v. Oklahoma Верховный суд США признал, что при определённых условиях государство должно обеспечить обвиняемому доступ к компетентному эксперту. Суд указал, что «Сам по себе доступ к дверям суда ... не обеспечивает надлежащего функционирования состязательного процесса» [2, § 68, 77].

Таким образом, англо-американская модель демонстрирует, что адвокатское расследование является не привилегией защиты, а условием реального функционирования состязательного процесса. При этом даже данная модель требует

компенсаторных механизмов, поскольку материальное равенство сторон не возникает автоматически.

Германская уголовно-процессуальная система представляет особый доктринальный интерес, поскольку сочетает следственную основу уголовного процесса с постепенно усиливающимся участием стороны защиты в формировании доказательственной базы. Традиционно немецкая модель основывается на принципе обязанности суда самостоятельно исследовать обстоятельства дела [12, § 244 Abs. 2]. Именно поэтому германская доктрина исторически в меньшей степени зависела от автономного расследования защиты, чем англо-американские состязательные системы. Однако современная немецкая модель не исключает активного участия защиты в доказывании. Напротив, УПК предусматривает ряд процессуальных механизмов, позволяющих стороне защиты влиять на объём и направление судебного исследования доказательств. Доказательственное ходатайство имеется тогда, когда заявитель серьёзно требует исследовать доказательство относительно конкретно утверждаемого факта, относящегося к вопросу виновности или правовых последствий [12, § 244 Abs. 3]. Таким образом, германская модель не признаёт адвокатское расследование как самостоятельный институт в англо-американском смысле. Однако она содержит развитую систему компенсаторных процессуальных гарантий/

Французская уголовно-процессуальная система исторически основывалась на сильной модели следственного судьи, который традиционно выступает как судебный орган расследования, обязанный учитывать не только обвинительные, но и оправдательные обстоятельства ст. 81 УПК. Именно такая структура частично снижала необходимость самостоятельного адвокатского расследования в англо-американском смысле. Однако современная французская модель постепенно усиливает процессуальные возможности защиты. Ст 82-1 УПК предусматривает, что стороны в ходе предварительного расследования могут обратиться к следственному судье о проведении их допроса, допроса свидетеля, очной ставки, выезда на место, истребования документа либо иных действий, необходимых для установления истины. Если следственный судья не намерен удовлетворить такое ходатайство, он обязан вынести мотиви-

рованное постановление в месячный срок [6]. Следовательно, французская модель не формирует автономное адвокатское расследование в том смысле, в каком оно существует в англо-американской состязательной традиции. Защита во Франции действует преимущественно через процессуально опосредованные механизмы. Поэтому французскую систему можно охарактеризовать как модель судебно-опосредованное участие защиты, т.е. участие защиты в формировании доказательственной базы остаётся институционально зависимым от следственного судьи и судебного контроля.

Опыт данных правовых порядков показывает, что адвокатское расследование может развиваться в разных институциональных формах. В англо-американской модели оно является выражением автономии сторон, в германской — дополняется активной ролью суда, во французской — реализуется через механизм судебного контроля за следствием. Для Азербайджана наиболее перспективной представляется смешанная модель, при которой самостоятельная активность защиты сочетается с чёткой процессуальной формой, обязанностью мотивированной оценки материалов защиты и возможностью судебного контроля за отказом в их приобщении или истребовании.

5. Адвокатское расследование в уголовном процессе Азербайджанской Республики

Азербайджанская модель формально допускает активную позицию защиты. Уголовно-процессуальное законодательство закрепляет право защитника участвовать в уголовном процессе, заявлять ходатайства, представлять доказательства, знакомиться с материалами дела, участвовать в следственных действиях в установленных законом случаях и собирать сведения, необходимые для оказания юридической помощи. Статья 143.3 УПК Азербайджанской Республики предусматривает право защитника представлять доказательства и собирать сведения для оказания юридической помощи.

Закон Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской деятельности» также закрепляет самостоятельный характер адвокатской деятельности, право адвоката собирать документы, получать необходимые сведения, направлять запросы и защищать права доверителя. В результате законодательных изменений 2025 года в Закон введены положения об адвокатском ордере и адвокатском запросе. Согласно статье

15-2, адвокатский запрос является письменным обращением адвоката, направленным для получения сведений и документов, необходимых для оказания профессиональной юридической помощи.

Указанные изменения имеют важное значение, поскольку институционально усиливают адвокатский запрос и приближают национальную модель к требованиям эффективной защиты. Вместе с тем проблема адвокатского расследования не исчерпывается самим правом направить запрос. Для уголовного судопроизводства принципиально важно определить, каким образом защитник фиксирует полученные сведения, как они представляются органу расследования или суду, по каким основаниям в приобщении может быть отказано и каким образом такой отказ обжалуется.

В настоящее время сохраняются несколько проблем. Во-первых, отсутствует детальная процедура адвокатского опроса. Во-вторых, не унифицированы требования к форме фиксации сведений, полученных защитником. В-третьих, отказ в предоставлении информации по адвокатскому запросу не всегда сопровождается эффективным судебным контролем. В-четвёртых, материалы защиты на практике могут восприниматься как вспомогательные документы, а не как элементы доказательственной базы, подлежащие проверке по общим критериям относимости, допустимости, достоверности и достаточности. В-пятых, не до конца определён порядок использования технической фиксации, электронных документов и альтернативных экспертных заключений, полученных по инициативе защиты.

Следовательно, азербайджанская модель нуждается не в механическом расширении полномочий адвоката до уровня публичного расследования, а в нормативной конкретизации процессуальной формы адвокатского расследования. Защита не должна получать властно-принудительные полномочия, характерные для следователя. Однако она должна обладать достаточными процессуальными возможностями для самостоятельного сбора и представления сведений, способных повлиять на оценку обвинения и на формирование разумного сомнения.

6. Пределы полномочий адвоката при собирании сведений и их доказательственное значение

Пределы адвокатского расследования определяются его правовой природой. Защитник

вправе запрашивать документы при наличии законных оснований, получать предметы и материалы добровольно, опрашивать лиц с их согласия, привлекать специалистов и экспертов, фиксировать сведения техническими средствами, инициировать ходатайства о проведении следственных действий и представлять полученные материалы органу расследования или суду.

В то же время адвокат не вправе применять меры принуждения, проводить следственные действия в публично-властном смысле, осуществлять обыск, выемку, принудительный допрос, вмешиваться в оперативно-розыскную деятельность, получать доступ к охраняемым законом сведениям вне установленной процедуры, нарушать неприкосновенность частной жизни, оказывать давление на лиц, склонять их к даче ложных объяснений или препятствовать доступу органов расследования к доказательствам.

Именно добровольность и отсутствие принуждения отличают адвокатское расследование от деятельности органов предварительного расследования. Поэтому законодательная регламентация должна строиться не по модели «параллельного следствия», а по модели процессуально гарантированной защитительной проверки. Такая модель должна обеспечивать три цели: законность получения сведений, доказательственную устойчивость материалов защиты и судебный контроль за необоснованным ограничением активности защитника.

Полученные защитником материалы не должны автоматически признаваться доказательствами только по факту их представления. Однако они не должны и априорно оцениваться ниже доказательств обвинения только потому, что получены стороной защиты. Их процессуальная судьба должна определяться общими критериями относимости, допустимости, достоверности и достаточности.

Суд вправе признать представленные защитой материалы допустимыми, назначить дополнительную или повторную экспертизу, вызвать и допросить лиц, ранее опрошенных адвокатом, исследовать документы, проверить источник их происхождения, оценить способ фиксации и сопоставить их с иными доказательствами. Ни одно доказательство не имеет заранее установленной силы. Это положение должно в равной мере распространяться и на материалы, полу-

ченные стороной защиты.

Существенное значение имеет процессуальная форма фиксации результатов адвокатского расследования. Отсутствие единых стандартов документирования снижает их доказательственную устойчивость. Поэтому необходимы требования к протоколу адвокатского опроса, к фиксации согласия опрашиваемого лица, к указанию времени, места, участников, технических средств, приложений и подписей. При наличии таких требований суду будет проще оценивать материалы защиты не как неформальные объяснения, а как проверяемый процессуальный источник информации. Аскерова М.П. и Гасанова И.З. считают, что *“Получение объяснения у лиц защитником с их согласия, а также использование сведений, полученных в ходе такого опроса, остаются вне сферы нормативного регулирования. Это, в свою очередь, создаёт проблемы при признании судами таких результатов самостоятельными доказательствами и нарушает принцип состязательности уголовного судопроизводства”* [4, с.4014]

Адвокатское расследование является не вспомогательным элементом адвокатской деятельности, а структурным компонентом реализации права на защиту в современном уголовном процессе. Его значение определяется необходимостью обеспечения реального баланса сторон, минимизации процессуального риска, повышения достоверности судебного познания и укрепления стандарта справедливого судебного разбирательства.

Сравнительный анализ показывает, что в разных правовых системах адвокатское расследование развивается через различные институциональные механизмы: автономию сторон, активную роль суда, судебный контроль за следствием, профессиональные стандарты защиты и обязанность раскрытия благоприятных для обвиняемого сведений. Общим для этих моделей является признание того, что защита не может быть сведена к пассивному отрицанию обвинения.

Азербайджанская модель содержит важные предпосылки для развития адвокатского расследования, включая право защитника собирать сведения и обновлённое законодательное регулирование адвокатского запроса. Однако для превращения этих прав в реальный инструмент защиты необходимы дальнейшая процессуальная конкретизация, установление формы адвокатского опроса, обязанность мотивированной

оценки материалов защиты, судебный контроль за отказом в предоставлении информации и единые стандарты фиксации материалов адвокатского расследования.

Таким образом, нормативное развитие данного института должно быть направлено на повышение его процессуальной определённости, доказательственной устойчивости и интеграции в систему гарантий справедливого правосудия. Именно такой подход позволяет рассматривать адвокатское расследование как средство не только защиты конкретного лица, но и институционального укрепления состязательной модели уголовного судопроизводства.

Нормативное развитие института адвокатского расследования целесообразно осуществлять не путём предоставления адвокату принудительных полномочий, а через конкретизацию уже существующих прав защиты. Предлагаемые изменения должны быть направлены на укрепление процессуальной формы, обеспечение мотивированной оценки материалов защиты и введение эффективного судебного контроля.

Первое направление — дополнение УПК Азербайджанской Республики специальной нормой об адвокатском расследовании. Целесообразно включить в главу о доказывании новую статью 143-1 следующего содержания:

Статья 143-1. Собираение и фиксация сведений защитником

143-1.1. Защитник в целях оказания юридической помощи подозреваемому, обвиняемому или иному представляемому лицу вправе осуществлять сбор сведений, имеющих значение для уголовного дела, путём получения документов и предметов на добровольной основе, направления адвокатских запросов, получения письменных объяснений лиц с их согласия, привлечения специалистов и экспертов, фиксации сведений техническими средствами, а также иными не запрещёнными законом способами.

143-1.2. Получение объяснения лицом защитником допускается только при добровольном согласии такого лица. До начала опроса защитник обязан разъяснить лицу цель опроса, право отказаться от дачи объяснения или прекратить его в любой момент, а также недопустимость сообщения заведомо ложных сведений. Эти обстоятельства отражаются в протоколе адвокатского опроса.

143-1.3. Протокол адвокатского опроса должен содержать дату, время и место его про-

ведения; сведения о защитнике и документе, подтверждающем его полномочия; сведения об опрошенном лице; отметку о добровольном согласии; содержание вопросов и ответов либо свободного объяснения; сведения о применённых технических средствах фиксации; перечень приложений; подписи защитника и опрошенного лица.

143-1.4. Материалы, полученные защитником в установленном законом порядке, подлежат приобщению к материалам уголовного дела или исследованию судом по мотивированному ходатайству стороны защиты, если они относятся к обстоятельствам, имеющим значение для дела. Отказ в приобщении либо исследовании таких материалов не может быть основан исключительно на том, что они получены не органом, осуществляющим уголовный процесс.

143-1.5. Отказ органа, осуществляющего уголовный процесс, в приобщении материалов адвокатского расследования, в вызове лица, опрошенного защитником, либо в проверке представленных сведений должен быть мотивирован и может быть обжалован в судебном порядке.

143-1.6. При осуществлении адвокатского расследования защитник не вправе применять принуждение, вводить лиц в заблуждение относительно своего процессуального статуса, нарушать права и свободы граждан, получать сведения, составляющие охраняемую законом тайну, вне установленного законом порядка, а также совершать действия, направленные на сокрытие, уничтожение или искажение доказательств.

Второе направление — уточнение статьи 92.9 УПК Азербайджанской Республики, закрепляющей права защитника. Соответствующий пункт данной статьи целесообразно изложить в следующей редакции:

Защитник вправе в целях осуществления защиты собирать и представлять сведения, документы, предметы и иные материалы, имеющие значение для уголовного дела, получать письменные объяснения лиц с их добровольного согласия, привлекать специалиста и эксперта на договорной основе, заявлять ходатайства о проверке и приобщении таких материалов, а также требовать вынесения мотивированного решения по каждому отказу в их приобщении или исследовании.

Третье направление — развитие статьи 15-2 Закона Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской деятельности» об адвокатском запросе. С учётом уже закреплённого понятия адвокатского запроса, сроков ответа и требований к приложению ордера целесообразно дополнить статью нормами следующего содержания:

Отказ в предоставлении сведений или документов по адвокатскому запросу допускается только по основаниям, прямо предусмотренным законом, и должен быть оформлен в письменной форме с указанием конкретной нормы закона, препятствующей предоставлению запрашиваемой информации.

Непредоставление ответа на адвокатский запрос, необоснованный отказ в предоставлении сведений или нарушение установленного срока ответа могут быть обжалованы адвокатом в суд либо в ином установленном законом порядке. Подача жалобы не исключает привлечения виновных лиц к ответственности, предусмотренной законодательством.

Сведения и документы, предоставленные по адвокатскому запросу, могут быть представлены защитником органу, осуществляющему уголовный процесс, или суду и подлежат оценке по общим правилам относимости, допустимости и достоверности.

Четвёртое направление — закрепление единых стандартов оценки материалов защиты. В статью 145.1 УПК Азербайджанской Республики целесообразно включить вторую часть о том, что «Материалы, представленные стороной защиты, оцениваются по тем же критериям, что и материалы обвинения, а их происхождение от стороны защиты само по себе не является основанием для отказа в исследовании или снижения доказательственной силы».

Пятое направление — установление специального судебного контроля за ограничением активности защиты. В нормы о ходатайствах и жалобах целесообразно включить правило, согласно которому отказ в удовлетворении хо-

датайства защиты о приобщении материалов адвокатского расследования, вызове лица, опрошенного защитником, назначении экспертизы или истребовании документа должен содержать анализ относимости и потенциального значения запрашиваемого действия для позиции защиты. Формальный отказ без оценки значения материала для защиты должен рассматриваться как процессуальный риск нарушения права на справедливое судебное разбирательство.

Шестое направление — принятие подзаконного акта или руководящих правил Президиума Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики о стандартах адвокатского расследования. Такой документ мог бы определить формы протокола адвокатского опроса, правила хранения полученных материалов, порядок технической фиксации, требования к соблюдению адвокатской тайны, порядок взаимодействия со специалистами и экспертами, а также этические ограничения при получении сведений.

Предлагаемые изменения не нарушают публично-правовую природу уголовного преследования и не превращают адвоката в альтернативного следователя. Их назначение состоит в ином: обеспечить процессуальную определённость защитительной доказательственной активности. Нормативная конкретизация адвокатского расследования позволит повысить качество фиксации сведений, уменьшить произвольность при отказе в приобщении материалов защиты, укрепить доверие к состязательной модели и снизить риск судебной ошибки.

Кроме того, данные изменения будут соответствовать европейскому стандарту практической и эффективной защиты. Если право защитника собирать сведения остаётся без процедуры фиксации, без механизма мотивированной оценки и без судебного контроля, оно рискует стать теоретическим и иллюзорным. Напротив, наличие ясной процессуальной формы делает адвокатское расследование полноценным компенсаторным механизмом, направленным на реальное равенство сторон.

Литература и источники

1. ABA Standards for Criminal Justice: Prosecution and Defense Function, 3rd ed. (1993), Standard 4-4.1(a). URL: https://ms.fd.org/sites/ms/files/cja-resources/ABASStandardsfortheDefenseFunction%281%29_4.pdf
2. Ake v. Oklahoma, 470 U.S. 68 (1985). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/470/68/>
3. Artico v. Italy, no. 6694/74, ECHR, Judgment of 13 May 1980. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>

eng#{%22itemid%22:[%22001-57424%22]}

4. Asgarova, M.P., Hasanova I.Z. Participation of a Defence Lawyer in the Conduct of Investigative Actions to Collect Evidence // Path of Science: International Electronic Scientific Journal, – 2025. Vol. 11. No 10, –p.4007-4015.

URL: <https://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/3734>

5. Brady v. Maryland, 373 U.S. 83 (1963). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/373/83/>

6. Code of Penal Procedure, France (Code de procédure pénale). URL: <https://www.legisquebec.gouv.qc.ca/fr/document/lc/C-25.1?langCont=en&cible=>

7. Damaška, M.R. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. –New Haven, London: Yale University Press, – 1986. –335 p.

8. Деханов, С.А. Адвокатское расследование // –Уфа: Евразийская адвокатура, –2024. № 3 (68), – с. 38–46.

9. Dvorski v. Croatia [GC], no. 25703/11, ECHR, Judgment of 20 October 2015. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-158266%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-158266%22]})

10. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод <https://www.coe.int/tu/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>

11. Friedman, R.D. Truth and Its Rivals in the Law of Hearsay and Confrontation // Hastings Law Journal, –1998. Vol. 49. Issue 3, –p. 545–564.

12. German Code of Criminal Procedure (Strafprozeßordnung – StPO). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/index.html

13. Giglio v. United States, 405 U.S. 150 (1972).

URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/405/150/>

14. Jackson, J.D. Finding the Best Epistemic Fit for International Criminal Tribunals: Beyond the Adversarial-Inquisitorial Dichotomy // Journal of International Criminal Justice, –2009. Vol. 7. Issue 1, –p. 17–39. DOI: 10.1093/jicj/mqp008.

15. Закон Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской деятельности» от 28 декабря 1999 года № 783-IQ.

URL: https://continentonline.com/Document/?doc_id=30608603

16. Киселёв, П.П. Адвокатское расследование: правовые и организационные аспекты: / автореф. дис. канд. юрид. наук. /–Нижний Новгород, 2018. – 36 с.

17. Murtazaliyeva v. Russia [GC], no. 36658/05, ECHR, Judgment of 18 December 2018. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-187932%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-187932%22]})

18. Strickland v. Washington, 466 U.S. 668 (1984). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/466/668/>

19. Taruffo, M. Inferences in Judicial Decisions About Facts // Revista Ítalo-Española de Derecho Procesal, – 2018. Vol. 1, –p. 187–198.

20. Ткачева, Н.В. Защитник в производстве суда первой инстанции // – Екатеринбург: Вестник Уральского юридического института МВД России, – 2022. № 4, – с. 39–46.

21. Toulmin, E.S. The Uses of Argument. Updated Edition. University of Southern California. – Edinburgh: Cambridge University Press, – 2003. –259 s.

22. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики, утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14.06.2000 июля 2000., № 907-IQ). URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420280#pos=6;-145

23. Uphoff R.J. The Criminal Defense Lawyer as Effective Negotiator: A Systemic Approach // Clinical Law Review, – 1995. Vol. 2, – p. 73–135.

24. Vogler, R. A World View of Criminal Justice. –Aldershot: Ashgate, – 2005. –330 p.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена комплексному исследованию адвокатского расследования в уголовном судопроизводстве как важного механизма реализации права на защиту и обеспечения реального про-

цессуального баланса между сторонами. В работе рассматриваются понятие, правовая природа и пределы адвокатского расследования, его отличие от публично-властной деятельности органов предварительного расследования, а также роль в формировании альтернативной доказательственной позиции защиты. Особое внимание уделяется стандартам Европейского суда по правам человека, связанным с практическим и эффективным осуществлением права на защиту, равенством сторон и мотивированной оценкой материалов, представленных защитой. В сравнительно-правовом аспекте анализируются англо-американская, германская и французская модели участия защиты в формировании доказательственной базы. Применительно к уголовному процессу Азербайджанской Республики обосновывается необходимость нормативной конкретизации адвокатского запроса, адвокатского опроса, процессуальной фиксации материалов защиты и судебного контроля. В результате формулируются законодательные предложения, направленные на повышение процессуальной определённости, укрепление доказательственной устойчивости материалов защиты и обеспечение практической эффективности права на справедливое судебное разбирательство.

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATINDA VƏKİL ARAŞDIRMASI

AYXAN RÜSTƏMZADƏ

*h.e.d., professor,
Milli Aviasiya Akademiyasının
“İqtisadiyyat və hüquq” fakültəsinin dekani*

MƏTANƏT ƏSGƏROVA

*h.e.d., dosent, Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının
Cinayət prosesi, kriminalistika
və məhkəmə ekspertizası kafedrasının müdiri,
ədliyyə müşaviri*

İLHAMƏ HƏSƏNOVA

*Milli Aviasiya Akademiyasının müəllimi,
Azərbaycan Vəkillər Kollegiyasının üzvü*

XÜLASƏ

Məqalə cinayət mühakimə icraatında vəkil araşdırmasının müdafiə hüququnun həyata keçirilməsi və tərəflərin real prosessual balansının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətinin kompleks tədqiqinə həsr olunmuşdur. İşdə vəkil araşdırmasının anlayışı, hüquqi təbiəti, həddləri, ibtidai araşdırma orqanlarının publik-hakimiyyət fəaliyyəti ilə fərqi və müdafiə tərəfinin alternativ sübut mövqeyinin formalaşdırılmasındakı rolu araşdırılır. Xüsusi diqqət Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin müdafiə hüququnun praktik və səmərəli həyata keçirilməsi, tərəflərin bərabərliyi və müdafiə materiallarının əsaslandırılmış qiymətləndirilməsi ilə bağlı standartlarına yönəldilir. Müqayisəli aspektdə ingilis-amerikan, alman və fransız modelləri təhlil olunur. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi üçün vəkil sorğusu, vəkil sorğu-sualı, müdafiə materiallarının prosessual rəsmiləşdirilməsi və məhkəmə nəzarəti məsələlərinin normativ konkretləşdirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Nəticədə vəkil araşdırmasının prosessual müəyyənliyinin artırılması, müdafiə materiallarının sübut dayanıqlığının gücləndirilməsi və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun real təminatı üçün qanunvericilik təklifləri irəli sürülür.

DEFENCE INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

AYKHAN RUSTAMZADE

*Doctor of Legal Sciences, Professor,
Dean of the Faculty of Economics and Law,
National Aviation Academy*

MATANAT ASGAROVA

*Doctor of Legal Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Criminal Procedure,
Criminalistics and Forensic Examination of the
Academy of Justice of the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan, Justice Advisor,*

ILHAMA HASANOVA

*Lecturer at the National Aviation Academy,
member of the Azerbaijani Bar Association*

SUMMARY

The article provides a comprehensive study of defence investigation in criminal proceedings as an important mechanism for implementing the right to defence and ensuring a real procedural balance between the parties. It examines the concept, legal nature and limits of defence investigation, its distinction from the public-authority activities of preliminary investigation bodies, and its role in forming an alternative evidentiary position of the defence. Special attention is paid to the standards of the European Court of Human Rights concerning the practical and effective exercise of defence rights, equality of arms and the reasoned assessment of materials submitted by the defence. From a comparative perspective, the article analyses the Anglo-American, German and French models of defence participation in the formation of the evidentiary basis. With regard to the criminal procedure of the Republic of Azerbaijan, the need for normative clarification of the lawyer's request, defence questioning, procedural recording of defence materials and judicial control is substantiated. The article concludes with legislative proposals aimed at increasing procedural certainty, strengthening the evidentiary reliability of defence materials and ensuring the practical effectiveness of the right to a fair trial.

CEZA MUHAKEMESİNDE AVUKAT ARAŞTIRMASI

AYHAN RÜSTEMZADE

*Hukuk bilimleri doktoru,
profesör, Milli Havacılık Akademisi
“Ekonomi ve Hukuk” fakültesi dekanı*

MATANAT ASKEROVA

*hukuk bilimleri doktoru, doçent,
Azerbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı
Adalet Akademisi Ceza Muhakemesi,
Kriminalistik ve Adli Ekspertiz Bölümü Başkanı,
adliye müşaviri,*

İLHAME HASANOVA

*Milli Havacılık Akademisi öğretim görevlisi,
Azerbaycan Cumhuriyeti Barolar Birliği üyesi*

ÖZET

Makale, ceza muhakemesində avukat araşdırmasının savunma hakkının gerçəkləşdirilməsi və tərəflər arasında gerçək usulî dengenin sağlanması bakımından önemini kapsamlı biçimde incelemektedir. Çalışmada avukat araştırmasının kavramı, hukuki niteliği, sınırları, ön soruşturma makamlarının kamu gücüne dayalı faaliyetlerinden farkı ve savunma tarafının alternatif delil pozisyonunun oluşturulmasındaki rolü ele alınmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin savunma hakkının pratik ve etkili biçimde kullanılması, silahların eşitliği ve savunma tarafından sunulan materyallerin gerekçeli olarak değerlendirilmesine ilişkin standartlarına özel önem verilmektedir. Karşılaştırmalı açıdan Anglo-Amerikan, Alman ve Fransız modelleri incelenmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti ceza muhakemesi bakımından avukat talebi, avukat görüşmesi, savunma materyallerinin usulî biçimde tespiti ve yargısal denetim konularının normatif olarak somutlaştırılması gerekliliği gerekçelendirilmektedir. Sonuç olarak, usulî belirliliğin artırılması, savunma materyallerinin delil değerinin güçlendirilmesi ve adil yargılanma hakkının pratik etkinliğinin sağlanması amacıyla mevzuat önerileri ileri sürülmektedir.

Təqdim edən: M. Əsgərova

Daxil olma tarixi: 02.05.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.2. Cinayət hüququ S. 25-29

VÜSAL MƏMMƏDOV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
rəis müavini, Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı
E-poçt: Memmedov.Vusal@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/KYVZ9456>

CİNAYƏTİN QƏFLƏTƏN BAŞ VERMİŞ GÜCLÜ RUHİ HƏYƏCAN (AFFEKT) VƏZİYYƏTİNDƏ TÖRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: fizioloji affekt, güclü ruhi həyəcan vəziyyəti, emosiya, hisslər, patoloji affekt, məhdud anlaqlılıq, məhkəmə-psixoloji ekspertizası, ekspert rəyi, emosional partlayış.

Keywords: physiological affect, crime of passion, emotion, feelings, pathological affect, diminished sanity, forensic psychological examination, expert report, emotional outburst.

Anahtar kelimələr: cınnet geçirmə, ani gəlişən şiddətli ruhsal heyecan hali, duygu, hisler, patolojik affekt, azalmış ehliyet, adli psikoloji, bilirkişi raporu, duygusal patlama.

Ключевые слова: физиологический аффект, сильное душевное волнение, эмоция, чувства, патологический аффект, ограниченная вменяемость, судебно-психологическая экспертиза, экспертное заключение, эмоциональный срыв.

Affekt əsrlər boyu bir çox alimlər tərəfindən araşdırma mövzusu olmuşdur. Belə hesab olunur ki, “affekt” anlayışından ilk istifadə edən Aristotel olmuşdur. “Ruh haqqında” əsərində o, emosiyaların bir neçə növünü fərqləndirməklə hissləri və affektləri insanın davranışına təsir dərəcəsinə görə ayırmışdır. Onun fikrincə, hisslər ağıl tərəfindən dərk edilir və buna görə də həmişə davranışa təsir göstərmir. Aristotel “affekt” dedikdə şiddətli arzu, sevgi, sevinc, cəsarət, qorxu, kin, qəzəb, nifrət, paxıllıq, kədər və mərhəmət kimi açıq-aydın təzahür olunan emosiyaları nəzərdə tuturdu. Yəni, onun fikrincə affektlər nəzarət edilməsi çətin olan parlaq və güclü emosiyalardır. Affekt məntiqi dərk etməyə tabe olmur və xarici təsirlər nəticəsində yaranır. Belə bir vəziyyətin təsiri altında əvvəlki niyyətlər və qərarlar da dəyişir.

“Affekt” sözü latın dilində “affectus” sözündən əmələ gəlməklə, “özünənəzarətin itirilməsilə müşayiət olunan güclü həyəcan vəziyyəti”, “güclü qıcığa qarşı yaranan kəskin qısamüddətli emosiya”, “müsbət və ya mənfi çalara malik şiddətli davam edən qısamüddətli hiss” mənasını daşıyır. Psixologiya elmində “affekt” dedikdə, ani hərəkəti və daxili (psixofizioloji) təzahürlərlə ifadə olunan güclü və nisbətən qısamüddətli emosional hisslər başa düşülür. Affekt şiddətli və qısamüddətli emosional proses olmaqla insanın şüuruna və davranışına təsir göstərir və orqanizmin hərəkət, endokrin, ürək-damar və digər sistemlərinin fəaliyyətində dəyişikliklərə səbəb olur.

Affekt emosiyanın bir növü kimi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- Qəflətən baş verməsi;
- Çox güclü həyəcan intensivliyi;
- Qısamüddətli olması;
- Kəskin təzahür olunması;
- Əvvəlcədən hesablanma bilməməsi.

Affekt şəxsiyyəti tam olaraq zəbt edən və insanın davranışına hiss olunacaq qədər təsir göstərən, kəskin davam edən emosional partlayışdır. Affektin diaqnostikası affektiv reaksiyaların yaranması, inkişaf etməsi və xüsusiyyətləri barədə xüsusi biliklərə malik olan psixologiya elminin nümayəndələri tərəfindən mümkündür.

Şüurun daralması səviyyəsindən asılı olaraq psixologiyada və psixiatriyada affektin iki növü fərqləndirilir: *affekt* (qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyəti) və *patoloji affekt* (şüurun tam daralması, impulsiv hərəkətlər və yaddaşın tam və ya qismən itməsi ilə müşayiət olunan psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması vəziyyəti).

Qeyd etmək lazımdır ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət əməlini törədərkən affektin hansı növünü keçirməsi onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələsinə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, ictimai təhlükəli əməlin patoloji affekt vəziyyətində törədilməsi cinayət məsuliyyətini istisna edir, çünki affektin bu növü psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması hesab olunur ki, bu da anlaqsızlıq vəziyyətinin tibbi meyarına aid edilir. Belə bir emosional vəziyyətdə olan insan öz əməlinin (hərəkət və ya

hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək və ya onu idarə etmək imkanından məhrum olur.

“Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Qanununun 19-cu maddəsinə əsasən şəxsin anlaqlı olub-olmaması ilə bağlı məhkəmə-psixiatrik ekspertizasının aparılması üçün ən azı üç məhkəmə ekspertindən ibarət tərkibdə komissiya təşkil edilir. Yəni, şəxsin cinayət əməlini törədərkən patoloji affekt vəziyyətində olub-olmaması ən az üç ekspert-psixiatrik birgə rəyi ilə müəyyən olunur.

Cinayətin zərərçəkmiş şəxsin qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlərinin təsiri altında və ya bu hərəkətlər nəticəsində qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində törədilməsi anlaqlı vəziyyətdə törədilmiş cinayət hesab olunur, lakin cəzanı yüngülləşdirən hal kimi qiymətləndirilir. Qəsdən adam öldürmə, yəni digər şəxsi qəsdən həyatdan məhrum etmə 9 ildən 14 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırıldığı təqdirdə, qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə iki ilədək müddətə islah işləri və ya *üç ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.*

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 122-ci maddəsinin kommentariyasında (red. F.Y.Səməndərov) göstərilmişdir ki, fizioloji affekt vəziyyətində şəxsin öz davranışı üzərində nəzarəti zəifləyir, onun şüurunun dərk etmə əhatəsi daralır, o, öz hərəkətlərini ölçüb-biçmək və onları idarə etmək qabiliyyətini qismən itirir. Lakin fizioloji affekt vəziyyəti şəxsi anlaqsız vəziyyətə gətirmir, yalnız onu məhdud anlaqlılıq vəziyyətinə salır. Belə psixoloji vəziyyətdə olan şəxs öz davranışı üzərində nəzarəti tam itirmir və qismən şüurla hərəkət edir. Deməli, şəxs öz əməlinin faktiki xarakterini və onun ictimai təhlükəli nəticələrini görür və dərk edir.

Məhkəmə psixologiyasında fizioloji affektə xas olan aşağıdakı üç fazanın mövcud olması müəyyən olunmuşdur:

1. *Affektə qədərki fazada* təqsirləndirilən şəxs üçün ekstremal psixotraumatik hadisənin gözlənilməzliyi, hadisənin ani olaraq baş verməsi. Məsələn: zərərçəkmiş şəxsin bıçaqla təqsirləndirilən şəxsin atasının üstünə hücum çəkməsi, hadisənin qarşısını almağa çalışan təqsirləndirilən şəxsin anasına və qardaşına bıçaqla xəsarət yetirməsi;

2. *Affektiv partlayış fazasında* emosional reaksiyalarının partlayış xarakterli olması, hadisə zamanı şüurunun qismən daralması, qavrayışının

fraqmentar olması və hafizəsinin pisləşməsi. Məsələn: zərərçəkmiş şəxsin hərəkətindən sonra bərk əsəbiləşib özündən çıxması, özünü ələ ala bilməməsi, hərəkətlərini nizamlamaqda çətinlik çəkməsi, zərərçəkmiş şəxsə neçə bıçaq zərbəsi vurduğunu və hadisədən sonra cinayət aləti olan bıçağı hara atdığını xatırlaya bilməməsi;

3. *Postaffektiv fazada* təqsirləndirilən şəxsin hadisədən dərhal sonra gücdən düşməsi, çaşqınlıq və yorğunluğun yaranması.

Qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyəti şəxsin psixikasını normal vəziyyətindən çıxarır, şüuru və zehni fəaliyyəti tormozlayır, özünə nəzarəti məhdudlaşdırır, insanın öz hərəkətlərinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etmək qabiliyyətini azaldır. Qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyəti sanki anlaqlılığı istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyətinə - məhdud anlaqlılığa uyğun gəlir, həmin halda olan insan öz hərəkətlərini və baş verən hadisələri qismən də olsa dərk edir. Şəxsin cinayət əməli törədərkən qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində olmasına məhkəmə-psixoloji ekspertizası rəyindən sonra hüquqi qiymət verilir.

Cinayət qanunvericiliyimizdə affekt dedikdə, qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyəti başa düşülür və bu hal zərərçəkmiş şəxs tərəfindən edilən zorakılıq, ağır təhqir və ya sair qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkətlər nəticəsində (fizioloji affekt), habelə zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində (kumulyativ affekt) qəflətən yaranır. Yəni, bu vəziyyət müəyyən mənada təqsirləndirilən şəxsin öz iradəsindən kənarda baş verir, şəxs həmin hadisənin baş verməsini arzulamır, lakin hadisənin baş verməsi onun üçün qaçılmaz olur.

Fizioloji affekt zərərçəkmiş şəxsin bir psixotraumatik davranışı - zorakılıq, ağır təhqir, qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkəti nəticəsində baş verdiyi halda, *kumulyativ affektin* yaranmasına zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait səbəb ola bilər. Kumulyativ affektlərdə affektiv partlayış mərhələsi bəzi hallarda səbir kasasını daşıran “son damladan” - əvvəlkilərə nisbətən o qədər də əhəmiyyətli olmayan təsirdən sonra baş verir.

Kumulyativ affektə aid belə bir misala diqqət yetirək: 21 yaşlı gənc oğlan nənəsi (atasının anası) tərəfindən mütəmadi olaraq təhqirlərə məruz qa-

lmış, nənəsi onunla birlikdə anasını və bacısını da tez-tez nalayiq ifadələrlə təhqir etmişdir. Bundan başqa, nənəsi qonşuların yanında ona böhtan atmışdır. Hadisədən əvvəl gənc oğlan nənəsinin icazəsiz olaraq bacısının çantasında nə isə axtardığını görmüş, onların arasında bununla əlaqədar olaraq növbəti dəfə mübahisə yaranıqda yaşlı qadın nəvəsini itələyərək onun ünvanına söyüş söymüşdür. Gənc oğlan emosional vəziyyətində baş vermiş ani affektiv partlayış nəticəsində nənəsini xalatinin kəməri ilə boğmuş, daha sonra isə əlinə keçən küt əşya (külqabı) ilə nənəsinin başına bir neçə zərbə endirərək öldürmüşdür. Hadisədən sonra keçirilmiş məhkəmə-psixiatrik ekspertizası gənc oğlanın cinayət əməlini törədkən anlaşıq vəziyyətdə olması qənaətinə gəlmişdir. Keçirilmiş məhkəmə-psixoloji ekspertizasından sonra isə məhkəmə gənc oğlanın cinayət əməlini qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində - affekt halında törətdiyi nəticəsinə gəlmiş və onun törətdiyi əməli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 122-ci maddəsinə (qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətində qəsdən adam öldürmə) tövsif etmişdir.

Affekt vəziyyətində törədilmiş cinayətlərdə diqqət yetirilməli məqamlardan biri də həmin cinayətdən zərərçəkmiş şəxslərlə bağlıdır. Qanunun mahiyyətinə görə, həmin şəxs qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan vəziyyətinin yaranmasına səbəb olmuş zərərçəkmiş şəxsdir. Təcrübədə bəzən elə hallar olur ki, affekt iki və ya daha artıq şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində baş verir, iki və ya daha çox şəx-

sin hərəkətlərinin (hərəkətsizliyinin) məcmusunda affekt inkişaf edir. Lakin təqsirləndirilən şəxs affekt vəziyyətində olarkən həmin hadisəyə qədər ona qarşı heç bir zorakılıq, qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkət etməmiş şəxsə zərər yetirərsə, təbii ki, həmin zərərçəkmiş şəxsə münasibətdə onun əməli yüngülləşdirici hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Belə hallar ən çox hərbi xidmət dövründə baş verir. Məsələn, gənc əsgər ondan bir il əvvəl hərbi xidmətə çağırılmış əsgərlərdən bəzilərinin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışına məruz qalmış və bununla əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait nəticəsində üç əsgəri odlu silahdan açdığı atəslə qətlə yetirmişdir.

Aparılmış istintaqla müəyyən olunmuşdur ki, qətlə yetirilmiş üç əsgərdən ikisi mütəmadi olaraq gənc əsgəri təhqir etmiş, ona qarşı qanunsuz hərəkətlərə yol vermişdir. Lakin qətlə yetirilmiş üçüncü əsgər isə təqsirləndirilən şəxsə qarşı heç bir qanunsuz hərəkətə yol verməmişdir. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının rəyindən sonra məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin cinayət əməlini törədkən qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində olması qənaətinə gəlmişdir.

Təqsirləndirilən şəxsin törətdiyi cinayət əməlinə ona qarşı qanunsuz hərəkətlərə yol vermiş iki zərərçəkmiş şəxs barəsində AR CM-in 122.2-ci - güclü ruhi həyəcan vəziyyətində iki və ya daha çox şəxsi qəsdən öldürmə maddəsi ilə hüquqi qiymət verilə bilər, ona qarşı heç bir qanunsuz hərəkətə yol verməmiş əsgəri qətlə yetirməsi üzrə isə Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsi ilə cəza təyin olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / elmi red. F.Y.Səməndərov. I hissə: CM-in 1-189-1-ci maddələrinin şərh-i.- Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023.
2. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб. Питер Ком, 1998.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб. : Питер, 2002.
4. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы: учеб. пособие для вузов / М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2000.
5. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза: учебник для вузов. Москва: Издательство Юрайт, 2024.
6. Ситковская О.Д., Коньшева П.П., Коченов М.М. Новые направления судебно-психологической экспертизы. Москва: Издательство «Юрл-итинформ», 2000.

X Ü L A S Ə

Affekt insanın şüuruna və davranışına təsir göstərən və orqanizmin fəaliyyətində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olan, şiddətli və qısamüddətli emosional prosesdir.

Patoloji affekt şüurun tam daralması, impulsiv hərəkətlər və yaddaşın tam və ya qismən itməsi ilə müşayiət olunan psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması vəziyyəti olmaqla, ən azı üç ekspert-psixiatrdan ibarət tərkibdə komissiya tərəfindən müəyyən olunur.

Fizioloji affekt və kumulyativ affekt vəziyyəti anlaşıqlığı istisna etməyən psixi pozuntu vəziyyəti olmaqla, həmin halda olan insan öz hərəkətlərini və baş verən hadisələri tam deyil, qismən dərk edir. Şəxsin cinayət əməli törədərkən qəflətən baş vermiş güclü ruhi həyəcan (affekt) vəziyyətində olmasına məhkəmə-psixoloji ekspertizası rəyindən sonra hüquqi qiymət verilir.

Fizioloji affekt zərərçəkmiş şəxsin bir psixotraumatik davranışı - zorakılıq, ağır təhqir, qanunsuz və ya əxlaqsız hərəkəti nəticəsində baş verdiyi halda, kumulyativ affektin yaranmasına zərərçəkmiş şəxsin mütəmadi qanunsuz və ya əxlaqsız davranışı ilə əlaqədar yaranmış uzun sürən dözülməz psixi şərait səbəb ola bilər.

COMMITTING A CRIME IN A STATE OF AFFECT (CRIME OF PASSION)

VUSAL MAMMADOV

Deputy head

*of the Forensic Science of the Ministry of Justice,
doctoral candidate at the
Forensic Science Center*

S U M M A R Y

Affect is an intense and short-term emotional process that influences a person's consciousness and behavior, causing fundamental changes in the functioning of the body.

Pathological affect is defined as a temporary disturbance of mental activity, accompanied by a complete loss of consciousness, impulsive actions, and a full or partial loss of memory, and is determined by a commission consisting of at least three psychiatric experts.

Physiological and cumulative affective states are mental disorders that do not exclude sanity, in which a person in such a state does not fully realize their actions and the events occurring around them. The fact that a person was in a state of suddenly arising intense emotional agitation (affect) at the time of committing a criminal act is assessed legally based on the conclusions of a forensic-psychological examination.

Physiological affect arises as a result of a single psychotraumatic event – such as violence, serious insult, or illegal or immoral actions by the victim. Cumulative affect can be caused by a prolonged intolerable mental state, resulting from regular illegal or immoral behavior by the victim.

SUÇUN ANİ GELİŞEN ŞİDDETLİ RUHSAL HEYECAN HALİNDE İŞLENMESİ

VUSAL MAMMADOV

*Adalet bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezinin
başkan yardımcısı,
Adli Uzmanlık Merkezinin
doktora adayı*

Ö Z E T

Affekt (ani gelişen şiddetli ruhsal heyecan hali), kişinin bilincini ve davranışlarını etkileyen, organizmanın işleyişinde köklü değişikliklere yol açan yoğun ve kısa süreli duygusal bir süreçtir.

Patolojik affekt, bilincin tamamen kaybolması, dürtüsel hareketler ile hafızanın tamamen veya kısmen

yitirilməsiylə birlikdə görülen keçici bir ruhsal faaliyyət bozukluğu olaraq tanımlanır və en az üç psikiyatri uzmanından oluşan bir kurul tarafından tespit edilir.

Fizyolojik ve kümülatif affektif durumlar, kişinin cezai ehliyetini ortadan kaldırmayan ruhsal bozukluklardır; bu durumdaki kişi kendi eylemlerini ve gerçekleşen olayları tam olarak kavrayamaz. Bir kişinin suç teşkil eden fiili işlerken ani gelişen şiddetli ruhsal heyecan (affekt) hâlinde bulunup bulunmadığı, adli psikolojik inceleme sonucunda hukuki olarak değerlendirilir.

Fizyolojik affekt, şiddet, ağır hakaret ya da mağdurun hukuka aykırı veya ahlak dışı davranışı gibi tek bir psikolojik travmatik olay sonucunda ortaya çıkar. Kümülatif affekt ise mağdurun sürekli hukuka aykırı veya ahlak dışı davranışlarının yol açtığı uzun süreli ve dayanılmaz bir ruhsal durum sonucunda meydana gelebilir.

СОВЕРШЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ В СОСТОЯНИИ ВНЕЗАПНО ВОЗНИКШЕГО СИЛЬНОГО ДУШЕВНОГО ВОЛНЕНИЯ (АФФЕКТА)

ВУСАЛ МАМЕДОВ

*Заместитель начальника
Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции,
диссертант Центра Судебной
Экспертизы*

Р Е З Ю М Е

Аффект — это интенсивный и кратковременный эмоциональный процесс, который влияет на сознание и поведение человека и вызывает фундаментальные изменения в функционировании организма.

Патологический аффект определяется как временное нарушение психической деятельности, сопровождающееся полной потерей сознания, импульсивными действиями и полной или частичной потерей памяти, и устанавливается комиссией, состоящей как минимум из трех экспертов-психиатров.

Физиологические и кумулятивные аффективные состояния — это психические расстройства, не исключающие вменяемости, при которых человек в таком состоянии не полностью осознает свои действия и происходящие события. Факт нахождения человека в состоянии внезапно возникшего сильного душевного волнения (аффекта) во время совершения преступного деяния получает юридическую оценку по заключению судебно-психологической экспертизы.

Физиологический аффект возникает в результате единичного психотравматического действия — насилия, серьезного оскорбления, незаконного или аморального поступка потерпевшего, кумулятивный аффект может быть вызван длительным невыносимым психическим состоянием, являющимся следствием регулярного незаконного или аморального поведения потерпевшего.

*Rəyçi: elmi rəhbər, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin Elm,
innovasiya və əməkdaşlıq şöbəsinin rəisi,
hüquq elmlər doktoru Nazim Əliyev
Təqdim edən: V. Məmmədov
Daxil olma tarixi: 05.05.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 30-36

KHALILOVA NİLUFAR SHUKHRATİLLAYEVNA

Head of the Research Department of Forensic,
Forensic-Linguistic and Philological Examinations
of the Research Institute of Forensic Examinations of the Republican
Center for Forensic Examinations named after H. Sulaymanova,
Candidate of Pharmaceutical Sciences
E-mail: halilova79@inbox.ru +99890-964-07-84

BOİSKHODZHAEVA ADİBAXON ANVAROVNA

Republican Center for Judicial Expertise
named after Kh. Sulaymanova Senior Expert of the
Laboratory of Forensic Examination of Materials, Items and Products
E-mail: aboisxojaeva@mail.ru

ABDULLAEVA MUNİRA UBAYDULLAEVNA

Associate Professor of the Department of Pharmacognosy
and Standardization pharmaceutical preparations of the faculty of
pharmacists' retraining Tashkent Pharmaceutical Institute, Candidate of Pharmaceutical Sciences
E-mail: abdullayeva19530101@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/OFOT4795>

DEVELOPMENT OF A METHODOLOGY FOR EXPERT RESEARCH OF SMALL AMOUNTS OF MEFEDRON USING GAS CHROMATOGRAPHY METHODS WITH A MASS SPECTROMETRIC DETECTOR AND IR SPECTROPHOTOMETRY

Açar sözlər: nəzarət olunan maddə, narkotik vasitələr, kütlə-spektrometrik detektorlu qaz xromatoqrafiyası (GC-MS)

Key words: controlled substance, narcotic drugs, gas chromatography with mass spectrometric detector (GC-MS)

Anahtar kelimeler: kontrollü madde, narkotik ilaçlar, kütle spektrometrik dedektörlü gaz kromatografisi (GC-MS)

Ключевые слова: контролируемое вещество, наркотические средства, газовая хроматография с масс-спектрометрическим детектированием (ГХ-МС)

The problem of drug addiction is one of the most important international problems of today. Combating drug smuggling is one of the main tasks of law enforcement agencies in all states. New types of drugs, especially synthetic ones, are becoming increasingly widespread throughout the world today. Although full information about causing grievous bodily and psychological harm is provided in the mass media, the fight against this evil is not sufficiently effective, which is reflected in forensic practice.

Expert examination of narcotic drugs, in particular those obtained by synthetic means, often involves not only determining their

chemical nature, properties, and structure, but also one of the most complex tasks - identifying their minimal concentrations in various objects. For solving such problems, the mass spectrometric detector gas chromatography method has high selectivity, allowing in a number of cases to obtain the necessary information about the composition and structure of the studied compounds. Analysis of expert practice on the use of gas chromatography with a mass spectrometric detector in the analysis of narcotic drugs demonstrates its wide possibilities in cases where the informativeness of other analytical

methods is insufficient [1, P.17-18].

The mass spectrometric detector gas chromatography method is the most optimal option when it is possible to obtain maximum information about the substance (retention time, molecular and fragmentation ions, peak intensity) in the presence of trace amounts. At the same time, the speed, relative simplicity of sample preparation, accuracy, and reproducibility of the obtained results are undeniable.

IR spectrophotometry is also used in various fields of science, including forensic practice. Using this analysis method, it is possible to identify organic substances in various aggregate states (gas, liquid, solid). IR spectrophotometry determines the inertia of a substance in a molecule per unit time. Knowing the mass of a substance's atoms allows us to determine the distance between atoms and the angles of their interaction.

To determine the IR spectrum of an unknown substance, IR spectroscopes are used. Based on the results of the obtained spectrum, the types of vibrations and bonds of the functional groups of the substance molecule, as well as the structure of the substance, are determined [2, p. 3].

The Republican Center for Forensic Examination named after X. Sulaymanova was presented by the judicial authorities with a material evidence - a plastic bag containing cream-colored powder residues, seized from the location of the corpse of citizen S. The experts were asked questions: Are there any residues of narcotic drugs in the plastic bag, and if so, to which group do they belong?

To accomplish this task, a spirit wash was prepared from the inner surface of the polyethylene bag. For this, 1 ml of 96% ethyl alcohol was poured into a bag and extraction was carried out in a "SONOREX" brand ultrasonic bath at a temperature of 40⁰ C for 10 minutes. The obtained wash was evaporated at room temperature to a volume of 100 pl and used for further analysis.

Chromato-mass spectrometric studies were conducted on an AT 5973 chromato-mass spectrometer using the Drug SP-SHORTSPLIT-LESS-100H2.M method (HP5MS capillary column, 30 m long, 0.25 mm diameter, with 5% phenylmethylsiloxane, mass- selective de-

tector) under the following analysis conditions: ionizing electron energy of 70 eV, injector temperature of 280°C, furnace temperature from 150°C to 280°C in programmed mode with a temperature rise rate of 15°C per minute, sample value of 1 pl, test substance vapor pressure of 10 mm Hg, analysis time of 20 min, gas-carrier-hydrogen, flow rate of 2.1 ml/min, flow division mode of 10:1.

Analysis of the obtained chromatogram and mass spectrum indicates that the mass spectrum of the investigated washing is characterized by the presence of stable fragments, characteristic ions formed along the general paths of molecular ion fragmentation. Figures 1 and 2 show the chromatogram and mass spectrum of washing from the packet. The chromatogram and mass spectrum of the extract were identified using a database library called NIST0 2.L., NIST 11.L., Wiley225.L, SWDRUG.L., CAYMAN-SPECTRA.L., SWDRUG3.5.L. [4].

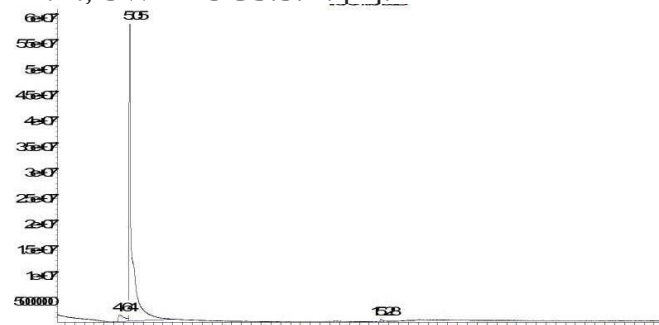
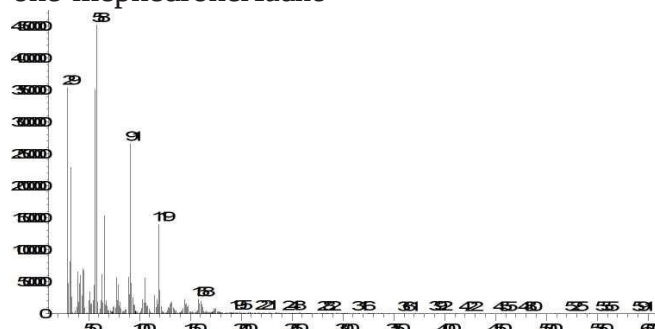

Fig. 1. Chromatogram of washing from the test packet

Thus, in the chromatogram of washing from the packet, the main peak with a retention time of 5.00 min. was detected, and its mass spectrum is characterized by fragmentation ions m/z 177, 147, 119, 91, 58. Based on the results of studying the obtained chromatogram and mass spectrum and comparing them with the database, it was established that the identified chromatographic and mass spectrometric parameters correspond to 4-methylmethionone-mephedrone.

Andes

Fig. 2. Washing mass spectrum from the test packet

The wash residue from the packet was evaporated to dryness, and IR spectral analysis was performed on an AGILENT TECHNOLOGY FTIR-640 IR spectrometer using the NCPV (violated full internal reflection) attachment under the following analysis conditions: registration range 2954-422 cm⁻¹, number of scanners -12. The identification of IR spectra was carried out based on comparing the obtained IR spectra with standard spectra from the IR spectrum library database available in the device.

In this case, an IR spectrum with characteristic bands of 2905, 2796, 2713, 1685, 1605, 1455, 1434, 1357, 1296, 1205, 1186, 968, 898, 755 cm⁻¹ was obtained, which are due to valence and deformation vibrations of free and bound methyl (-CH₃), methylene (-CH₂-) groups, free and bound amino (-NH₂-) and carbonyl (-C=O) groups. The functional groups identified by the characteristic bands of transmission are characteristic of the structure of 4-methylmethcathinone- mephedrone, which also coincides with the data available in the device's library database (see Fig. 3).

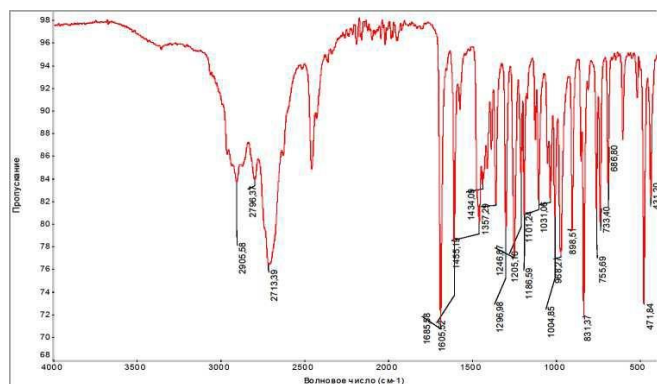
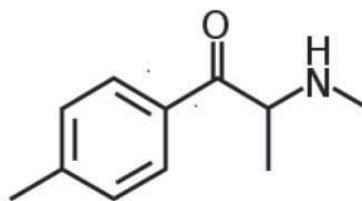

Fig. 3. IR spectrum of washing from the test packet

Thus, as a result of research using the gas chromatography method with a mass spectrometric leak detector from the test package, the presence of 4-methylmethcathinone- mephedrone was established. The molecular ion (177) and fragmentation ions (m/z 177, 147, 119, 91, 58) obtained in the spectrum, as well as the IR spectrum of washing with functional groups identified along the characteristic bands of conduction, characteristic of the 4-methyl methotone-me-

phedrone structure, confirm its molecular weight and structural formula, which has the following structure:

Mephedrone

Systematic name: (RS) -2-methylamino-1- (4-methylphenyl) propane-1-one

Traditional name: mephedrone, 4-methyl methathionine C₁₁H₁₅NO

White easily breakable crystals

177.2429 g/mol

Mephedrone, also known as 4-methylmethcathinone (shortly 4-MMC, from English 4- methylmethcathinone) or 4-methylephedrone, is a chemical compound of the class of substituted amphetamines and cathinones, a psychostimulant and empathogen.

English jargon names: mephstasy (mephstasy), meow meow (meow-meow), (due to the abbreviation “4-MMCathinone” ^ “meow meow cat”), Cristalius (crystallium) [5], cat piss (cat's urine), mad hen (mad hen), mad cow (mad cow), bubble/bubbles (bubble, bubbles), M-Cat [6], TopCat [7]. In the USA and Europe, mephedrone was sold for some time as bath salt [8, P.399], food additive, plant fertilizer, and rodent remedy.

In Russia and the countries of the post-Soviet space, the most commonly used jargon names are: salt, meph, miau, grandfather, crystals, met. [9].

The following negative effects are observed when taking mephedrone:

rapid heartbeat (tachycardia); short-term memory impairment;

insomnia; jaw muscle spasm; muscle twitching; eccentric behavior; decreased concentration; nystagmus; dizziness; sometimes severe narrowing of blood vessel and artery lumens; vasoconstriction);

When taken intranasally: burning in the nose and pharynx, irritation of the mucous membrane, ulcers form at the points of contact with the substance.

List of main side effects based on EMCDDA data [10], which represent typical symptoms of

stimulatory psychosis: strong desire to repeat drug use (withdrawal syndrome); depression; pursuit delusion; hallucinations, delirium, delirium; panic attacks; insomnia; loss of appetite (anorexia); increased heart rate (tachycardia); elevated blood pressure; uncomfortable changes in body temperature (fever or chills); dizziness; muscle aches and weakness, seizures, tremors; numbness of limbs; visual snow.

Acute mephedrone intoxication causes euphoria, excitement, perception of various music, improves mood, reduces hostility, increases sociability, accelerates the associative process, increases sexual arousal [11, P. 399]. From the physical negative manifestations, one can note the difficulty in achieving ejaculation and the blue color of the lips and extremities (cyanosis), and both problems are associated with vasoconstriction. Such effects of mephedrone are similar to the effects of cocaine, amphetamines, and MDMA. Of the 70 Dutch people who used mephedrone, 58 people called mephedrone use a pleasant experience, and 12 - an unpleasant one [12]. In a survey of British mephedrone users who had previously used cocaine, most found that the effects were longer-lasting but less captivating. Users were also asked to compare the “risks” of mephedrone and cocaine use, and they responded that the “risk” from mephedrone was higher [13]. A study of mephedrone users from Northern Ireland concluded that most of them considered mephedrone dangerous to use.

In the Republic of Uzbekistan, Mephedrone, according to the Resolution of the Cabinet of

Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 330 dated November 12, 2015, “On the Import, Export, and Transit of Narcotic Drugs, Psychotropic Substances, and Precursors through the Territory of the Republic of Uzbekistan,” is included in the list of narcotic drugs prohibited for use in the territory of the Republic of Uzbekistan (List I, position 97) [14].

Based on the analysis results using mass spectrometric detector gas chromatography and IR spectrophotometry methods, the following were established: the presence of mephedrone traces in the investigated polyethylene packet; retention time, molecular and fragmentation ions, their intensity, and the individuality of mephedrone molecule fragmentation. IR spectrum with characteristic bands of functional groups characteristic of the mephedrone structure. These parameters are recommended for analyzing small quantities of unknown substances, as well as for determining the genus and group affiliation and the common source of their origin.

Thus, a method for forensic examination of small amounts of mephedrone in a polyethylene bag using gas chromatography with a mass spectrometric detector and IR spectrophotometry has been developed. It has been proven that the application of these methods, which possess high sensitivity, speed, and ease of use, allows for the rapid and high-precision (10-12g) identification of unknown substances in the composition of objects submitted for expert examination.

List of used literature:

1. Абдуллаева М.У., Усманалиева З.У., Халилова Н.Ш., Кораблева Н.В., Боисхужаева А.А. Разработка методики исследования тропикамида с помощью метода хромато-масс-спектрометрии. Материалы международной конференции медицинского института Республики Таджикистан, -Душанбе, -2019, -С.17-18.
2. Randall C., Baselt F. Disposition of Toxic Drug and Chemicals in Mon. -2004. -P. 315317.
3. Clarke's isolation and identification of drugs. -London, -V 1-2., 2016.
4. K.Pfleger u gp. Mass spectral and GS Data of Drugs. Hacrb 2,3. 1992.
5. Jared Lenz, Jaime Brown, Seth Flagg, Robert Oh, Kenneth Batts. Cristalius: A Case in Designer Drugs (aura.) // Military Medicine. — 2013-07. — Vol. 178, iss. 7. — P. e893— e895. — ISSN 1930-613X 0026-4075, 1930-613X. — doi:10.7205/MILMED-D-12-00393.
6. Tony Thorne. Dictionary of Contemporary Slang (Heonp.). -Bloomsbury Publishing, 2009.— C.288.—ISBN 978-1-4081-0220-6.
7. Winstock, A.; Marsden, J.; Mitcheson, L.What should be done about mephedrone?(aHra.)ZZBritish

Medical Journal: journal.— 2010.— 23 March (vol. 340).— P. c1605.—doi:10.1136/bmj.c1605.—PMID 20332508.

8. Brian S. Fulton. Drug Discovery for the Treatment of Addiction: Medicinal Chemistry Strategies (aura.).— Wiley, 2014.— P.399.— ISBN 978-1-118-88957-2.

9. Наркотик Мяу или Мефедрон. РЦ «Наркологический Центр №1» (26 октября 2020). Дата обращения: 14 января 2022.

10. «Europol-EMCDDA Joint Report on a new psychoactive substance: 4 methylmethcathinone (mephedrone)». European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. 27 May 2010. Дата обращения: 13 июня 2016.

11. Victor R. Preedy Neuropathology of Drug Addictions and Substance Misuse Volume 3: General Processes and Mechanisms, Prescription Medications, Caffeine and Areca, Polydrug Misuse, Emerging Addictions and Non-Drug Addictions (aura.). Elsevier Science, 2016. P.44.— ISBN 978-0-12-800677-1.

12. Brunt T.; Poortman A.; Niesink R.; Van Den Brink, W. Instability of the ecstasy market and a new kid on the block: mephedrone (aura.) ZZ Journal of Psychopharmacology. 2011.

13. Winstock A.; Mitcheson L.; Deluca P.; Davey Z.; Corazza O.; Schifano, F. Mephedrone, new kid for the chop? (aura.) ZZ Wiley Online Library. 2010.

14. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 878 от 27 октября 2018 года О внесении изменений в постановление Кабинета Министров от 12 ноября 2015г. №330 «О совершенствовании порядка ввоза, вывоза и транзита через территорию Республики Узбекистан наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров, а также контроля за их оборотом».

S U M M A R Y

A technique for expert study of small quantities of mephedrone on carrier objects has been developed using the method of gas chromatography with a mass spectrometric detector and IR spectrophotometry.

The retention time molecular and fragment ions, their intensity, individuality, fragmentation of substance, as well as the presence of characteristic transmission bands of functional groups characteristic of the structure of this compound.

It has been established that the application of this method, which has a high sensitivity, speed and ease of use, makes it possible to quickly and with high accuracy identify unknown substances in the composition of micro-objects entering for expert research.

These methods have been proven to be highly sensitive, fast and easy to use.

KÜTLƏ SPEKTROMETRİYA DETEKTORU VƏ İNFRAQIRMIZI SPEKTROFOTOMETRİYA İLƏ QAZ XROMATOQRAFIYASI METODLARINDAN İSTİFADƏ EDƏRƏK AZ MİQDARDA MEFEDRON ÜZƏRİNDƏ EKSPERT TƏDQİQATI METODOLOGİYASININ HAZIRLANMASI

XƏLİLOVA NİLUFƏR ŞÜXRƏTİLLAYEVNA

*H. Suleymanova adına Respublika Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzinin Məhkəmə Ekspertizası, Məhkəmə-linqvistik və
filoloji ekspertizalar üzrə tədqiqat şöbəsinin müdiri,
əczaçılıq elmləri namizədi*

BOİSXOJAEVA ADİBAXON ANVAROVNA

*H. Suleymanova adına Respublika Məhkəmə Ekspertizası
Mərkəzinin baş eksperti Materialların, əşyaların və məhsulların
məhkəmə ekspertizası laboratoriyası*

ABDULLAYEVA MÜNİRƏ UBAYDULLAYEVNA

*Daşkənd Əczaçılıq İnstitutunun Əczaçılıqların hazırlanması
fakültəsinin Farmakognosiya və standartlaşdırma əczaçılıq
preparatları kafedrasının dosenti, əczaçılıq elmləri namizədi*

X Ü L A S Ə

Daşıyıcı obyektlərdə mefedronun kiçik miqdarının ekspert tədqiqi üçün bir texnika kütlə spektrometrik detektoru və İQ spektrofotometriyası ilə qaz xromatografiyası metodundan istifadə etməklə hazırlanmışdır.

Molekulyar və fraqment ionlarının saxlanma müddəti, onların intensivliyi, fərdiliyi, maddənin fraqmentasiyası, eləcə də bu birləşmənin strukturuna xas olan funksional qrupların xarakterik ötürmə zolaqlarının mövcudluğu.

Yüksək həssaslığa, sürətə və istifadə rahatlığına malik olan bu metodun tətbiqinin ekspert tədqiqatı üçün daxil olan mikroobyektlərin tərkibindəki naməlum maddələri tez və yüksək dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verdiyi müəyyən edilmişdir.

Bu metodların yüksək həssaslıq, sürətli və istifadəsi asan olduğu sübut edilmişdir.

KÜTLE SPEKTROMETRİ DEDEKTÖRÜ VE IR SPEKTROFOTOMETRİ İLE GAZ KROMATOĞRAFİSİ YÖNTEMLERİ KULLANILARAK AZ MİKTARDA MEFEDRONUN UZMAN ARAŞTIRMASI İÇİN BİR METODOLOJİNİN GELİŞTİRİLMESİ

KHALİLOVA NİLUFAR ŞUKHRATİLLAYEVNA

*H.Sulaymanova Adına Cumhuriyet Adli Merkez,
Adli Araştırma Enstitüsü, Adli dilbilim ve filolojik
incelemeler araştırma bölümü başkanı
eczacılık bilimleri adayı*

BOİSKHODZHAEVA ADİBAXON ANVAROVNA

*H.Sulaymanova Adına Cumhuriyet Adli Merkez,
Malzeme, eşya ve ürünlerin adli inceleme
laboratuvarı kıdemli uzmanı*

ABDULLAEVA MUNİRA UBAYDULLAEVNA

*Taşkent Eczacılık Enstitüsü Eczacı yetiştirme fakültesi
Farmakognosi ve farmasötik preparatların standardizasyonu
bölümü doçenti, eczacılık bilimleri adayı*

Ö Z E T

Taşıyıcı nesneler üzerindeki küçük miktarlardaki mefedronun uzman incelemesi için, kütle spektrometrik dedektörlü gaz kromatografisi ve IR spektrofotometresi yöntemi kullanılarak bir teknik geliştirilmiştir.

Moleküler ve parçacık iyonlarının tutunma süreleri, yoğunlukları, bireysellikleri, maddenin parçalanması ve bu bileşiğin yapısına özgü fonksiyonel grupların karakteristik iletim bantlarının varlığı incelenmiştir.

Yüksek hassasiyet, hız ve kullanım kolaylığına sahip bu yöntemin uygulanmasının, uzman araştırmasına giren mikro nesnelerin bileşimindeki bilinmeyen maddeleri hızlı ve yüksek doğrulukla tanımlamayı mümkün kıldığı tespit edilmiştir.

Bu yöntemlerin son derece hassas, hızlı ve kullanımı kolay olduğu kanıtlanmıştır.

РАЗРАБОТКА МЕТОДОЛОГИИ ДЛЯ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МАЛЫХ КОЛИЧЕСТВ МЕФЕДРОНА С ИСПОЛЬЗО- ВАНИЕМ МЕТОДОВ ГАЗОВОЙ ХРОМАТОГРАФИИ С МАСС-СПЕКТРОМЕТРИЧЕСКИМ ДЕТЕКТОРОМ И ИК-СПЕКТРОФОТОМЕТРИЕЙ

ХАЛИЛОВА НИЛУФАР ШУХРАТИЛЛАЕВНА

*Заведующая научно-исследовательским отделом
Судебной Экспертизы, Судебно-лингвистических и
филологических исследований Научно-исследовательского
Института Судебной Экспертизы Республиканского
Центра Судебной Экспертизы им. Г. Сулеймановой,
кандидат фармацевтических наук*

БОЙСХОДЖАЕВА АДИБАКСОН АНВАРОВНА

*Республиканский Центр Судебной Экспертизы старший эксперт
Лаборатории судебной экспертизы материалов,
предметов и изделий им. Х. Сулеймановой*

АБДУЛЛАЕВА МУНИРА УБАЙДУЛЛАЕВНА

*Доцент кафедры Фармакогнозии и стандартизации
фармацевтических препаратов факультета
Переподготовки фармацевтов Ташкентского
фармацевтического Института,
кандидат фармацевтических наук*

Р Е З Ю М Е

Разработана методика экспертного исследования малых количеств мефедрона на объектах-носителях с использованием метода газовой хроматографии с масс-спектрометрическим детектором и ИК-спектrophотометрии.

Определяются время удерживания молекулярных и фрагментных ионов, их интенсивность, индивидуальность, фрагментация вещества, а также наличие характерных полос пропускания функциональных групп, характерных для структуры данного соединения.

Установлено, что применение данной методики, обладающей высокой чувствительностью, скоростью и простотой использования, позволяет быстро и с высокой точностью идентифицировать неизвестные вещества в составе микрообъектов, поступающих на экспертизу.

Эти методы доказали свою высокую чувствительность, быстроту и простоту использования.

*Тəqdim edən: Özbəkistan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi yanında
H. Sulaymanova adına Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi*

Daxil olma tarixi: 08.02.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 37-43

ШАРИФОВ РАШАД

доктор философии в области права,
старший преподаватель кафедры «Право» факультета
«Экономика и право» Национальной Академии
Авиации Азербайджана

ИСМАИЛОВА ЭСМИРА

магистрант 2 курса юридического
факультета заочной формы обучения программы
«Регулирование и защита прав и свобод человека и гражданина»
Российской академии народного хозяйства и
государственной службы при
Президенте Российской Федерации
(РАНХиГС), г. Санкт-Петербург
E-mail: e.ismayilova414@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/VRAZ8178>

КИТАЙСКАЯ МОДЕЛЬ ЗАЩИТЫ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ: ПРАВОВОЙ ОПЫТ И ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayanlar, rəqəmsal təhlükəsizlik, kibertəhlükələr, Çin Xalq Respublikası, kiberbullinq, internet asılılığı, rəqəmsal hüquq, süni intellekt, şəxsi məlumatlar

Keywords: minors, digital security, cyber threats, Republic of China, cyberbullying, internet addiction, digital law, artificial intelligence, personal data, online platforms, digital literacy.

Anahtar kelimeler: çocuklar; dijital güvenlik; siber tehditler; Çin Halk Cumhuriyeti; siber zorbalık; internet bağımlılığı; bilişim hukuku; kişisel verilerin korunması; yapay zekâ; çevrimiçi platformlar; dijital okuryazarlık.

Ключевые слова: несовершеннолетние, цифровая безопасность, киберугрозы, Китайская Народная Республика, кибербуллинг, интернет-зависимость, цифровое право, персональные данные, искусственный интеллект, интернет-платформы, цифровая грамотность.

Современный этап развития информационного общества характеризуется беспрецедентной трансформацией общественных отношений под воздействием цифровых технологий. Интернет, цифровые платформы, технологии искусственного интеллекта, социальные сети и алгоритмические системы обработки данных перестали быть исключительно техническими средствами коммуникации и превратились в самостоятельную среду формирования личности, общественного сознания и моделей социального поведения. Особенно интенсивно данные процессы воздействуют на несовершеннолетних, поскольку именно дети и подростки являются наиболее активными участниками цифрового пространства, однако одновременно остаются одной из наиболее уязвимых категорий субъектов информационного общества.

Актуальность рассматриваемой темы обусловлена тем, что современная цифровая среда оказывает непосредственное влияние не только на способы коммуникации несовершеннолетних, но и на процессы их психического, интеллектуального и нравственного развития. В условиях глобальной цифровизации ребенок фактически формируется внутри пространства непрерывного информационного воздействия. Интернет становится не только инструментом получения знаний или средством общения, но и самостоятельной цифровой экосистемой, внутри которой формируются психологические установки, ценностные ориентиры, мировоззрение и поведенческие модели несовершеннолетнего.

При этом современные цифровые угрозы существенно отличаются от традиционных форм

информационной опасности. Если на ранних этапах развития сети Интернет основную угрозу представляли отдельные случаи распространения противоправного контента либо компьютерного мошенничества, то современный этап развития цифровых технологий привел к формированию сложной системы постоянного информационно-психологического воздействия на несовершеннолетнего пользователя. Современные интернет-платформы функционируют на основе технологий искусственного интеллекта и алгоритмического анализа поведения, способных прогнозировать интересы ребенка, удерживать внимание, формировать эмоциональные реакции и воздействовать на механизмы восприятия окружающей действительности.

Фактически цифровые платформы конкурируют за внимание несовершеннолетнего пользователя, используя механизмы психологической вовлеченности, алгоритмического стимулирования интереса и персонализированного контента. В результате несовершеннолетний становится объектом постоянного алгоритмического воздействия, способного формировать зависимое поведение, эмоциональную нестабильность и деформацию социальных установок. Именно поэтому современные киберугрозы уже не могут рассматриваться исключительно как разновидность информационных преступлений. В условиях развития искусственного интеллекта и платформенной экономики цифровая среда превращается в самостоятельный фактор психологического, социального и мировоззренческого воздействия на несовершеннолетнего.

Особую опасность представляет транснациональный характер современных киберугроз. Интернет устраняет пространственные и государственные границы, вследствие чего несовершеннолетний может подвергаться противоправному воздействию со стороны лиц, находящихся за пределами национальной юрисдикции государства. Это существенно осложняет применение традиционных уголовно-правовых и административно-правовых механизмов защиты несовершеннолетних и требует формирования новых концептуальных подходов к обеспечению цифровой безопасности детей.

На международном уровне проблема защиты несовершеннолетних в цифровой среде рассматривается как одно из приоритетных направлений современной правовой политики. В государствах Европейского союза значительное внимание уделяется вопросам защиты персональных данных несовершеннолетних посредством Регламента Европейского парламента и Совета Европейского союза № 2016/679 от 27 апреля 2016 года «О защите физических лиц при обработке персональных данных и о свободном обращении таких данных» [1, р. 1–88]. В Соединенных Штатах Америки важное значение имеет Закон о защите конфиденциальности детей в интернете — Children’s Online Privacy Protection Act от 21 октября 1998 года ¹[2]. Вместе с тем именно Китайская Народная Республика представляет особый научный интерес, поскольку в данном государстве была сформирована одна из наиболее системных и институционально выстроенных моделей киберзащиты несовершеннолетних.

Особая значимость опыта Китайской Народной Республики обусловлена несколькими обстоятельствами. Во-первых, КНР обладает крупнейшей интернет-аудиторией в мире. Согласно статистическим данным China Internet Network Information Center, количество интернет-пользователей в Китайской Народной Республике превысило один миллиард человек, при этом значительную часть данной аудитории составляют несовершеннолетние [3, с. 5–12]. Во-вторых, Китайская Народная Республика является одним из мировых лидеров в сфере развития искусственного интеллекта, платформенной экономики и алгоритмических систем цифрового управления. В-третьих, китайская модель государственного регулирования характеризуется высокой степенью координации между государственными органами, образовательной системой, обществом и интернет-платформами. В-четвертых, защита несовершеннолетних в цифровой среде в КНР рассматривается как самостоятельное направление государственной политики, тесно связанное с вопросами национальной безопасности, общественной стабильности и стратегического развития государства.

1 **Children’s Online Privacy Protection Act (COPPA)** — Закон США о защите конфиденциальности детей в интернете, принятый 21 октября 1998 года для защиты персональных данных детей младше 13 лет и ограничения их незаконного сбора интернет-платформами.

В докладе «Правовая политика защиты несовершеннолетних в интернете в Китае», подготовленном Пекинским центром юридической помощи и исследований молодежи, подчеркивается, что интернет-защита несовершеннолетних должна строиться как комплексная система, включающая государственное регулирование, цифровую грамотность, платформенную ответственность, защиту персональных данных и профилактику интернет-зависимости [4, с. 1–18]. Китайские исследователи отмечают, что несовершеннолетний пользователь является наиболее уязвимым субъектом цифрового пространства, поскольку его психика и мировоззрение находятся в стадии формирования, а значит, он значительно легче подвергается манипулятивному воздействию цифровой среды.

Одной из наиболее опасных форм современных цифровых угроз является кибербуллинг. В современной научной литературе кибербуллинг рассматривается как форма систематического психологического насилия, реализуемого посредством информационно-коммуникационных технологий. В отличие от традиционной школьной травли цифровое насилие обладает рядом специфических признаков: непрерывностью воздействия, высокой скоростью распространения информации, анонимностью агрессора и массовостью аудитории. Интернет устраняет границы между публичным и частным пространством, вследствие чего несовершеннолетний может подвергаться психологическому насилию практически круглосуточно.

Лиам Хакетт в исследовании «Cyberbullying and Human Rights» отмечает, что кибербуллинг представляет собой не только социальную проблему, но и форму нарушения фундаментальных прав несовершеннолетнего, включая право на достоинство личности, психологическую безопасность и нормальное развитие [5, р. 2–15]. Особую опасность представляет алгоритмическое усиление цифровой агрессии. Современные платформы функционируют на основе механизмов максимального удержания внимания пользователя, вследствие чего наиболее эмоционально заряженный и конфликтный контент получает приоритетное распространение. Таким образом, сама цифровая архитектура платформ способна воспроизводить и усиливать травлю несовершеннолетнего.

Не менее серьезной угрозой является интернет-зависимость. В докладе Китайской фе-

дерации интернет-организаций «Современное состояние интернет-защиты несовершеннолетних» подчеркивается, что цифровая зависимость несовершеннолетних представляет собой одну из наиболее опасных форм деформации личности в условиях цифрового общества [6, с. 72–97]. Китайские исследователи связывают рост интернет-зависимости с развитием платформенной экономики внимания, при которой интернет-сервисы заинтересованы в максимальном удержании пользователя в цифровой среде посредством алгоритмического стимулирования интереса и механизмов психологической вовлеченности.

Современные алгоритмы анализируют поведенческие реакции ребенка, продолжительность просмотра контента, эмоциональные предпочтения и особенности интернет-активности, после чего формируют персонализированную цифровую среду, способствующую длительному пребыванию несовершеннолетнего в сети. В результате возникают нарушения концентрации внимания, ухудшается психическое здоровье, деформируются межличностные отношения и снижается уровень социальной адаптации ребенка.

Особое место среди современных цифровых угроз занимает незаконный сбор и использование персональных данных несовершеннолетних. В условиях платформенной экономики информация о ребенке превращается в самостоятельный объект коммерческой эксплуатации. Интернет-платформы собирают сведения о возрасте, месте проживания, эмоциональных реакциях, интересах, моделях поведения и круге общения несовершеннолетнего. Использование технологий искусственного интеллекта позволяет создавать детализированные цифровые профили ребенка, что существенно повышает риски манипулятивного воздействия и нарушения права на частную жизнь.

В ответ на современные вызовы Китайская Народная Республика сформировала комплексную систему нормативно-правового регулирования цифровой безопасности несовершеннолетних. Одним из ключевых нормативных актов стал Закон Китайской Народной Республики «О кибербезопасности» № 53, принятый Постоянным комитетом Всекитайского собрания народных представителей 7 ноября 2016 года и вступивший в силу 1 июня 2017 года [7]. Закон закрепил базовые механизмы государственного

регулирования киберпространства, установил обязанности сетевых операторов и сформировал основу для дальнейшего развития системы интернет-защиты несовершеннолетних.

Особое значение имеет Закон Китайской Народной Республики «О защите персональной информации» № 91, принятый 20 августа 2021 года [8]. Закон предусматривает специальные механизмы защиты персональных данных несовершеннолетних младше 14 лет, устанавливает обязательность получения согласия законного представителя и возлагает дополнительные обязанности на интернет-платформы в сфере обеспечения безопасности данных детей.

Существенным этапом развития китайской модели стала новая редакция Закона Китайской Народной Республики «О защите несовершеннолетних», принятая 17 октября 2020 года и вступившая в силу 1 июня 2021 года [9]. Впервые в структуре закона была выделена самостоятельная глава «Сетевая защита», посвященная обеспечению цифровой безопасности несовершеннолетних. Закон закрепил механизмы противодействия интернет-зависимости, цифровой травле, противоправному контенту и незаконной обработке персональных данных детей.

Наиболее комплексным нормативным актом является Положение Государственного совета Китайской Народной Республики «О защите несовершеннолетних в интернете», утвержденное Постановлением Государственного совета КНР № 766 от 16 октября 2023 года и вступившее в силу 1 января 2024 года [10]. Данный нормативный акт представляет собой одну из наиболее детализированных моделей регулирования интернет-защиты несовершеннолетних в мировой практике.

Положение № 766 закрепляет принцип приоритетной защиты интересов несовершеннолетнего в цифровой среде и формирует многоуровневую систему субъектов цифровой безопасности. В регулирование включаются органы государственной власти, образовательные учреждения, общественные организации, родители и интернет-платформы. Тем самым формируется концепция распределенной ответственности за цифровую безопасность несовершеннолетнего.

Особый научный интерес представляет китайская модель цифровой грамотности. Положение № 766 предусматривает обязанность образовательных органов включать цифровую

грамотность и интернет-безопасность в систему школьного образования [10]. Китайские исследователи рассматривают цифровую грамотность как комплексную категорию, включающую способность несовершеннолетнего критически оценивать информацию, распознавать манипулятивное воздействие, защищать персональные данные и соблюдать цифровую этику.

Важнейшим элементом китайской модели является институт платформенной ответственности. Интернет-платформы обязаны внедрять специальные молодежные режимы, ограничивать время использования сервисов несовершеннолетними, фильтровать вредный контент, осуществлять возрастную идентификацию пользователей и публиковать отчеты о социальной ответственности. Таким образом, платформы рассматриваются не как нейтральные посредники, а как активные субъекты обеспечения цифровой безопасности детей.

Для Азербайджанской Республики изучение опыта Китайской Народной Республики имеет существенное практическое значение. В Азербайджане также наблюдается активный рост цифровизации детской и подростковой среды, увеличение времени пребывания несовершеннолетних в интернете и усиление влияния цифровых платформ на процессы формирования личности ребенка. Вместе с тем современное законодательство Азербайджанской Республики нуждается в дальнейшем совершенствовании в части регулирования платформенной ответственности, защиты персональных данных несовершеннолетних, профилактики интернет-зависимости и противодействия кибербуллингу.

Использование отдельных элементов китайской модели позволило бы сформировать более комплексную систему цифровой безопасности несовершеннолетних в Азербайджанской Республике. Особое значение имеют развитие цифровой грамотности как обязательного элемента образовательной политики, внедрение специальных молодежных режимов цифровых платформ, усиление правовой защиты персональных данных детей, создание механизмов оперативного удаления противоправного контента и формирование системы межведомственной координации в сфере интернет-защиты несовершеннолетних.

Таким образом, проблема цифровой безопасности несовершеннолетних в условиях глобальной цифровизации приобретает стратеги-

ческое значение для современного государства. Китайская Народная Республика сформировала одну из наиболее системных моделей интернет-защиты несовершеннолетних, основанную на сочетании правовых, технологических, образовательных и организационных механизмов.

Изучение китайского опыта представляет значительную научную и практическую ценность для совершенствования законодательства Азербайджанской Республики и формирования современной модели защиты детей от киберугроз.

Список используемой литературы

1. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data // Official Journal of the European Union. 2016. L 119. P. 1–88.
2. Children's Online Privacy Protection Act of 1998 (COPPA), Pub. L. 105–277, 112 Stat. 2681–728.
3. Statistical Report on Internet Development in China / China Internet Network Information Center (CNNIC). Beijing, 2024. P. 5–12.
4. Исследовательский доклад «Правовая политика защиты несовершеннолетних в интернете в Китае». Пекинский центр юридической помощи и исследований молодежи. Пекин, 2019. С. 1–18.
5. Hackett L. Cyberbullying and Human Rights. London: Eliminate Labels, 2017. P. 2–15.
6. Доклад «Современное состояние интернет-защиты несовершеннолетних»/ Китайская федерация интернет-организаций. — Пекин, 2022. — С. 72–97.
7. Cybersecurity Law of the People's Republic of China № 53 of November 7, 2016 // Gazette of the Standing Committee of the National People's Congress of the PRC. 2016.
8. Personal Information Protection Law of the People's Republic of China № 91 of August 20, 2021 // Gazette of the Standing Committee of the National People's Congress of the PRC. 2021.
9. Law of the People's Republic of China on the Protection of Minors of October 17, 2020 // Gazette of the Standing Committee of the National People's Congress of the PRC. 2020.
10. Regulations on the Protection of Minors in Cyberspace. Decree of the State Council of the People's Republic of China № 766 of October 16, 2023.

Р Е З Ю М Е

В статье исследуются современные проблемы обеспечения цифровой безопасности несовершеннолетних в условиях глобальной цифровизации, стремительного развития искусственного интеллекта, платформенной экономики и алгоритмического управления информационными потоками. Особое внимание уделяется нормативно-правовой модели Китайской Народной Республики, сформировавшей одну из наиболее системных концепций киберзащиты несовершеннолетних. Анализируются современные формы цифровых угроз, включая кибербуллинг, интернет-зависимость, цифровое преследование, незаконный сбор персональных данных несовершеннолетних, алгоритмическое манипулирование сознанием детей и вовлечение несовершеннолетних в противоправную деятельность посредством цифровых платформ. Исследуются законодательные акты Китайской Народной Республики, научные подходы китайских исследователей и особенности государственной политики в сфере интернет-защиты детей. Обосновывается практическая значимость китайского опыта для совершенствования законодательства Азербайджанской Республики в сфере цифровой безопасности несовершеннолетних.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN KİBERMƏKANDA MÜDAFİƏSİNİN ÇİN XALQ RESPUBLİKASI MODELİ: HÜQUQİ TƏCRÜBƏ VƏ AZƏRBAYCAN ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

ŞƏRİFOV RƏŞAD

*hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının
İqtisadiyyat və Hüquq fakültəsinin
Hüquq kafedrasının baş müəllimi*

İSMAYILOVA ESMİRA

*Rusiya Federasiyası Prezidenti yanında
Rusiya Xalq Təsərrüfatı və
Dövlət Xidməti Akademiyasının (RANXiQS),
Sankt-Peterburq şəhəri,
“İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının
tənzimlənməsi və müdafiəsi” proqramı üzrə
qiyabi təhsil formasında hüquq fakültəsinin
II kurs magistrantı*

X Ü L A S Ə

Məqalədə global rəqəmsallaşma, platforma iqtisadiyyatı, süni intellekt texnologiyaları və informasiya axınlarının alqoritmik idarə olunması şəraitində yetkinlik yaşına çatmayanların rəqəmsal təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin müasir problemləri araşdırılır. Xüsusi diqqət uşaqların kibermühitdə müdafiəsi sahəsində sistemli hüquqi model formalaşdırmış Çin Xalq Respublikasının təcrübəsinə yönəldilir. Məqalədə kibercullinq, internet asılılığı, şəxsi məlumatların qanunsuz toplanması, rəqəmsal manipulyasiya və uşaqların hüquqazidd fəaliyyətə cəlb olunması kimi təhlükələr təhlil edilir. Çin qanunvericiliyi və elmi yanaşmaları əsasında Azərbaycan Respublikasında uşaqların rəqəmsal təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əsaslandırılır.

CHINESE MODEL OF PROTECTION OF MINORS IN CYBERSPACE: LEGAL EXPERIENCE AND SIGNIFICANCE FOR AZERBAIJAN

RASHAD SHARİFOV

*PhD in Law, Senior Lecturer at
the Department of Law, Faculty of Economics and Law,
Azerbaijan National Aviation Academy*

ESMİRA İSMAYILOVA

*Second-year Master's Student of
the Faculty of Law (part-time study), Master's Program
“Regulation and Protection of Human and Civil Rights and Freedoms”,
Russian Presidential Academy of National Economy and
Public Administration (RANEPA), Saint Petersburg, Russian Federation*

S U M M A R Y

The article examines modern problems of ensuring digital security of minors in the context of global digitalization, rapid development of artificial intelligence technologies, platform economy and algorithmic

governance of information flows. Particular attention is paid to the legal model of the People's Republic of China, which has developed one of the most systematic concepts of cyber protection of minors.

The study analyzes modern forms of digital threats, including cyberbullying, internet addiction, unlawful collection of minors' personal data, digital harassment, algorithmic manipulation and involvement of children in illegal activities through digital platforms.

The article examines Chinese legislation, scientific approaches of Chinese scholars and state policy mechanisms in the field of online child protection. The practical significance of the Chinese experience for improving the legislation of the Republic of Azerbaijan in the field of digital security of minors is substantiated.

SİBER ORTAMDA ÇOCUKLARIN KORUNMASINA YÖNELİK ÇİN MODELİ: HUKUKİ DENEYİM VE AZERBAYCAN AÇISINDAN ÖNEMİ

RAŞAD ŞERİFOV

Hukuk Doktoru (PhD),
Azerbaycan Milli Havacılık Akademisi
İktisat ve Hukuk Fakültesi Hukuk Bölümü
Kıdemli Öğretim Görevlisi

ESMİRA İSMAYILOVA

Rusya Federasyonu Devlet Başkanlığına bağlı
Rusya Halk Ekonomisi ve Kamu Yönetimi Akademisi (RANEPA),
Saint Petersburg, "İnsan ve Vatandaş Hak ve
Özgürlüklerinin Düzenlenmesi ve Korunması"
programı kapsamında Hukuk Fakültesi uzaktan eğitim
ikinci sınıf yüksek lisans öğrencisi

Ö Z E T

Bu makalede, küresel dijitalleşme süreci, yapay zekâ teknolojilerinin hızlı gelişimi, platform ekonomisinin yaygınlaşması ve bilgi akışlarının algoritmik yönetimi bağlamında çocukların dijital güvenliğinin sağlanmasına ilişkin güncel hukuki ve kurumsal sorunlar ele alınmaktadır. Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nin konuya ilişkin normatif-hukuki düzenleme modeli incelenmekte olup, söz konusu modelin çocukların siber güvenliğinin sağlanmasına yönelik en sistematik yaklaşımlardan birini teşkil ettiği değerlendirilmektedir.

Çalışmada siber zorbalık, internet bağımlılığı, çevrimiçi taciz, çocuklara ait kişisel verilerin hukuka aykırı şekilde işlenmesi ve toplanması, çocukların iradesinin algoritmik sistemler aracılığıyla yönlendirilmesi ve küçüklerin dijital platformlar vasıtasıyla hukuka aykırı fiillere yönlendirilmesi gibi çağdaş dijital risk ve tehdit türleri hukuki perspektiften analiz edilmektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti mevzuatı, Çinli araştırmacıların bilimsel yaklaşımları ve çocukların internet ortamında korunmasına yönelik kamu politikalarının yapısal özellikleri incelenmektedir. Elde edilen bulgular ışığında, Çin deneyiminin Azerbaycan Cumhuriyeti'nde çocukların dijital güvenliğine ilişkin mevzuatın geliştirilmesi bakımından taşıdığı uygulamaya dönük önem ortaya konulmaktadır.

Təqdim edən: R. Şərifov

Daxil olma tarixi: 12.04.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.2. Cinayət hüququ S. 44-51

MALİK SƏLİMOV

DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının
Cinayət hüququ kafedrasının baş müəllimi, h.ü.f.d, dosent
E-mail: maliksalimov1857@gmail.com

NATİQ SƏLİMOV

Azərbaycan Respublikası Dövlət Mühafizə Xidmətinin
əməkdaşı
E-mail: selimovnatig@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/QLUP6691>

CƏZA, DİGƏR CİNAYƏT-HÜQUQİ TƏDBİRLƏR, İNZİBATİ, İNTİZAM TƏNBEH TƏDBİRLƏRİ VƏ MÜLKİ-HÜQUQİ MƏSULİYYƏTİN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Açar sözlər: cəza, cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər, intizam tənbeh tədbirləri, inzibati tənbeh tədbirləri

Keywords: punishment, measures of a criminal-legal nature, disciplinary measures, administrative measures

Anahtar kelimeler: ceza, ceza hukuku niteliğinde tedbirler, disiplin tedbirleri, idari tedbirler

Ключевые слова: наказание, меры уголовно-правового характера, дисциплинарные меры, административные меры

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının prioritet mühafizəsini nəzərdə tutmaqla bütün istiqamətlərdə onların həyata keçirilməsinə hüquqi təminat verir. (1. 3-cü fəsil). Bu təminatların realizəsi cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual, mülki, əmək və digər qanunvericilik normaları ilə müəyyən edilərək hər bir şəxsin hüquq və azadlıqlarının qanundan kənar üsul və vasitələrlə məhdudlaşdırılmasının yolverilməz olduğunu ehtiva edir.

Bu müddəa və prinsiplər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Konstitusiya qanunlarında və digər qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyanın 28-ci maddəsinə əsasən azadlıq hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada tutulma, həbsə alma və ya azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. Bu qaydanın pozulması onun xarakterindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 145-ci (qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum etmə), 292-ci (qanunsuz olaraq tutma, həbsə alma və ya həbs yerində saxlama) maddələrində nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətinə, İnzibati Xətalər Məcəlləsinin inzibati xəta haqqında iş

üzrə icraatın təmin edilməsi tədbirlərinin tətbiqi çərçivəsində inzibati qaydada tutmanı (mad.88), onun müddətlərini (mad.89), bu tutmanın rəsmiləşdirilməsini (mad.90), tutulmuş şəxsin hüquqlarının təmin edilməsini (mad.91) nəzərdə tutan inzibati hüquq normalarının tələblərinin pozulması isə inzibati məsuliyyətə səbəb olur.

Bu prinsip bir sıra beynəlxalq hüquq normalarında, o cümlədən “İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında” 4 noyabr 1950-ci il Konvensiyasının azadlıq və toxunulmazlıq hüququnu təsbit edən 5-ci maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Konvensiyanın qeyd olunan maddəsi şəxsin azadlıqlarının qanunla müəyyən edilmiş qaydadan kənar üsul və vasitələrlə məhdudlaşdırılmasını ciddi qanun pozuntusu kimi nəzərdə tutur (10, bölmə 1).

Ona görə də bu arzuolunmaz halların qarşısının alınması və aradan qaldırılması məqsədi ilə cinayət törətmiş şəxsə və yetkinlik yaşına çatmayanlara cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin, hüquqi səxslərə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin, habelə inzibati, intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqinin hüquqi mexanizmlərinin dəqiq müəyyən edilməsinə və bununla bağlı qüvvədə olan müvafiq qanunvericilərin

təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı qanun pozuntusu xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsiindən asılı olaraq intizam, inzibati, mülki-hüquqi və ya cinayət məsuliyyəti yaradır və müvafiq qanunla nəzərdə tutulan dövlət məcburiyyət tədbirinin tətbiqinə səbəb olur.

Bu dövlət məcburiyyət tədbirlərinin qanuniliyini və əsaslılığını müəyyən etmək üçün onların hüquqi təbiətinə, yəni anlayışına, mahiyyətinə, tətbiqi əsaslarına və nəticələrinə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələrinə, habelə oxşar və fərqli cəhətlərinə aydınlıq gətirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 80-ci maddəsi belə bir prinsipial müddəə nəzərdə tutur ki, Konstitusiyanın və qanunların pozulması, o cümlədən Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməməsi qanunla müəyyən edilən məsuliyyətə səbəb olur (1. madd.80).

Konstitusiyada təsbit olunmuş bu ümumi müddəaya əsaslanaraq intizam, inzibati, mülki-hüquqi və ya cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan qanunvericilik sahələri özünəməxsus şəkildə müvafiq dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi imkanlarını nəzərdə tutur.

Məhz bu prinsipial mövqedən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsi cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək cəzalandırılma bilməsi imkanlarını nəzərdə tutur. Həmin Məcəllənin 41-57-ci, 84-92-ci, 93-99-cu, 99-1-99-3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada fiziki şəxslər barəsində hüquqi statusundan (yaşından, psixi vəziyyətindən və s.) asılı olaraq cəza, tərbiyəvi və ya tibbi xarakterli məcburi tədbirlər, xüsusi müsadirə, hüquqi şəxslər barəsində isə 99-1.2-ci və 99-5-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda isə yalnız cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər tətbiq oluna bilər.

Qeyd olunan cinayət-hüquq normalarının məzmunundan göründüyü kimi cəza və digər cinayət-hüquqi tədbirlər mahiyyət və məzmununa, tətbiqi, icra mexanizmi və hüquqi nəticələrinə, habelə digər əlamətlərinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Lakin CM-nin 41.1-ci maddəsi cəzanın anlayışını müəyyən edərək faktiki olaraq cəza ilə digər cinayət-hüquqi tədbirləri eyniləşdirərək cəzanı məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbir

kimi xarakterizə edir.

Göründüyü kimi cinayət qanunvericiliyinin qeyd olunan norması cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə təyin edilən cəza ilə analogi əmələ görə təyin edilən digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər arasında heç bir fərq qoymur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, cəza eyni zamanda cinayət hüquqi xarakterli tədbir və əksinə, cinayət hüquqi xarakterli tədbir eyni zamanda cəzadır. Professor F.Səməndərovun fikrincə, cəza dövlət adından məhkəmənin hökmü ilə tətbiq edilən məcburiyyət tədbiridir. Beləliklə, o, Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində nəzərdə tutulan cəza növlərini tam olmasa da, digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən fərqləndirərək məhkəmə tərəfindən tətbiq edilən məcburiyyət tədbiri kimi xarakterizə edir [12; s.412].

Göstərilənlər nəzərə alınaraq, qeyd olunan dövlət məcburiyyət tədbirlərinin, o cümlədən fiziki şəxslərə tətbiq olunan cəza və digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin, hüquqi şəxslərə münasibətdə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin, habelə inzibati, intizam tənbeh tədbirlərinin və mülki-hüquqi məsuliyyətin bir-birindən fərqləndirilməsi üçün onlardan hər birinin anlayışı, əlamətləri, məqsədi, tətbiqinin prosessual qaydası, icra mexanizmi və digər halları aydınlaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinin məzmununun təhlili cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxsə təyin edilən cəzanın aşağıdakı əlamətlərini müəyyən etməyə imkan verir:

Birincisi, cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə tətbiq olunur (CM madd.7). Bu o deməkdir ki, qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayət şəxsin məsuliyyətinin və tətbiq edilən cəzanın əsası olur və hüquqi fakt kimi çıxış edir [12. s.412]. Cəzanın məzmunu Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyinin müvafiq normalarının müddəaları ilə konkretləşdirilir.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 2.3-cü maddəsi Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş cəzaların icrasının ümumi müddəaları və prinsiplərini, digər cinayət-hüquqi tədbirləri, məhkumlara islah edilmə vasitələrinin tətbiqini, cəzaların icrası və çəkilməsi qaydalarını və şərtlərini, məhkumların hüquqi vəziyyətini, cəzanı icra edən müəssisə və orqanların fəaliyyət qaydasını, məhkumların islah edilməsində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının,

digər müəssisə, idarə və təşkilatların, ictimai birliklərin və vətəndaşların iştirakı, məhkumların cəza çəkməkdən azad edilməsi və cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslərə yardım edilməsi qaydalarını müəyyənləşdirməklə bu funksiyaları həyata keçirir.

İkincisi, CPM-nin 44.1-ci maddəsinin tələbinə uyğun olaraq cəza yalnız məhkəmənin ittiham hökmü ilə təyin olunur. Bu zaman cəzanın tətbiqi ilə eyni vaxtda məhkumun şəxsiyyətinə və onun qanunazidd davranışında ifadə olunan ictimai təhlükəli əməlinə mənəvi və hüquqi baxımdan mənfi qiymət verilir ki, bu da məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmündə prosessual cəhətdən rəsmiləşdirilir.

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsində birbaşa nəzərdə tutulmasa da, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 349.1-ci maddəsi cəzanın məhkəmənin hökmü ilə dövlət adından çıxarılması qaydasını müəyyən edir.

Dördüncüsü, cəza törədilən cinayətə görə tətbiq edilən tənbeh tədbiri olmaqla məhkumun hüquq və azadlıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdıraraq onu maddi, mənəvi və fiziki məhrumiyyətlərə düçar etməklə yanaşı, CM-nin 83-cü maddəsinə əsasən, xüsusi cinayət-hüquqi nəticə olan məhkumluq yaradır [2, s.44].

Şəxsin hüquqi vəziyyətində məhkumluqla bağlı yaranan bu arzuolunmaz məhdudiyyətlər cəzanın çəkilməsinin bütün müddəti, həmçinin cinayətlərin təsnifatına uyğun olaraq cəzanın çəkilməsindən sonra qanunla müəyyən edilmiş müddət ərzində də mövcud olur. Cəzanın məhkumluqla bağlı hüquqi nəticələrinin ağırlığı onda ifadə olunur ki, məhkum olunmuş şəxs törətdiyi cinayətin xarakterindən, ona təyin olunmuş cəzanın növündən və müddətindən asılı olaraq CM-nin 83-cü maddəsinin müəyyən etdiyi qaydalar, şərtlər və müddətlər daxilində bir sıra məhdudiyyət və məhrumiyyətlərə məruz qalır. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiyasının 109-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri çərçivəsində müvafiq sərəncamla hökumətin üzvü olan hər hansı bir naziri və ya digər rəhbər vəzifəli şəxsi törətdiyi qanun pozuntusuna (intizam və ya inzibati xəta) görə vəzifəsindən azad edir.

Analoji qaydada məhkəmə törədilmiş cinayətə görə təqsiri müəyyən olunmuş şəxsə CM-nin 46-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada əsas və ya əlavə cəza qismində müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza təyin edilir. Biz

mahiyyətə eyni olan, yəni şəxsin vəzifədən azad edilməsi ilə nəticələnən hər iki hüquqi aktı müqayisə etməli olsaq, şəxsin hüquq və azadlıqlarında yaratdığı məhdudiyyət və məhrumiyyətlərin xarakterinə və dərəcəsinə görə məhkəmənin hökmü daha ağır hesab olunmalıdır. Çünki Prezidentin sərəncamı ilə vəzifədən azad olunan, məhkumluq yaranmadığı və onunla bağlı nəticələrinin aradan qalxmasının tələb olunmadığı həmin şəxs hətta ertəsi gün başqa bir vəzifəyə təyin oluna bilər.

Bundan fərqli olaraq məhkəmənin hökmü ilə təyin olunmuş müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə cəza məhkumluqla ifadə olunan cinayət-hüquqi nəticələr yaratdığı üçün məhkum olunmuş şəxs CM-nin 83-cü maddəsinin müəyyən etdiyi məhdudiyyətlər və məhrumiyyətlər aradan qalxmadan məhkəmənin hökmündə göstərilən vəzifələri tuta bilməz.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, məhkumluqla bağlı olan məhdudiyyətlər və məhrumiyyətlərdə ifadə olunan hüquqi nəticələr həm cəzanın çəkilməsi və icrası müddətində, həm də cəzanın çəkilib qurtarmasından sonra qanunda (mad.83) müəyyən olunmuş müddətlərdə mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 89-cu və digər maddələri cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxslərə cəza ilə yanaşı digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqi imkanlarını da nəzərdə tutur. Həmin maddədə göstərilir ki, böyükictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətməyə görə məhkum edilmiş yetkinlik yaşına çatmayan bu Məcəllənin 87.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tərbiyəvi xarakterli tədbir tətbiq edilməklə cəzadan azad oluna bilər.

Cinayət qanunu yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə xəbərdarlıq, valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin və yaxud müvafiq dövlət orqanının nəzarətinə vermək, vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması vəzifəsini həvalə etmək, yetkinlik yaşına çatmayanın asudə vaxtını məhdudlaşdırılmaq və ya onun davranışı ilə bağlı xüsusi tədbirlər müəyyən etmək kimi tərbiyəvi xarakterli (mad.88.2), psixi pozuntusu olan şəxslərə məcburi ambulatoriya müşahidəsi və psixiatr müalicəsi, ümumi tipli psixiatriya stasionarlarında məcburi müalicə, ixtisaslaşdırılmış psixiatriya stasionarlarında məcburi müalicə, ixtisaslaşdırılmış psixiatriya stasionarlarında intensiv müşahidə altında məcburi müalicə növündə tibbi xarakterli (mad. 95), xüsusi müsadirə (mad 99-1), hüquqi

şəxslərə cərimə, xüsusi müsadirə, hüquqi şəxsi müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, hüquqi şəxsi ləğv etmə növündə (mad.99-5.1) cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin tətbiqini nəzərdə tutur.

Cinayət Məcəlləsinin 99-6-cı maddəsinə əsasən, hüquqi şəxslərə tətbiq edilən cinayət-hüquqi tədbir qismində cərimə bu Məcəllə ilə müəyyən hallarda və məbləğdə (əlli min manatdan iki yüz min manatadək miqdarda və ya cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın və ya əldə edilmiş gəlirin) bir mislindən beş mislinədək miqdarda müəyyən olunan, məhkəmə tərəfindən təyin edilən və dövlət nəfinə keçirilən məcburi pul tutulmasından ibarətdir.

Cərimə, eyni zamanda cəza növü kimi fiziki şəxslərə, habelə hüquqi şəxsi təmsil etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxsə, hüquqi şəxsin adından qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxsə, hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nəzarət etmək səlahiyyətinə malik olan vəzifəli şəxsə, habelə CM-nin 99-4.1.1-99-4.1.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş vəzifəli şəxslər tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməməsi nəticəsində hüquqi şəxsin cinayət törətmiş işçisinə tətbiq oluna bilər.

Qeyd olunan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən bəziləri məzmununa, tətbiq edilməsinin prosesual qaydasına görə cəza ilə oxşarlıq təşkil etsə də, icrası qaydası və hüquqi nəticələrinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Məsələn, cərimə, müəyyən fəaliyyətə məşğul olma hüququndan məhrum etmə həm yetkinlik yaşına çatmış, həm də çatmayan şəxslərə cəza kimi, hüquqi şəxsə münasibətdə isə cinayət-hüquqi xarakterli tədbir kimi, eyni zamanda xüsusi müsadirə həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə yalnız cinayət-hüquqi xarakterli tədbir kimi tətbiq olunur. Onların məhkəmə tərəfindən tətbiqi qaydası eyni olsa da, lakin hüquqi nəticələrinə görə tamamilə fərqlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cəza xüsusi cinayət-hüquqi nəticə olan məhkumluq yaradır, cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdə isə belə bir nəticə mövcud olmur.

Digər hüquq pozuntularına (intizam, inzibati, mülki-hüquqi) görə tətbiq edilən dövlət məcburiyyət tədbirlərinin də bir sıra əlamətlərinə görə cəza ilə oxşar və fərqli cəhətləri mövcuddur. Bunlardan bəziləri tətbiqetmə subyektlərinə görə oxşar olsalar da tətbiqi əsaslarına, qaydasına, hüquqi nəticələrinə və digər əlamətlərinə görə üst-üstə düşmür.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qüvvədə olan

cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin tələbinə uyğun olaraq cəzanın törədilmiş cinayətə görə yalnız məhkəmə hökmü ilə təyin olunan dövlət məcburiyyət tədbiri kimi qiymətləndirilməsini və Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 349.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə hökmünün iki növünün (ittihamedici və bəraətverici) mövcud olmasını nəzərə alsaq, cəza yalnız ittiham hökmü ilə təyin edilə bilər.

Deməli, cəza təyini zamanı məhkəmə hökmünün növü də cəzanın əsas əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir və bu əlamət onu digər cinayət-hüquqi xarakterli məcburi tədbirlərdən fərqləndirməyə imkan verir. Burada məhkəmə hökmünün qanuni qüvvəyə minmiş olması da cəzaya xas olan zəruri əlamət kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 384.1 və 384.2-ci maddələrinə əsasən, birinci instansiya məhkəməsinin hökmü və ya digər yekun qərarı elan olunduğu, həbsdə saxlanılan məhkuma isə onların surətinin verildiyi andan 20 gün keçdikdən sonra, Apellyasiya instansiya məhkəməsinin yekun rərarı isə CPM-nin 407.2-ci maddəsinə əsasən, elan olunduğu andan dərhal sonra qanuni qüvvəyə minir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra dövlət məcburiyyət tədbirlərindən bəziləri də yalnız məhkəmə tərəfindən tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsi bir sıra tənbeh tədbirlərinin yalnız məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməsinin imperativliyini nəzərdə tutur. Həmin Məcəllənin müəyyən etdiyi qaydaya əsasən inzibati xətanın törədilməsində alət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş predmetin müsadirəsi (mad.26.2), bu Məcəllənin 327.7-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hal istisna olmaqla, fiziki şəxsə verilmiş xüsusi hüququn məhdudlaşdırılması (mad.27.2), ictimai işlər (mad.28.2), inzibati həbs (mad.30) yalnız hakim tərəfindən, Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənara inzibati qaydada çıxarma (mad.29.2) həm hakim, həm də səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən tətbiq edilir. Lakin bu hal onları cəza kimi qiymətləndirmək üçün əsas yaratmır.

Qeyd edildiyi kimi bu inzibati tənbeh tədbirlərinin məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməsi onlara cəza xarakteri vermir, çünki bu tədbirlər cəzaya xas olan əlamətləri (cəzanın cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə tətbiq olunması, cəzanın yalnız məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş ittiham hökmü ilə dövlət adından təyin olunması,

məhkumluq yaratması) özündə ehtiva etmir. İnzibati tənbeh tədbirlərinin tətbiqinin hüquqi mexanizmi və nəticələri də onların eyniləşdirilməsi imkanlarını tamamilə istisna edir.

Mülki, inzibati və kommersiya fəaliyyəti sahələrində hüquq pozuntularının törədilməsinə görə dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi imkanlarını nəzərdə tutan Azərbaycan Respublikasının Mülki, Mülki-Prosessual, İnzibati, İnzibati-Prosessual Məcəllələri də analogi müddəalar nəzərdə tutaraq qanundan, mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən), inzibati xətlərin törədilməsindən əmələ gələn öhdəliklərin icra edilməməsinə görə müvafiq dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi və icrası mexanizmlərini qanunvericilik yolu ilə təsbit edir.

Əsas məqsədi üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövryyənin azadlığını onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin etməkdən ibarət olan Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləmək, mülki hüquq subyektlərinin hüquqlarını və qanuni mənafelərini müdafiə etmək, fiziki şəxslərin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu, şəxsi və ailə həyatının, şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnu qorumaq, mülki dövryyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatına şərait yaratmaq, vəzifələrinin həyata keçirilməsi zamanı öhdəliklərin icra edilməməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutur (mad.448-459).

Lakin mülki hüquq pozuntularına görə tətbiq edilən mülki-hüquqi məsuliyyət hüquqi təbiətinə və mahiyyətinə görə fiziki şəxslərə tətbiq olunan cəza və digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərdən, hüquqi şəxslərə münasibətdə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərdən, habelə inzibati, intizam tənbeh tədbirlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə məhkəmə tərəfindən tətbiq olunan cəzaya, habelə həm məhkəmə, həm də səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən intizam, inzibati xəta, o cümlədən mülki-hüquq pozuntusu törətmiş şəxsə tətbiq olunan intizam, inzibati tənbeh tədbirlərinə, eyni zamanda mülki-hüquqi məsuliyyətə xas olan əlamətlərin müqayisəli şəkildə təhlili onlar arasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa imkan verir. İlk növbədə cəzanın intizam və inzibati tənbeh tədbirindən fərqləndirən əlamətlərin nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, cəza yalnız

cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə tətbiq olunduğu halda, intizam tənbeh tədbirinin tətbiqi hər hansı dövlət orqanı, idarə, müəssisə və ya təşkilatla əmək-hüquq münasibətlərində olan və bu münasibətlərin realizəsi prosesində intizam xətası törədən şəxsə, Əmək Məcəlləsi və digər sahəvi qanunlar (məsələn, "Prokurorluq haqqında" "Prokurorluqda qulluq keçmə haqqında", "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Ələt azad iqtisadi zonası haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunları və s.), habelə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində qəbul etdikləri normativ hüquqi aktlar (müvafiq qurumların, o cümlədən hərbi qurumların Əsasnamələri, Nizamnamələri, əmrələri və s.) tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin normaları hərbi qulluqçular, məhkəmə hakimləri, Milli Məclisin deputatları və bələdiyyəyə seçilmiş şəxslərə, xarici ölkənin hüquqi şəxsi ilə həmin ölkədə əmək müqaviləsi bağlayıb əmək funksiyasını Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisədə (filialda, nümayəndəlikdə) yerinə yetirən əcnəbilərə, podrat, tapşırıq, komisiya, müəlliflik və başqa mülki-hüquqi müqavilələr üzrə işləri yerinə yetirən şəxslərə şamil olunmadığından (mad.6), intizam xətasına görə həmin şəxslərə tətbiq olunan tənbeh tədbirləri də məhz müvafiq qanunvericilik sahələrinin normaları ilə tənzimlənir.

Göründüyü kimi, intizam tənbeh tədbirləri hüquqi təbiətinə görə digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən (cəza, inzibati, mülki-hüquqi məsuliyyət) ciddi şəkildə fərqlənir. İnzibati tənbeh tədbiri bir-biri ilə tabeçilik münasibətlərində olmayan, intizam tənbeh tədbirləri isə şəxslər (dövlət idarəçilik orqanları) arasında yaranan əmək-hüquq münasibətləri çərçivəsində intizam xətası törətmiş şəxsə tətbiq edilir.

Mülki-hüquqi məsuliyyətə gəldikdə isə, bu dövlət məcburiyyət tədbirləri mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının realizəsi, onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi, fiziki şəxslərin şərəfi, ləyaqəti, işgüzar nüfuzu, şəxsi və ailə həyatı, şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi, hüququnun qorunması, mülki dövryyənin təmin edilməsi, sahibkarlıq hüququnun dəstəklənməsi, sərbəst bazar iqtisadiyyatına şərait yaradılması ilə bağlı qanun pozuntusu törətmiş şəxslərə tətbiq olunur.

Cəza digər dövlət məcburiyyət tədbirlərindən məqsədinə görə də fərqlənir. Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsinə əsasən, cəza sosial ədalətin

bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir. Cinayət-hüquqi xarakterli məcburi tədbir qismində psixi pozuntusu olan şəxslərə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinin məqsədi isə CM-nin 93.1-1-ci maddəsində göstərilən şəxslərin müalicə olunması və ya psixi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasından, habelə həmin şəxslər tərəfindən yeni cinayət törədilməsinin qarşısının alınmasından ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 21-ci maddəsinə əsasən, inzibati tənbeh məsuliyyət tədbiridir və inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl edilməsi ruhunda tərbiyələndirmək, habelə həm inzibati xəta törətmiş şəxs, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 99-1-ci maddəsinə əsasən, mahiyyəti cinayət-hüquqi tədbir qismində əmlakın məhkəmənin yekun qərarı ilə məcburi qaydada əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasından ibarət olan xüsusi müsadirənin məqsədi iş üzrə gələcəkdə ola biləcək mülki iddianı və ya cinayət nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsinə təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün prosessual qanunvericiliyin tələbinə uyğun olaraq əmlak siyahıya alınır və onun üzərinə həbs qoyulur (CPM-mad. 248-252). Göründüyü kimi cinayət-hüquqi tədbir kimi xüsusi müsadirə də məqsədlərinə görə

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2023.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi Bakı, 2025.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Bakı, 2025.
4. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2023-cü il, № 1, mad.40.
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.Bakı, 2022
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi.Bakı, 2022.
7. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi.Bakı, 2025.
8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi.Bakı, 2024.
9. İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında 4 noyabr 1950-ci il Konvensiyası. Bakı, 2023.
10. “İcra haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Bakı. 2021.
11. F.Y.Səməndərov. Cinayət hüququ.Ümumi hissə. Bakı, 2007.
12. M.D.Səlimov.Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaların tətbiqi problemləri.Bakı, 2011.

X Ü L A S Ə

Məqalədə cinayət törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsə tətbiq olunan cəzanın və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərin, intizam, inzibati və mülki-hüquqi məsuliyyətin oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır,

onlardan hər birinin xarakterik xüsusiyyətləri, konkret əlamətləri, tətbiqi əsasları, qaydası və bununla bağlı digər məsələlər geniş şərh olunur.

Azərbaycan Respublikasının cinayət, cinayət-prosessual, inzibati, inzibati-prosessual, mülki, mülki-prosessual qanunvericilik normalarının müqayisəli təhlili əsasında cəzanın anlayışının yeni redaksiyada verilməsi təklif olunur.

THE LEGAL NATURE OF PUNISHMENT, OTHER MEASURES OF A CRIMINAL-LAW CHARACTER, ADMINISTRATIVE AND DISCIPLINARY SANCTIONS, AND CIVIL LIABILITY

MALİK SALİMOV

*Doctor of Philosophy in Law,
Associate Professor The Academy of the
State Security Service named after
Heydar Aliyev*

NATİQ SALİMOV

*Employee of the State Protection Service of
the Republic of Azerbaijan*

S U M M A R Y

The article examines the similarities and differences between punishment imposed on a person found guilty of committing a crime and other measures of a criminal-law nature, as well as disciplinary, administrative, and civil liability. It provides a comprehensive analysis of the distinctive features, specific characteristics, legal grounds, procedures for application, and other related issues concerning each of these measures.

Based on a comparative analysis of the norms of the criminal, criminal procedural, administrative, administrative procedural, civil, and civil procedural legislation of the Republic of Azerbaijan, the article proposes a revised definition of the concept of punishment.

CEZANIN, DİĞER CEZA HUKUKU NİTELİĞİNDEKİ TEDBİRLERİN, İDARİ VE DİSİPLİN YAPTIRIMLARININ VE MEDENİ HUKUKİ SORUMLULUĞUN HUKUKİ NİTELİĞİ

MALİK SELİMOV

*Devlet Güvenlik Hizmetinin
Haydar Aliyev adına
Akademisinin Ceza Hukuku
Anabilim Dalı Başöğretim Görevlisi*

NATİQ SELİMOV

*Azərbaycan Cumhuriyeti
Devlet Koruma Hizmeti mensubu*

Ö Z E T

Makalede, suç işlemekten suçlu bulunan kişiye uygulanan ceza ile diğer ceza hukuku niteliğindeki

tedbirlerin, disiplin, idari ve medeni hukuk sorumluluğunun benzer ve farklı yönleri incelenmekte; bunların her birinin karakteristik özellikleri, somut unsurları, uygulama esasları, usulü ve buna ilişkin diğer hususlar ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ceza, ceza muhakemesi, idare hukuku, idari usul, medeni hukuk ve medeni usul mevzuatı normlarının karşılaştırmalı analizi esas alınarak, ceza kavramının yeni bir redaksiyonda yeniden tanımlanması önerilmektedir.

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА НАКАЗАНИЯ, ИНЫХ МЕР УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРА, АДМИНИСТРАТИВНЫХ И ДИСЦИПЛИНАРНЫХ ВЗЫСКАНИЙ, А ТАКЖЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

МАЛИК САЛИМОВ

*Доктор философии по праву,
доцент Академия Службы Государственной
Безопасности имени Гейдара Алиева*

НАТИГ САЛИМОВ

*Сотрудник Службы
государственной охраны
Азербайджанской Республики*

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются сходства и различия между наказанием, назначаемым лицу, признанному виновным в совершении преступления, и иными мерами уголовно-правового характера, а также дисциплинарной, административной и гражданско-правовой ответственностью. Проводится комплексный анализ отличительных признаков, специфических особенностей, правовых оснований, порядка применения и иных вопросов, связанных с каждой из указанных мер.

На основе сравнительного анализа норм уголовного, уголовно-процессуального, административного, административно-процессуального, гражданского и гражданско-процессуального законодательства Азербайджанской Республики в статье предлагается уточнённое определение понятия наказания.

Təqdim edən: M. Səlimov

Daxil olma tarixi: 12.02.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 52-73

ELŞƏN HƏSƏNOV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizaları şöbəsinin rəisi
E-mail: elshen.hesenov@justice.gov.az

SAHİB QƏDİROV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizaları şöbəsinin
baş eksperti
E-mail: sahib.qadirov@justice.gov.az

TƏHMASİB BAĞIROV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizaları şöbəsinin
baş eksperti
E-mail: tehmasib.bagirov@justice.gov.az

İNTİQAM BABAYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizaları şöbəsinin
böyük eksperti
E-mail: intiqam.babayev@justice.gov.az
DOI: <https://doi.org/10.64498/HFLT9383>

RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ YOL-NƏQLİYYAT HADİSƏLƏRİNİN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI İCRAATININ PROQRAM-TEXNOLOJİ ƏSASLARININ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, məhkəmə ekspertizası, yol-nəqliyyat hadisələrinin (YNH) məhkəmə ekspertizasının obyekt və predmeti, həll etdiyi məsələlər, proqram kompleksləri, süni intellekt, neyron şəbəkələr.

Keywords: digitalization, forensic science, objects and subject matter of forensic examination of road traffic accidents (RTAs), issues addressed by forensic examination, software complexes, artificial intelligence, neural networks.

Anahtar kelimeler: dijitalleşme, adli bilirkişilik, trafik kazalarının adli bilirkişiliğinde inceleme konusu ve inceleme nesnesi, çözümlenen konular, yazılım paketleri, yapay zekâ, sinir ağları.

Ключевые слова: цифровизация, судебная экспертиза, объект и предмет судебной экспертизы дорожно-транспортных происшествий (ДТП), задачи судебной экспертизы, программные комплексы, искусственный интеллект, нейронные сети.

Məlum olduğu kimi, yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası – xüsusi texniki biliklərə əsaslanmaqla yol-nəqliyyat hadisəsinin baş vermə şəraitini, mexanizmini, iştirakçıların hərəkətlərini, nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətini və yol şəraitini kompleks şəkildə tədqiq edən ekspertizanın növüdür.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatı gedişində əsasən sürücünün hadisənin qarşısını almağa texniki cəhətdən imkanının olu-

b-olmadığı, nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyəti, hərəkət sürəti, hərəkət istiqaməti, hadisənin mexanizmi və sairə ilə bağlı məsələlər araşdırılır və həll edilir [1, s.517-518; 4].

Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatı gedişində diaqnostik (nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin, xüsusilə tormoz, sükan və digər təhlükəsizlik sistemlərinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi; yol-nəqliyyat hadisəsinin mexanizminin (toqquşma, aşma, vurma və s.) müəyyən

edilməsi; hadisənin baş verməsinin texniki səbəblərinin və ona təsir edən amillərin aşkar olunması; sürət, tormozlama yolu, dayanma məsafəsi kimi texniki parametrlərin hesablanması və təhlili) və situation (nəqliyyat vasitələrinin hadisədə iştirakının müəyyən edilməsi; konkret zədələrin və izlərin hansı nəqliyyat vasitəsinə və ya onun hissəsinə aid olduğunun müəyyənəşdirilməsi; nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı təması (toqquşma faktı); hadisə iştirakçılarının konkret yol şəraitində davranışının qiymətləndirilməsi; sürücünün yol hərəkəti qaydalarına uyğun hərəkət edib-etməməsinin müəyyənəşdirilməsi; hadisənin qarşısının alınmasının texniki baxımdan mümkün olub-olmamasının təhlili; konkret situasiyada sürücünün düzgün davranış modelinin müəyyən edilməsi) xarakterli məsələlər həll edilir [2, s.121-134; 3, s.143-154].

Bu növ məhkəmə ekspertizası gedişində həmçinin nəqliyyat vasitəsinin hərəkəti onun konstruksiyasının xüsusiyyətlərindən (mühərrikin parametrləri, ötürücü qutu, asqı, təkərlər, kuzov həndəsi ölçüləri, dayaq nöqtələrinə nisbətən yük paylanması), yol səthi ilə qarşılıqlı təsirinin təbiətindən, yol səthinin, ətraf mühitin xüsusiyyətlərindən və s. asılı olaraq tədqiq edilir [20, s.5-9].

Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının tədqiqat obyektləri qismində bir qayda olaraq nəqliyyat vasitələri və onların elementləri (məsələn, nəqliyyat vasitələrinin tormoz sistemi, sükan sistemi, işıqlandırma qurğuları və sair kimi ayrı-ayrı hissələri və detalları; nəqliyyat vasitələrinin üzərində yaranmış mexaniki zədələr, deformasiya izləri və digər maddi izlər); hadisə yeri və yol infrastrukturunu (avtomobil yolları, küçələr, dəmir-yol keçidləri, həyat sahələri, çöl yolları və sair kimi yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyi ərazi; yol örtüyünün vəziyyəti, relyefi, yol nişanları, nişanlanma xətləri, işıqlandırma və görünmə şəraiti; ətraf mühit faktorları - hava şəraiti, görünmə məsafəsi və s.) çıxış edir.

Eyni zamanda, yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası dinamik inkişaf meyilləri ilə səciyyələnən ekspertiza növüdür. Rəqəmsallaşma dövründə məhkəmə ekspertizanın bu növünün predmeti və obyektlərində, həll etdiyi məsələlər dairəsində, elmi-metodoloji, metodiki və texniki-texnologiya əsaslarında ciddi dəyişikliklər və çevrilmələr də baş verməkdədir.

Məhkəmə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasının inkişafı rəqəmsal müstəviyə doğru irəliləyir və avtomobil sənayesindəki texnologiya tərəqqini nəzərə alır. Nəticədə bu növ ekspertizanın yeni

tədqiqat obyektləri də yaranır ki, onların sırasında aşağıdakılar xüsusi olaraq qeyd edilə bilərlər:

- nəqliyyat vasitələrinin ADAS sistemləri və elektron bloklar (müasir avtomobillər “qara qutuların”, həmçinin avtopilot, təcili tormozlama və zolağa nəzarət, multimedia sistemlərinin olması ilə xarakterizə olunurlar);

- elektrikli avtomobillər və onların batareyaları;

- rəqəmsal videomüşahidə kameralarından və nəqliyyat vasitələrinin video qeydəalıcı sisteminədən əldə olunan və iş üçün əhəmiyyət kəsb edən rəqəmsal informasiya;

- mobil cihazlardan alınan məlumatlar (məsələn, yol-nəqliyyat hadisəsi zamanı geolokasiya haqqında məlumatlar).

- peyk sistemləri (QloNASS/GPS sistemləri) və s.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının obyektləri dairəsi elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan neyron şəbəkələr, Big Data (böyük məlumatlar) və bulud texnologiyalar hesabına genişlənir və bu proses davam etməkdədir.

Məhkəmə yol-nəqliyyat ekspertizasının obyektləri dairəsində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində baş verən dəyişikliklər onun predmetində, vəzifələrində və tətbiq olunan üsul və metodlarında dəyişikliklərə səbəb olur. Ekspertiza predmetinin genişlənməsi mütləq şəkildə ekspertin həll etməyə qadir olduğu məsələlərin dairəsinə də təsir göstərir. Bundan əlavə, məhkəmə avtotexniki ekspertizasında süni intellekt əsasən iki keyfiyyətdə çıxış edir:

- 1) yenilənmiş obyekt kimi;

- 2) ekspert tərəfindən yenilənmiş obyektin tədqiqi və müxtəlif, əsasən mürəkkəb və vaxt aparıcı məsələlərin həlli üçün istifadə olunan alət, texniki vasitə (geniş mənada) kimi [15, s.163].

Son illərdə yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertiza icraatının rəqəmsallaşması meyillərinin sürətləndiyini, bu növ ekspert tədqiqatları gedişində elmi-texniki tərəqqinin ən müasir nailiyyətlərindən, kompüter-informasiya texnologiyalarından, proqram təminatı vasitələrindən geniş istifadə edildiyini görmək çətin deyildir [12, s.226].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, nəqliyyat vasitələrinin sayının artması ilə yol-nəqliyyat hadisələrinin sayı arasında düz mütənasib asılılıq vardır. Deməli, müvafiq olaraq, ekspert idarələrinə daxil olan işlərin sayı da artır. Hazırda ekspertlərin iş yükünü azaltmaq, ekspertizanın icrası müddətlərini qısaltmaq və eyni zamanda onun keyfiyyətini artırmaq zərurəti yaranıb. Bu problemin həlli yollarından

biri ekspert idarələrini müasir texniki-texnoloji vasitələr və proqram məhsulları ilə təmin etməkdir [14, s.52-53].

Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında istifadə olunan müasir proqram vasitələri yol-nəqliyyat vasitələrinin analizi prosesində aparılan ekspert tədqiqatlarının effektiv alətlərindən birinə çevrilmişdir.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizalarının aparılmasında tətbiq olunan proqramlar bir tərəfdən ekspert tədqiqatlarının tamlığı, hərtərəfliyi və obyektivliyinin təmin edilməsinə, digər tərəfdən qrafik obyektlərlə iş üzrə beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməklə baş vermiş yol-nəqliyyat hadisələrinin miqyaslı sxemlərini, yol-nəqliyyat hadisəsi mexanizminin bütün elementlərini və detallarını əks etdirən kompüterləşdirilmiş 3D-modelldərini qurmağa imkan verir.

Hazırda yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi, rekonstruksiyası və modelləşdirilməsi prosesində istifadə olunan kompüter proqramları arasında CARAT, PC-Crash, Virtual Crash, V-SİM, AMPED, FORE-Çone 3D və digərlərini xüsusi olaraq qeyd etmək olar [10, s.14; 17, s.193-195].

Yol-nəqliyyat hadisəsi yerində izlərin aşkar edilməsini, hadisə yerinin rekonstruksiyasını və vizuallaşdırılmasını, ekspert tədqiqatının tam və dəqiq, hərtərəfli və obyektiv həyata keçirilməsini təmin edən proqram təminatı kompleksləri Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, Fransa, Kanada, Yaponiya və sair kimi ölkələrdə XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq geniş istifadə olunur [16, s.3-4].

Bu baxımdan bir sıra Avropa, Şimali Amerika, Asiya, həmçinin postsovet ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatı gedişində istifadə edilən proqram komplekslərinin müqayisəli-hüquqi təhlilini aparmaq, bu proqram vasitələrinin qısa xülasəsini vermək, daha sonra isə onların imkanlarını və çatışmayan cəhətlərini şərh etmək məqsəduyğun hesab edilməlidir.

1) Böyük Britaniyada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası 3D-modelldəşdirmə, avtomobillərin elektron sistemlərindən (EDR) məlumatlarının analizi və fotogrammetriya üçün qabaqcıl proqram komplekslərindən istifadəyə əsaslanır. Bu alətlərdən istifadənin əsas məqsədi məhkəmə üçün yol-nəqliyyat hadisəsinin dəqiq, riyazi əsaslandırılmış mənzərəsini yaratmaqdır.

Bu ölkədə YNH-nin modelləşdirilməsi və rekonstruksiyası üçün istifadə olunan proqram təminatı yol-nəqliyyat hadisəsi şəraitini modelləşdirməyə, nəqliyyat vasitələrinin sürətlərini, toqquşma

bucaqlarını və hərəkət trayektoriyalarını hesablamağa imkan verir. Böyük Britaniyada istifadə olunan əsas proqram kompleksləri sırasında AiToolkit (AiCalc/AiCalc), Virtual CRASH, HVE (Human Vehicle Environment), PC-Crash, Leica Cyclone / Leica Map360 və digərlərini qeyd etmək olar.

Müasir avtomobillərin inkişafı ilə mütəxəssislər idarəetmə bloklarından ("Qara qutulardan" EDR) hadisənin hərtərəfli analizi üçün əhəmiyyət kəsb edən bilən məlumatları çıxarmaq üçün xüsusi alətlərdən istifadə etməyə başlamışlar. Böyük Britaniyada bu məqsədlə Bosch Crash Data Retrieval (CDR) Tool (EDR-dən (Event Data Recorder), yəni avtomobilləri belə adlandırmaq mümkündürsə, "qara qutularından" məlumat çıxarmaq üçün sənaye standartı), Berla iVe (avtomobillərin elektron bloklarından, naviqasiya və multimedia sistemlərindən rəqəmsal məlumatların çıxarılması və kriminalistik analizi üçün nəzərdə tutulan proqram vasitəsi) proqram kompleksləri tətbiq edilir.

Böyük Britaniyada həmçinin, hadisə yerinin ətraflı ikiölçülü və üçölçülü planlarını və sxemlərini hazırlamaq üçün AutoCAD proqram təminatından istifadə olunur.

2) Almaniyada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası qarşısında duran məsələlərin (yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsi, hadisə yerində olan izlərin təhlili və 3D vizualizasiya) həllini təmin etmək məqsədilə yüksək texnologiyalı proqram təminatından istifadə edilir. Ölkənin dövlət ekspertiza idarələrində, polis orqanlarının kriminalistik bölmələrində və sığorta şirkətlərində yol-nəqliyyat hadisələrinin xüsusi tədqiqatı zamanı istifadə olunan əsas proqram komplekslərinə PC-Crash (DSD), V-SİM (CYBID), Elcovision 10 (PMS) (AutoCAD ilə integrasiya olunan və fotogrammetriya üçün proqram təminatı olmaqla, əsas funksiyası fotoşəkillər əsasında ərazinin və nəqliyyat vasitələrinin dəqiq 3D planlarının yaradılması, YNH sxemlərinin və videomodelldərin qurulmasıdır), Leica Map360/Cyclone, FARO Zone 3D, Berla iVe Sistemi (müasir avtomobillərin informasiya-əyləc sistemlərindən və idarəetmə modullarından məlumatların çıxarılması və təhlili üçün istifadə olunur) və digərlərini aid etmək olar.

3) ABŞ-da yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası yalnız fiziki parametrləri hesablamağa deyil, həm də məhkəmə üçün yol nəqliyyat şəraitinin 3D mənzərəsini yaratmağa və vizuallaşdırmağa imkan verən proqram təminatı əsasında aparılır.

ABŞ-da istifadə olunan əsas proqram kompleksləri olaraq - "Qara qutu" məlumatlarının (EDR)

analizini həyata keçirən Bosch CDR Tool proqram vasitəsi (hava yastığı idarəetmə modullarından sürət, əyləc, sükanın dönmə bucağı və s. haqqında məlumatların çıxarılması üçü istifadə olunur), Virtual CRASH, PC-Crash, FARO Zone 3D, FARO Focus Laser Scanners / SCENE (Hadisə yerinin dəqiq üçölçülü surətini yaradan lazer skanerləri və nöqtə buludlarının emalı üçün proqram vasitəsidir), Leica Map360 / Cyclone Register 360 kimi proqram vasitələrini qeyd etmək olar.

ABŞ-da yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında həmçinin, IMPACT© Collision Reconstruction Software (yol-nəqliyyat hadisəsi şəraitini bərpa edən proqram təminatıdır və piyada/velosipedçi toqquşmalarının təhlili və Monte-Karlo üsulu ilə modelləşdirmə modullarını əhatə edir) proqram paketindən də istifadə edilir.

4) Fransada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında 3D modelləşdirilməsində, yol-nəqliyyat hadisəsi haqqında məlumatların analizində və kinematik rekonstruksiyada müasir proqram təminatından geniş istifadə olunur. Bu alətlər həm dövlət ekspertləri, həm də özəl avtomobil ekspertləri, həmçinin sığorta şirkətlərinin mütəxəssisləri tərəfindən tətbiq edilir.

Ölkədə istifadə olunan əsas proqram kompleksləri sırasında Virtual Crash (VCRASH), PC-Crash, FARO Zone 3D, Leica Map360, Artec Studio (zədələnmiş nəqliyyat vasitələrinin detallı skanlanması və 3D modellərin yaradılması, Bosch CDR, Berla iVe, VBOX Automotive (Hərəkətin dinamikasını təhlil etmək üçün yüksək dəqiqlikli GPS-loqgerlərin məlumatları ilə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş proqram təminatıdır) göstərmək olar.

5) Macarıstanda yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası çərçivəsində həyata keçirilən tədqiqatlarda, xüsusi halda, yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyasında, hadisənin kompüter modelləşdirməsində, hadisə mexanizminin bərpasında və 3D animasiyaların yaradılmasında proqram komplekslərindən geniş istifadə olunur. Macarıstanlı ekspertlər üçün standartlar qismində PC-Crash, Virtual Crash (VirtualCRASH), Analyzer Pro, Bosch CDR (Crash Data Retrieval) kimi proqram vasitələri çıxış edir. Bu proqram kompleksləri əsasında formalaşdırılan ekspert rəyləri Macarıstan məhkəmələri tərəfindən obyektiv və mötəbər sübutlar kimi qəbul edilir.

6) Yunanıstanda yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı Avropa İttifaqının əksər ölkələrində istifadə olunan qabaqcıl proqram kompleksləri tətbiq olunur. Ekspertlər və ixtisaslaşmış mühəndis-

lik büroları (məsələn, Empirognomon IKE) dəqiq riyazi və fiziki hesablamalar, həmçinin 3D vizualizasiya aparmağa imkan verən lisenziyalı proqram təminatından istifadə edirlər.

Bu ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspert tədqiqatı gedişində PC-Crash, AnalyzerPro, Bosch CDR (Crash Data Retrieval), FARO Zone 3D və Virtual Crash kimi proqramlar tətbiq edilir.

7) İspaniyada nəqliyyat vasitələrinin fiziki parametrlərinin müəyyən edilməsində, nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti, onların toqquşması dinamikasının və hadisə şəraitinin bərpasında və vizual modellərinin, animasiyaların qurulmasında PC-Crash, Virtual CRASH HVE (nəqliyyat vasitələrinin kinematikasının hərtərəfli təhlili üçün EDCRASH və EDSMAC modullarını özündə birləşdirən peşəkar platformadır), SINRAT (İspaniyanın Avtomobil Tədqiqatları İnstitutu (INSIA) tərəfindən hazırlanmış xüsusi proqram təminatıdır, nəqliyyat vasitələrində zədələrin və zərbənin dinamik modellərinin təhlili üçün istifadə olunur) proqram komplekslərindən istifadə olunur.

8) Polşada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı dövlət ekspertiza idarələri və özəl ekspert təşkilatları xüsusi proqram təminatı paketlərindən istifadə edirlər ki, onların sırasında da PC-Crash şübhəsiz liderdir. Qeyd olunan bu proqram sistemi ilə yanaşı həmçinin, V-SIM və Bosch CDR kimi proqram vasitələri də bu növ ekspertiza icraatında tətbiq edilir.

Bəzi ekspertiza qurumlarında HVE (Human Vehicle Environment), Slibar+ proqramlarından da istifadə edilir. Dövlət ekspertiza müəssisələrində hadisə yeri şəraitinin analizi və 3D modelləşdirmə üçün Photorect və Titan kimi proqram alətləri də tətbiq olunur. Bu alətlər dronlardan, lazer skanerdən və yol-nəqliyyat hadisəsi yerindən çəkilmiş fotoşekillərdən əldə edilən məlumatların emalı, dəqiq sxemlər və planların qurulması üçün istifadə edilir.

Qeyd edək ki, Polşada proqram təminatlarından istifadənin metodoloji və hüquqi bazanı Krakov Məhkəmə Ekspertizaları İnstitutunun Yol-Nəqliyyat Hadisələrinin Tədqiqi Şöbəsi formalaşdırır.

9) Serbiyada yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası qabaqcıl proqram təminatı komplekslərinə əsaslanır ki, bu da riyazi-fiziki hesablamalar aparmağa, 3D modellər yaratmağa, nəqliyyat vasitələrinin toqquşma dinamikasını təhlil etməyə və yekun nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Serbiyalı məhkəmə ekspertləri və elmi-tədqiqat institutları tərəfindən istifadə olunan ən populyar

proqramlara Virtual Crash, Analyzer Pro, PC-Crash və Carat aid edilə bilərlər.

Bu ölkədə yol-nəqliyyat hadisəsi şəraiti, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti tədqiq edilərkən ekspertlər telematik sistemlərdən və bort cihazlarından (EDR) məlumatların götürülməsi üçün müasir proqramlardan da istifadə olunur.

10) Çexiyada ekspertlər yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi zamanı Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş standartlara əsaslanaraq, hadisəni və onun baş vermə şəraitini xarakterizə edən riyazi-fiziki parametrlərlə bağlı klassik hesablama üsulları ilə yanaşı, 2D/3D modelləşdirmə, animasiya və məlumatların təhlili üçün xüsusi proqram komplekslərindən istifadə edirlər.

Ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası məsələlərinin həllində tətbiq edilən proqram kompleksləri sırasında PC-Crash, Virtual Crash, Bosch CDR (Crash Data Retrieval), VPS (Virtual Performance System) / PAM-Crash (bu proqramlar kritik zərbələr zamanı nəqliyyat vasitələrində baş vermiş dərin deformasiyalarını modelləşdirməyə imkan verir), FARO Scene, FARO 3D Zone, Leica Map360 və SketchUp (iş materiallarına əsasən dəqiq planlar və sxemlər yaratmaq üçün istifadə olunur) göstərilə bilərlər.

11) Cənubi Koreyada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında beynəlxalq standartlar kateqoriyasına aid edilən 3D modelləşdirmə üzrə proqram komplekslərindən, həm bort qeydiyyat (EDR) və video qeydiyyat cihazlarının məlumatlarının analizi üçün dövlət sistemlərindən, həm də ölkə mütəxəssisləri tərəfindən yaradılmış xüsusi proqram təminatı paketlərindən istifadə olunur.

Daha geniş istifadə olunanlar sırasında PC-Crash, FARO Zone 3D / Map360, Virtual CRASH, Bosch CDR kompleksi xüsusi olaraq qeyd oluna bilər.

Koreyada video qeydiyyat cihazlarının və EDR sistemlərinin geniş yayılması ilə əlaqədar olaraq, məlumatların təhlili və qarşılıqlı yoxlanması üçün Avtomobil Təhlükəsizliyi İnstitutu (KATRI) və polis tərəfindən qeydiyyat cihazlarından alınan audio/video məlumatların və EDR məlumatlarının sinxronizasiyası, emalı üçün xüsusi analitik proqram təminatından istifadə olunur.

12) Yaponiyada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı 3D modelləşdirmə, telemetriyanın oxunması və video materiallarının təhlili üçün yüksək dəqiqlikli proqram kompleksləri tətbiq edilir. Bu proqram vasitələri polis, elmi-tədqiqat institutları və müstəqil ekspert laboratoriyaları tərəfindən

istifadə olunur.

Onların sırasında PC-CRASH, Virtual CRASH, CarMaker (Avtomobilin virtual mühitdə hərəkətinin modelləşdirilməsi üçün bir vasitədir, tez-tez müxtəlif amillərin qəza vəziyyətinin inkişafına necə təsir etdiyinə dair hipotezləri yoxlamaq üçün istifadə olunur), Bosch CDR, Berla iVe, Leica Map360, MegaSoft 3D Tatmag (YNH-nin ətraflı planlarının və sxemlərinin hazırlanması və sonrakı 3D vizualizasiyası üçün Yaponiyaya məxsus xüsusi proqram təminatıdır) göstərilə bilər.

Bu növ ekspertizalar üçün məlumat toplamağın bütün elmi-metodoloji bazası Yaponiyada Yol-Nəqliyyat Hadisələri Tədqiqat İnstitutu (ITARDA) tərəfindən koordinasiya olunur.

13) Kanadada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası qabaqcıl modelləşdirmə texnologiyalarına, avtomobil qeydedicilərindən (qara qutular) alınan məlumatların təhlilinə və 3D vizualizasiyasında əsaslanır. İstifadə olunan proqram təminatı paketlərinin əksəriyyəti Avtomobil Mühəndisləri Cəmiyyətinin (SAE) standartlarına uyğundur və məhkəmələr tərəfindən mötəbər sübut kimi qəbul edilir.

Kanadada daha geniş yayılmış proqram təminatı paketləri bunlardır: PC-Crash, Virtual Crash, HVE (Human Vehicle Environment), Leica Map360, FARO Zone 3D, Bosch CDR və s.

Bu ölkədə xüsus riyazi hesablamalar (zərbə enerjisinin, tormoz məsafəsinin, piyadanın hərəkət sürətinin və s.) aparmaq üçün həmçinin 4N6XPRT StifCalcs proqram təminatı paketindən də istifadə edilir.

16) Türkiyədə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizasında hadisələrin baş vermə şəraitinin qiymətləndirilməsi, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin, fiziki parametrlərinin müəyyən edilməsi, hadisənin rekonstruksiyası, 2D/3D modellərin qurulması və bu kimi digər məsələlərin həllində ən müasir proqram vasitələri tətbiq edilir.

Ölkədə istifadə olunan əsas proqram təminatları sırasında Virtual CRASH, PC-Crash, Analist Group (hadisə yerində dronlardan və lazer skanerlərindən əldə edilmiş məlumatların təhlili) də qeyd oluna bilərlər.

Bundan əlavə, Türkiyədə ekspertiza idarələri və sığorta şirkətləri tərəfindən ilkin məlumatların toplanması üçün TRAMER (Tramer - Trafik Sığortaları Bilgi Merkezi) proqramından da istifadə edilir ki, bu proqram vasitəsi də qeydiyyatdan keçmiş nəqliyyat vasitələri və yol hərəkəti iştirakçıları haqqında məlumatları saxlayan vahid sığorta mə

lumat bazasıdır.

Postsovet ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizalarında da son illərdə müasir proqram komplekslərindən, kompüterləşdirilmiş rəqəmsal texnoloji vasitələrdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Bu baxımdan qeyd olunan ölkələrdə məhkəmə-avtotexniki ekspertizaların aparılmasında istifadə olunan proqram vasitələrinin müqayisəli-hüquqi təhlilinin aparılması da məqsəduyğun hesab edilməlidir.

1) Belarus Respublikasında məhkəmə-avtotexniki ekspertizaların keçirilməsi zamanı yol-nəqliyyat hadisələrinin ayrı-ayrı hallarının təhlili, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti və toqquşma mexanizmlərinin modelləşdirilməsi üçün bir sıra proqram komplekslərindən istifadə olunur. Bu alətlər ekspertlərə nəqliyyat vasitələrinin sürətini, qarşılıqlı vəziyyətini və qarşılıqlı təsir parametrlərini yüksək dəqiqliklə müəyyən etməyə imkan verir.

Belarus Respublikasında tətbiq edilən proqram kompleksləri əyləcə basılmazdan əvvəl nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətini, təhlükənin yaranma anını, yol-nəqliyyat hadisəsinin qarşısının alınmağın texniki imkanlarını müəyyən etməyə, toqquşma zamanı nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı təsirini və vəziyyətini modelləşdirməyə, videoqeydiyyat cihazlarının göstəricilərini və videoyazıları təhlil etməyə imkan verir. Ölkə ekspertləri tərəfindən yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatında əsasən PC-Crash, Bosch-CDR, PC-Rect kimi proqram komplekslərindən istifadə edilir. Bu növ ekspertiza icraatında köməkçi vasitələr kimi isə VAnalyst (Video qeydiyyat cihazlarından alınan məlumatların təhlili üçün istifadə olunur, nəqliyyat vasitələrinin hərəkət parametrlərinin müəyyən edilməsinə kömək edir), Autopol (nəqliyyat vasitələrindəki zədələrin təhlili və onların yaranma mexanizminin müəyyən edilməsi üçün kompleksdir və tez-tez fotoqrammetriya üsulları ilə birlikdə istifadə olunur), CAD-sistemləri (Leica Map360 analoqları) çıxış edir.

2) Gürcüstanda məhkəmə-avtotexniki ekspertizası məsələlərinin həllində həm beynəlxalq standartlar kimi qəbul edilən xarici proqram komplekslərindən, həm də Levan Samkharauli Milli Ekspertiza Bürosunun mütəxəssisləri və özəl ekspert şirkətləri tərəfindən yaradılmış bort qeydiyyat cihazlarından (qara qutulardan) məlumatların emalı üçün xüsusi proqram alətlərdən istifadə olunur.

Bu ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı istifadə olunan əsas proqram kompleksləri və kompüterləşdirilmiş sistemlər sırasında

HVE (Human Vehicle Environment), Bosch CDR Tool, Leica Map360 / Cyclone REGISTER, Amped FIVE (videomüşahidə kameralarından və ya video qeydiyyat cihazlarından götürülən video yazılarının emalı və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün istifadə olunur) xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Gürcüstanda avtotexniki ekspertiza icraatı gedində proqram vasitələrindən əsasən nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin tədqiqi, yol vəziyyətinin təhlili və yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsinin texniki səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi kimi məsələlərin həlli məqsədilə istifadə edilir. Qeyd olunanlarla yanaşı, həmçinin avtomobillər arasındakı məsafələrin, zədələrinin dəqiq ölçülməsi üçün 3D skanlama sistemləri də aktiv şəkildə tətbiq olunur.

Bundan əlavə, sürətin və YNH mexanizmlərinin təhlili zamanı, qəza mənzərəsini (impuls və enerji hesablamaları, deformasiya təhlili) yenidən yaratmağa imkan verən xüsusi proqram təminatında yerləşdirilmiş hesablama modullarından da istifadə edilir.

3) Qazaxıstanda məhkəmə-avtotexniki ekspertizası icraatında yol-nəqliyyat hadisələrini modelləşdirməyə, nəqliyyat vasitələrinin hərəkət sürətlərini, zərbə istiqamətlərini və trayektoriyalarını müəyyən etməyə imkan verən müasir proqram komplekslərindən istifadə olunur.

Bu ölkədə dövlət ekspertləri (Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizaları Mərkəzi), həm də müstəqil mütəxəssislər tərəfindən istifadə olunan əsas proqram vasitələri qismində PC-Crash, Virtual Crash, Bosch CDR, V-SIM və s. çıxış edir.

4) Qırğızıstanda məhkəmə-avtotexniki ekspertiza həm dövlət qurumları tərəfindən (məsələn, Qırğızıstan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi yanında Məhkəmə-ekspertiza xidməti), həm də müstəqil ekspert təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

Ölkədə yol-nəqliyyat hadisəsi mexanizminin müəyyənəşdirilməsi, nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyəti, zərərin qiymətləndirilməsi və hadisə şəraitinin modelləşdirilməsi məsələlərinin həllində proqram təminatlarından istifadə edilir. Bu növ ekspertiza icraatında daha çox tətbiq olunan PC-Crash (DSD) proqram kompleksidir. Qırğızıstanda həmçinin, integrasiya olunmuş diaqnostik komplekslərdən (Vehicle Diagnostics) - avtomobilin elektron sistemlərindən (EDR) məlumatların oxunması üçün istifadə olunur. Onların sırasında Bosch CDR, Autel skanerləri, Berla iVe sistemləri (zərbədən əvvəl sürətin qeydə alınması, əyləc sisteminin vəziyyəti, qəzadan 5 saniyə əvvəl təhlükəsizlik kəmərlərinin

dən istifadə edilib-edilməməsi və s.) və digərlərini göstərmək olar.

5) Latviyada məhkəmə-avtotexniki ekspertiza aparılarkən, digər Avropa İttifaqı ölkələrində olduğu kimi, 3D modelləşdirmə, yol-nəqliyyat hadisələrinin bərpası, nəqliyyat vasitələrinin “qara qutular”ında olan məlumatların təhlili üçün müasir proqram komplekslərindən istifadə olunur. Ekspertlər (Latviya Məhkəmə Ekspertləri Reyestrində qeydiyyatda olan dövlət və özəl sertifikatlı mütəxəssislər) beynəlxalq səviyyədə tanınmış proqram təminatına (PC-Crash, V-SIM, Bosch CDR Tool, Leica Map360, FARO Zone 3D) üstünlük verirlər.

Ölkədə dövlət ekspertiza qurumları, yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası zamanı tətbiq edilən metodların etibarlılığını və mötəbərliyini təmin etmək və obyektivliyi qorumaq üçün Avropada ümumqəbul olunmuş proqram təminatından istifadə edirlər ki, bu da aparılan ekspert tədqiqatlarında keyfiyyət standartlarına riayət edilməsini təmin edir. Bu proqramlardan istifadə yol-nəqliyyat hadisəsi şəraitini bərpa etmək (sürəti, nəqliyyat vasitəsinin mövqeyini müəyyən etmək), toqquşmadan əvvəl və sonra hərəkət dinamikasının vizual modellərini yaratmaq, məhkəmə istintaqında yol-nəqliyyat hadisəsinin 3D vizualizasiyasını təqdim etməyə imkan verir.

6) Litvada yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsi, avtomobillərin elektron idarəetmə bloklarından məlumatların çıxarılması və təhlili, 3D vizualizasiya üçün müasir proqram təminatından istifadə edirlər. Bu ölkədə yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertiza icraatı gedişində əsasən PC-Crash (yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası), V-SİM (nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasının rekonstruksiyası və modelləşdirilməsi), Virtual CRASH (3D animasiyalar, hərəkət trayektoriyasının analizi, toqquşmaların simulyasiyası), Berla iVe (avtomobil sistemlərindən (navigasiya, Bluetooth, telematik) rəqəmsal məlumatların toplanması və təhlili), Bosch CDR Tool (təhlükəsizlik yastıqlarının idarəetmə bloklarından məlumatların yüklənməsi) proqram kompleksləri tətbiq olunur.

7) Moldovada yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizalarının keçirilməsi zamanı həm beynəlxalq səviyyədə ümumqəbul olunmuş proqramlar, həm də postsovet ölkələrində yayılmış alətlər, həmçinin video sübutların emalı üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi proqram təminatı tətbiq olunur. Onların sırasında PC-Crash (10.0-15.1) (YNH-nin 3D modelləşdirilməsi, animasiya və simulyasiyası, sürətin, hərəkət trayektoriyasının dəqiq hesablanması, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasının 3D-vizuali-

zasiyası), VideoCleaner və Forensic Video Report (müşahidə kameralarından gələn video yazılarının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, silinmiş videoyazıları bərpa etmək və YNH-nin təfərrüatlarını müəyyən etmək üçün video materialların təhlili), Analist Group (Analist-3D) (yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası, fotosəkillər və ya dron məlumatları əsasında hadisə yerinin 3D modellərini yaratmaq) və digərlərini göstərmək olar. PC-Crash və ya VideoCleaner kimi xüsusi proqram təminatından istifadə, ekspertlərin Avropa İttifaqında qəbul edilmiş keyfiyyət standartlara uyğun gəlməyə imkan verir.

8) Rusiya Federasiyasında məhkəmə avtotexniki ekspertizası zamanı yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsi, hərəkət parametrlərinin hesablanması, hadisənin izlərinin təhlili və hadisə şəraitinin vizuallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş bir sıra proqram komplekslərindən istifadə olunur. Bu ölkədə istifadə olunan əsas proqram kompleksləri sırasında PC-Crash, AUTO-GRAF 1.1 (Rusiya Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertiza İdarələrində istifadə olunan proqram məhsuludur. YNH-nin miqyaslı sxemlərinin yaradılması, hadisə yerinin şəraitinin modelləşdirilməsi üçün qrafik redaktor kimi istifadə olunur və yerli avtomobillərin geniş bazasına malikdir), PC-Rect (YNH yerinin fotosəkillərinin fotogrammetrik emalı üçün nəzərdə tutulmuş proqramdır, adi şəkillərdən dəqiq planlar və sxemlər əldə etməyə imkan verir, tez-tez PC-Crash ilə birlikdə istifadə olunur), CarSoft / “DTP-Profi” (YNH sürət, dayanma məsafəsi, vaxt və s. kimi parametrlərinin hesablanması, sürücünün hərəkətlərinin yol hərəkəti qaydalarına uyğunluğunun təhlili üçün nəzərdə tutulmuş avtomatlaşdırılmış sistemlərdir), AutoCAD / Lira-SAPR (Xüsusi kriminalistik proqramlar olmasalar da, dəqiq çertyojlar, YNH sxemləri və mühəndislik hesablamaları yaratmaq üçün istifadə olunan avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemləridir) və digərlərini xüsusi olaraq qeyd edə bilərik.

9) Özbəkistanda məhkəmə-avtotexniki ekspertizası məsələləri həll edilərkən, yol-nəqliyyat hadisəsi şəraitinin bərpası, sürücülərin hərəkətlərinin təhlili və nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş proqram təminatlarından istifadə olunur. Həm beynəlxalq sistemlər, həm də postsovet ölkələrində yayılmış proqram təminatı tətbiq edilir.

Məsələn, yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasında “İkarLab II+” / “Fonexy” (YNH-nin təhlili üçün istifadə olunan yüksək texnologiyalı proqram kompleksləridir) və “AUTO-TEXT”

(Windows üçün hesab-mətn redaktoru, ekspertizaların aparılması, kəsişmələrin modelləşdirilməsi və yol vəziyyətinin təhlili) kimi proqram sistemlərindən istifadə edilir.

Özbəkistanda hadisə yerinin 3D modellərinin yaradılması və hərəkət trayektoriyasının modelləşdirilməsi üçün xüsusi CAD sistemləri tətbiq olunur. Bu sistemlərin tərkibinə həmçinin, beynəlxalq tərəfdaşların dəstəyi ilə (məsələn, BMT-nin Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsinin iştirakı ilə) əldə olunan ən son 3D skanlama texnologiyaları daxildir.

Qeyd edək ki, 2019-cu il tarixli 4125 sayılı qərarına uyğun olaraq, Özbəkistanda qeyri-dövlət ekspert təşkilatları da avtotexniki ekspertiza aparmaq hüququna malikdir.

10) Ukraynada məhkəmə-avtotexniki ekspertizası aparılarkən əsasən Virtual CRASH, PC-Crash, AiToolkit və Leica Map360 / Cyclone kimi proqram vasitələri tətbiq edilir.

Müasir avtomobillərin inkişafı ilə “qara qutulardan” (Event Data Recorder) məlumatların əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladığı nəzərə alınaraq Ukraynalı ekspertlər bu məqsədlə Bosch CDR Tool (Hava yastığı idarəetmə modullarından məlumatları oxumaq üçün əsas alətdir, toqquşmadan əvvəl sürəti, əyləclərin istifadəsi və sürətlənməni öyrənməyə imkan verir) və Berla iVe (Avtomobillərin informasiya-əyləc və telematik sistemlərindən məlumat əldə etmək üçün proqram və aparat təminatı) kimi proqram vasitələrindən istifadə olunur.

Ukraynada yol-nəqliyyat hadisələrinin araşdırılması, hadisə yerinin şəraitinin sənədləşdirilməsi zamanı lazer 3D-skanerlərindən yalnız 2015-ci ildən etibarən tətbiq edilməyə başlamışdır. Məsələn, Ukrayna DİN-nin ekspert bölmələri ABŞ-nin FARO Laser Scanner Forcus 3D skanerləri ilə təchiz olunmuşdur. FARO TechnologiesInc şirkətinin məhsulu olan və yol-nəqliyyat hadisəsinin qeydə alınması üçün nəzərdə tutulmuş FaroForcus 3D kompleksi 3D-lazer skanerindən və yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası və onun üçölçülü modelinin yaradılması üçün istifadə olunan DTP-360-3D seriyalı xüsusi proqram təminatından ibarət olan proqram kompleksidir [13, s.135].

Qeyd edək ki, YNH-nin məhkəmə ekspertizası zamanı ENFSI (Avropa Məhkəmə Elmləri İnstitutları Şəbəkəsi) üzvü olan laboratoriyalar standartlaşdırılmış proqram təminatı dəstlərindən istifadə edirlər. ENFSI-nin rəsmi təlimatına (BPM for Road Accident Reconstruction) əsasən, tövsiyə olunan

proqramlar bunlardır: PC-Crash, Virtual CRASH, HVE (Human Vehicle Environment).

Bundan əlavə, ENFSI-nin ekspert təcrübəsində MADYMO və PAM-CRASH (Biomexanikanın dərin təhlili üçün istifadə olunur, məsələn, avtomobilin piyada ilə qarşılıqlı təsirinin və alınan xəsarətlərin xarakterinin modelləşdirilməsi), Analyzer Pro (riyazi-fiziki parametrlərin hesablanması üçün nəzərdə tutulan kompleks), CARAT, V-SIM, LS-DYNA (Deformasiyaların və mürəkkəb fiziki proseslərin qiymətləndirilməsi üçün simulyasiya mühitinin yaradılması), PhotoModeler və PC-RECT (foto və video materiallar əsasında hadisə yerinin dəqiq 3D modellərinin və sxemlərinin yaradılması) kimi xüsusi proqram məhsullarından da istifadə olunur.

ENFSI-nin rəsmi metodologiyası bu proqramların Avropa keyfiyyət standartları (ISO 17020 / ISO 17025) çərçivəsində tətbiqini tənzimləyir [7, s.70].

Beləliklə, müqayisəli-hüquqi təhlilin aparıldığı ölkələrdə yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatında əsasən PC-Crash, Virtual CRASH, Boc CDR, FARO Zone 3D, V-SIM, Leica Map360 və sair kimi proqram komplekslərindən istifadə edildiyini göstərir.

Fikrimizcə, Avropa, Şimali Amerika, Asiya, həmçinin postsovet ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasında istifadə olunan bəzi proqram vasitələrinin və komplekslərinin, xarakteristikaları, funksiyaları, üstünlükləri və çatışmazlıqları üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədəuyğundur.

1) Amped FIVE - yol-nəqliyyat hadisəsinin baş vermə şəraitini əks etdirən və videomüşahidə qurğularından əldə edilmiş videotəsvirlərin ekspert tədqiqində ən müxtəlif xarakterli müasir proqram təminatı tətbiq edilə bilər. Onların sırasında İtaliyanın Amped SRL şirkətinin məhsulu olan Amped FIVE proqram kompleksi xüsusi olaraq qeyd edilə bilər [8, s.4].

Amped FIVE proqram təminatı videotəsvirlərin və videoyazıların emalı, bərpası və analizi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram məhsulunun funksional imkanları sırasında göstərilə bilər:

- müxtəlif formatlarda videofaylların yüklənməsi və konvertasiyası;
- sistemdə quraşdırılmış bütün kodeklərin dəstəklənməsi;
- vahid dinamik ardıcılıqda bir neçə videotəsvirlərin paket halında emalı;
- videofaylda olan informasiyanın detallandırılmış şəkildə vizuallaşdırılması;
- təsvirlərin yaxşılaşdırılması;

- real zamanda filtrlərin parametrlərinin dəyişdirilməsi;

- Furye çevrilməsindən və Laplas filtrindən istifadə etməklə təsvirlərin parametrlərinin köklənməsi və təhriflərin aradan qaldırılması;

- fotoşəkillərə və ya videokadrlara görə 2D və 3D formatında ölçmələrin aparılması və s.

Videomüşahidə kameralarından, avtomabillərin videoqeydedicilərindən, mobil telefonlardan əldə edilən videoyazıların bərpası, emalı və təhlili üçün nəzərdə tutulmuş proqram kompleksi olan AMPED yol-nəqliyyat hadisəsi mənzərəsinin ayrı-ayrı detallarını və parametrlərini əks etdirən videoyazılardan ilkin məlumatların (trayektoriya, sürət və s.) əldə etmək üçün istifadə olunur ki, bu da PC-Crash ilə modelləşdirmədən əvvəl həyata keçirilən mühüm mərhələdir.

Amped proqram kompleksi bir sıra postsovet ölkələrinin (RF, Qazaxıstan, Belarus və s.) dövlət ekspertiza idarələrinin ekspertləri, habelə özəl ekspertiza qurumları tərəfindən tətbiq edilir. Əsasən müşahidə kameralarından və avtomobildə olan videoqeydedicidən məlumatları- videogörüntüləri (videofaylların) təhlil etmək və yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Proqram komplekslərinin əsas imkanları sırasındakı göstərilə bilər:

- videofaylların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, səs-küyün təmizlənməsi, videogörüntünün sabitləşməsi;

- videofaylların saniyə-saniyə və kadr-kadr bölünməsi (saniyə dəqiqliyi ilə), təsvirin miqyaslaşdırılması, məsafənin ölçülməsi və sürətin hesablanması;

- videofayllarda olan çapraz xətlərin aradan qaldırılması, səs-küyün təmizlənməsi, kəskinliyin artırılması, qaranlıq vaxtlarda kontrastlığın və ekspozisiyanın yaxşılaşdırılması;

- videofaylların sıxılma strukturunun, piksel şəbəkəsinin artefaktlarının, kölgələrin uyğunluğunun və vaxt qeydlərinin təhlili, kadrların silinməsi və ya birləşdirməsi faktlarının aşkarı;

- YNH-nin baş verməsi videoxronologiyasının bərpası;

- video qeydedicilərdən əldə edilən məlumatların (koordinatlar, bucaqlar) xüsusi hesablama proqramları (məsələn, PC-Crash) ölçülməsi, toqquşma prosesinin vizualizasiyası, ekspert fərziyyəsinin yoxlanması.

Bütün bu üstünlüklərə baxmayaraq, AMPED proqramı kompleksinin müəyyən çatışmazlıqları və məhdudiyyətləri də mövcuddur.

Onların sırasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Hesablamaların kifayət qədər avtomatlaşdırılmaması və xüsusi riyazi modulların olmaması
- yol-nəqliyyat hadisəsinin texniki parametrlərinin hesablanması üçün istifadə olunan proqramlardan (məsələn, PC-Crash) fərqli olaraq, Amped FIVE nəqliyyat vasitələrinin xüsusiyyətləri, sürtünmə və ya deformasiya əmsalları üzrə daxili məlumat bazalarına malik deyil;

- ilkin məlumatların əl ilə daxil etmə - videofayllar əsasında sürətin hesablanması (məsələn, Speed Estimation və ya izləmə filtrlərindən istifadə edərək) ekspertin əl ilə kalibrasiya aparılmasını, riyazi-fiziki parametrlərin, kadr tezliyinin və sairənin dəqiq təyin edilməsini tələb etməsi;

- Dəyişkən kadr tezliyi (VFR) ilə bağlı problemlər - əksər müasir müşahidə sistemləri video-nu dəyişkən kadr tezliyi ilə yazır. Amped FIVE-də dəqiq zaman nişanlarının (PTS - Presentation Time Stamp) müəyyən edilməsi və nəzərə alınmasını tələb edir. Əks halda yekun sürətin hesablamasında səhv nəticə riski yüksəkdir. Yəni videoyazı əsasında hərəkətdə olan obyektin sürətinin müəyyən edilməsi mürəkkəb fotometrik məsələdir. Proqram dəyişkən kadr tezliyini (Variable Frame Rate) və ya qeyri-standart sıxılma formatını həmişə nəzərə ala bilmir ki, bu da yol-nəqliyyat hadisələrinin dinamikasının bərpasında kritik səhvlərə yol açır;

- Sinxronizasiyanın itirilməsi - videofaylların filtirlənməsi zamanı səs izinin itirilməsi və ya sinxronizasiyanın pozulması baş verə bilər ki, bu da YNH-nin zamanlamasının təhlili üçün kritikdir;

- Real məsafələrin dəqiq müəyyən edilməsindəki çətinliklər - Measure 3D aləti obyektlərin ölçülərini hesablamağa imkan verir, lakin onun dəqiqliyi müşahidə kameralarının obyektivlərinin distorsiyası, həmçinin kiçik baxış bucağı zamanı azalır;

- Ekspert səhvləri riski - Proqram yüzlərlə filtr təqdim edir (məsələn, səs-küyün azaldılması). Bu halda alqoritmin səhv seçilməsi və ya onun tətbiqi ardıcılığının düzgün olmaması real mənzərəni təhrif edə bilər (məsələn, kuzov deformasiyasının formasını dəyişə bilər).

- 140-dan çox filtdən ibarət paketinin imkanları videoanaliz (rəqəmsal videofaylların sıxılması və optik sensorların fizikası) sahəsində dərin biliklər olmadan faydasızdır. Rəqəmsal kriminalistika sahəsində təhsili olmayan ekspert- avtotexnik kamera sıxılmasının artefaktlarını səhv şərh edərək onları yoldakı real obyektlər kimi təqdim edə bilər;

- Sistem yalnız riyazi alqoritmlərə əsaslanır, buna görə də ekspert video sıxılmasının (H.264,

MPEG kodekləri) təbiətini anlamalıdır ki, sıxılma artefaktlarını asfalt izləri və ya avtomobil zədələri kimi təqdim etməsin;

- Qapalı formatlarla işləmənin çətinliyi - bir çox DVR-lər öz xüsusi video formatlarından istifadə edir. Amped FIVE isə standart konvertasiya vasitələri ilə həmişə adekvat dekodlanmır.

- Maliyyə xərcləri - lisenziyalı proqram çox bahadır, bu da onun kiçik və ya regional ekspert müəssisələrində tətbiqini məhdudlaşdırır.

Avtotexniki ekspertiza üçün Amped FIVE, videoların oxunmasının yaxşılaşdırılması, stabilləşdirilməsi, bulanıqlığın aradan qaldırılması vasitəsi kimi optimaldır, lakin sürət, vaxt və trayektoriyaların riyazi hesablamaları digər proqramlardan istifadə edilməklə aparılmalıdır.

Bir sözlə, məhkəmə-avtotexniki ekspertizasında Amped FIVE video materiallarının kefiyyətinin yaxşılaşdırılmasında, videofayllarda olan məlumatların oxunmasında effektivdir. Lakin nəqliyyat vasitəsinin sürəti, toqquşma vaxtı, digər fiziki parametrləri müəyyən edilməsi, yol-nəqliyyat hadisəsinin rekonstruksiyası üçün nəzərdə tutulmuş digər üsul və vasitələrlə yenidən yoxlanılmalıdır.

2) Bosch CDR (Crash Data Retrieval) proqram təminat kompleksi, yol-nəqliyyat hadisələrinin araşdırılması zamanı nəqliyyat vasitəsinin idarəetmə modullarından (EDR/Airbag), hava yastığı idarəetmə bloklarından (EDR/ACM) məlumatların çıxarılması və deşifrə edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş standartdır.

Avropa, Şimali Amerikada və Asiya ölkələrində, habelə postsovet ölkələrində istismarda olan müasir avtomobillərin (Toyota, Honda, Nissan, Mercedes, BMW, Ford, Auidi və s.) əksəriyyəti Bosch sistemləri ilə təchiz olunduğundan, bu kompleks EDR (Event Data Recorder - "qara qutular") bloklarından məlumat oxumaq üçün vacibdir.

Qeyd edək ki, Bosch CDR və bu kimi proqram vasitələri yol-nəqliyyat hadisəsi baş verməzdən əvvəl minik avtomobillərinin elektron idarəetmə bloklarından və SRS modullarından (təhlükəsizlik sistemlərindən) məlumatları oxumaq və təhlil etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu proqram yol-nəqliyyat hadisəsindən neçə saniyə əvvəl sürət, əyləc, sükanın dönmə bucaqları və təhlükəsizlik sistemlərinin işləməsi haqqında məlumatları əldə etməyə imkan verir. Yəni, proqram sistemi toqquşmadan saniyələr əvvəlki yol-nəqliyyat şəraitini əks etdirən fiziki parametrlərə (sürət, mühərrik fırlanması, əyləc, təhlükəsizlik sistemlərinin işə düşməsi və s.) daxil olmaq və onları emal etmək

üçün istifadə edilir.

Lakin, məhkəmə avtotexniki ekspertiza icraatında bu proqram kompleksinin tətbiqi bir sıra texniki və metodoloji məhdudiyyətlərlə müşayiət olunur.

- kompleks bütün avtomobillərdən məlumatları oxumur. O, əsasən Amerika bazarına, Avropa standartlarına və populyar brendlərə yönəlib. Köhnə maşınların, nadir markaların, motosikletlərin və ya ağır texnikaların "qara qutuları"ndan məlumatların oxunması bir çox hallarda mümkün olmur və ya əlavə bahalı avadanlıqlardan istifadə edilməsini tələb edir.

- Güclü zərbə nəticəsində avtomobilin bort sistemi (AKB) qeydiyyat dövrü başa çatmamış dərhal enerjisiz qaldıqda, sistem məlumatları qeyd etməyə bilər.

- Qəzaöncəsi məlumatların səthi xarakteri də qeyd olunmalıdır. Fiziki parametrlər (sürət, mühərrik fırlanma gücü və teziyi, əyləcin basılması və s.) adətən yalnız hadisədən əvvəlki qısa müddət üçün - son 5 saniyə ərzində yazılır. Bundan əlavə, onların vaxt diskretliyi aşağıdır (məsələn, 0,5 saniyəlik addımlarla) və sistem səhvlərini ehtiva edə bilər.

Hesab edirik ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası çərçivəsində elektron bloklardan alınan məlumatlar ənənəvi hesablama üsulları və ya yol-nəqliyyat hadisəsinin rekonstruksiyası əə modeləşdirilməsi üzrə digər proqram kompleksləri və iş materialları ilə müqayisə edilməlidir.

3) FARO Zone 3D yol-nəqliyyat hadisəsi şəraitinin və yerinin sənədləşdirilməsi və rekonstruksiyası üçün güclü vasitələrdən biridir. Hadisə yerinin lazer skan edilməsi məlumatlarının emalı və dəqiq 2D/3D diaqramların yaradılması üçün istifadə edilir. Hərəkət trayektoriyalarını, sürücünün baxış bucaqlarını və kuzov deformasiyalarını vizualizasiya etməyə imkan verir.

Məsələn, Ukrayna Daxili İşlər Nazirliyinin ekspert bölmələrinin sərəncamında ABŞ istehsalı olan FARO® Laser Scanner Focus 3D lazer skanerləri mövcuddur. Bu kompleksin əsas texniki xüsusiyyətləri: skanlama diapazonu 0,6–120,0 m; ölçmə sürəti saniyədə 122000/244000/488000/976000 nöqtə; 25 m-də ölçmə səhvi ± 2 mm; şaquli iş sahəsi 305°; üfüqi iş sahəsi 360°; şaquli və üfüqi ayırdetmə qabiliyyəti 0,009° (360° üçün 40960 3D nöqtə); maksimal şaquli skanlama sürəti (güzgü fırlanması) 5800 dövr/dəqiqə və ya 97 Hz; 70 meqapikselə qədər rəngli daxili kamera; məlumatların saxlanması SD, SDHC™, SDXC™ fayl tipləri üzrə; 32GB; skanere bluetooth əlaqəsi vasitəsilə sensor display və ya noutbuk vasitəsilə idarəetmə; batareya ilə iş-

ləmə müddəti 5 saata qədər; ölçüləri 240x200x100 mm; çəkisi 5 kq [18, s.258].

Lakin bu proqram kompleksinin bir sıra məhdudiyyətləri və çatışmazlıqları da mövcuddur:

- lisenziyalı kompleksin, xüsusilə Pro və Expert versiyalarının (fotogrammetriya və nöqtə buludları modulları ilə) alınması əhəmiyyətli maliyyə xərcləri tələb edir;

- Proqram 3D modelləşdirmə və fizika sahəsində dərin xüsusi biliklər tələb edir. Parametrlərdəki səhvlər hesablama məlumatlarının təhrif olunmasına gətirə bilər;

- Analizin dəqiqliyi tamamilə YNH yerinin skan etmənin keyfiyyətindən asılıdır. Skanlardan gələn “səs-küy”, pis hava şəraiti və ya operatorun səhvləri nəticəyə kritik təsir göstərə bilər.

4) Leica Map360 proqram kompleksi (Incident Mapping Suite ekosisteminin bir hissəsi) yol-nəqliyyat hadisələrinin videoqeydiyyatı və modelləşdirilməsi üçün geniş istifadə olunur.

Kompleks yol-nəqliyyat hadisəsi yerinin 3D skanlaşdırılması, hadisə mənzərəsinin üçölçülü modellərinin yaradılması, yol örtüyünün təhlili, əldə edilmiş nöqtə buludlarının emalı, habelə hadisə səhnəsinin ətraflı planlarının və sxemlərinin yaradılması məqsədilə istifadə edilir.

Lakin məhkəmə avtotexniki ekspertizası zamanı (xüsusən də postsovet ölkələrində), onun bir sıra spesifik çatışmazlıqları və məhdudiyyətləri mövcuddur ki, bu da həm onun funksionallığı, həm də normativ-hüquqi bazası ilə əlaqədardır:

- Proqram təminatında nəzərdə tutulmuş parametrlərin (sürət, tormozlama məsafəsi, kuzov deformasiyası) hesablanması metodikaları, ekspert-kriminalistlər tərəfindən istifadə olunan təsdiq edilmiş metodikalara tam uyğun gəlməyə bilər və ya onlarla ziddiyyət təşkil edə bilər;

- Map360 2D/3D modelləşdirmə funksiyalarını mükəmməl yerinə yetirir. Lakin, hərəkətin dinamikasının mürəkkəb fiziki modelləşdirilməsi və toqquşma mexanizminin tam rekonstruksiyası üçün funksionallığı PC-Crash və ya V-SIM kimi proqramlardan geri qalır;

- Map360-da yaradılan vizual materiallar və animasiyalar, bir sıra postsovet ölkələrində (məsələn, Rusiya Federasiyasında) məhkəmə tərəfindən sübut kimi deyil, yalnız ekspert rəyinə əlavə edilən təsvir-sxemlər kimi qəbul edilir;

- Kompleksin özü BLK, RTC seriyalı skanerlərlə və ya dronlarla birgə işləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Digər mənbələrdən (məsələn, mobil telefonla çəkilmiş yol-nəqliyyat hadisəsi yerinin

keyfiyyətsiz foto materialları) əldə edilən məlumatların emalı sxemlərin əl ilə yenidən qurulmasını tələb edəcək ki, bu da səhv etmə riskini artırır.

Qeyd olunan bu və digər problemlərin əksəriyyətini həll etmək üçün məhkəmə-avtotexniki ekspertizası sahəsində kompleks yanaşma tətbiq olunur. Leica Map360 əsasən hadisə yerinin dəqiq 3D sxemini yaratmaq üçün istifadə olunur, yol-nəqliyyat hadisəsi ilə bağlı fiziki parametrlərin hesablanması və qiymətləndirilməsi isə digər xüsusi hesablama proqramları vasitəsilə həyata keçirilir.

5) PC-Crash proqram kompleksi yol-nəqliyyat hadisələrinin 3D modelləşdirilməsi sahəsində istifadə edilən ən effektiv dünya standartlarından biridir və məhkəmə-avtotexniki ekspertizasında geniş istifadə olunur.

Proqram vasitəsi, hərəkət trayektoriyalarını, zərbənin kinematikasını dəqiq bərpa etməyə, sürəti, deformasiya qüvvələrini hesablamağa və yüzrlə faktoru (yol örtüyünün növü, avtomobilin yüklənməsi) nəzərə almağa imkan verir. Proqram YNH-nin fiziki mənzərəsini bərpa etməyə, hərəkət parametrlərini, nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı vəziyyətini, bucaqları, sürətləri hesablamağa, həmçinin kuzovların deformasiyasını modelləşdirməyə imkan verir.

“PC Crash” proqram vasitəsinin yaradıcısı Avstriyanın Dr.Steffan Datentechnik Ges.m.b.H (DSD) şirkətidir. “PC Crash” proqramında toqquşmaların hesablanması üçün bir neçə model istifadə olunur: klassik zərbə modeli, həmçinin daha təkmil - güc və şəbəkə modelləri. Proqramın mühüm üstünlüyü, nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin hərəkət parametrlərini dinamik şəkildə hesablamaq imkanındır (onların real parametrlərini, həmçinin ətraf mühiti və idarəetmə təsirlərini nəzərə almaqla). Bundan əlavə, proqramda kinematik hesablama modulları da istifadə olunur. “PC Crash” proqramı ilə işləyərkən əldə edilən modelləşdirmə nəticələri ilkin və hesablama məlumatlarını ehtiva edən mətn faylları kimi təqdim oluna bilər, həmçinin diaqramlar və cədvəllər şəklində çıxarıla bilər. Modelləşdirmənin vizualizasiyası üçün 2D və 3D animasiyalar (məkan görünüşü) istifadə olunur. Bundan əlavə, yerinə yetirilmiş modelləşdirmə layihə faylı şəklində ekspert rəyinə əlavə edilə bilər.

Dinamik modelləşdirmə proqramı olan PC-Crash nəqliyyat vasitəsinə təsir edən çoxsaylı parametrləri nəzərə almağa imkan verir. Bu proqramın əsas imkanları sırasında nəqliyyat vasitəsinin hərəkətinin və nəqliyyat vasitələrinin toqquşmasının üçölçülü formatda dinamik modelləşdirilməsi;

bu zaman nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin xüsusiyyətləri, nəqliyyat vasitəsinin yüklənməsi, yol örtüyünün səthinin vəziyyətinin, mühərrikin, transmissiyanın xarakteristikalarının, təkər şinlərinin modelinin, tormoz sisteminin işə düşmə vaxtının, sükanın fırlanma sürətinin də nəzərə alınması; sürətə, tormozlanma izinə görə bütün tip nəqliyyat vasitələrinin sürətinin hesablanması və sairə göstərilə bilər. PC-Crash proqramında rekonstruksiya vaxtının və mümkün səhvlərin minimizasiyası üçün “toqquşmaların optimizatoru” kimi proqram modulu da vardır [7, s.21].

Bir sözlə, bu proqram təminatının imkanları sırasında göstərilə bilər: toqquşmaların modelləşdirilməsi; 3D-modellərin yaradılması; fiziki parametrlərin (sürətin, təcilin, qüvvənin) hesablanması; animasiyaların yaradılması; hesabatların hazırlanması; şəraitlərin modelləşdirilməsi; materialların fiziki xassələrinin nəzərə alınması; sənişinlərin hərəkətlərinin modelləşdirilməsi [20, s.5-6].

PC Crash proqram məhsulu toqquşma yeri və nəqliyyat vasitələrinin, həmçinin digər obyektlərin qarşılıqlı vəziyyətlərini, hərəkət rejimlərini, sürücünün əyləci basma yerini və vaxtını, YNH-nin fiziki parametrlərini (sürət, sürtünmə əmsalı, deformasiya əmsalı, yan küləyin təsiri, yol örtüyünün vəziyyəti və s.), yol-nəqliyyat şəraitinin 3D modellərini; sənişinlərin hərəkətinin 3D modellərini, nəqliyyat vasitələrinin və hadisədə iştirak edən digər obyektlərin dinamikasını, onların hərəkətlərinin kinematik modellərini və s. müəyyən etməyə, frontal, arxa, yan və digər müxtəlif növ toqquşmaları modellərini yaratmağa, toqquşma zamanı sürət, təcil, qüvvələr və s. kimi toqquşmaların fiziki parametrlərini hesablamağa, hava şəraiti, yolun və nəqliyyat vasitəsinin vəziyyəti və s. kimi müxtəlif amilləri nəzərə almağa imkan verir.

Proqram toqquşma animasiyaları yaradır ki, bu da hadisələri vizuallaşdırmağa və yol-nəqliyyat hadisəsi zamanı nə baş verdiyini daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər. Proqram toqquşma zamanı avtomobildəki sənişinlərin hərəkətini də modelləşdirməyə imkan verir ki, bu da mümkün zədələri və bədən xəsarətlərini qiymətləndirməyə kömək edə bilər.

Bunlar “PC Crash” proqramının yalnız bəzi imkanlarıdır. Belə ki, bu proqram kompleks yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsində faydalı ola biləcək bir çox digər funksiyalara malikdir [6, s.75].

PC Crash modelləşdirmə nəticələrini YNH nəticəsində əldə edilmiş real məlumatlarla müqayisə

etməyə imkan verir. Bu modelləşdirmənin dəqiqliyini yaxşılaşdırmağa və proqramın effektivliyini artırmağa imkan verir [20, s.8].

Belə deyə bilərik ki, PC-Crash, Avropada, həmçinin bir sıra postsovet ölkələrində (məsələn, RF-da) ekspertiza idarələri tərəfindən yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizası icraatında, xüsusən də yol-nəqliyyat hadisələrinin üçölçülü modelləşdirilməsi və vizuallaşdırılmasında, toqquşmaların dinamik modelləşdirilməsində, hərəkət sürətlərinin hesablanması, trayektoriyaların təhlilində, piyadaların və nəqliyyat vasitələrinin qarşılıqlı vəziyyəti və hərəkətinin rekonstruksiyasında geniş istifadə olunan aparıcı proqram məhsullarından biridir. Proqram təminatı toqquşmadan əvvəl və sonra hərəkət parametrlərini, yol örtüyünün və nəqliyyat vasitələrinin real xarakteristikalarını nəzərə alaraq hesablamağa imkan verir.

Ən populyar və texniki cəhətdən qabaqcıl vasitələrdən biri olan bu proqram minik avtomobillərinin, yük maşınlarının, motosikletlərin, piyadaların və velosipedçilərin toqquşmalarının fizikasını ətraflı şəkildə təkrarlamağa, zərbədən əvvəl və sonra trayektoriyaları hesablamağa, həmçinin bir çox dəyişənləri (məsələn, sürət, bucaqlar, yol örtüyü) müəyyən etməyə imkan verir.

Lakin, riyazi-fiziki modellərin dəqiqliyinə baxmayaraq, onun tətbiqinin bir sıra çatışmazlıqları və məhdudiyyətləri mövcuddur. PC-Crash proqram kompleksinin çatışmazlıqları sırasında göstərilə bilər:

- Proqram “heç nədən” hesablamalar aparmır. Əgər ilkin məlumatlar (əyləc izinin uzunluğu, dönmə bucaqları, kuzanın deformasiyası, nəqliyyat vasitəsinin kütləsi) səhv ölçülmüşsə və ya təxmini götürülmüşsə, modelləşdirmə səhv nəticələr verəcəkdir. Başlanğıc parametrlərdə kiçik bir dəyişiklik (məsələn, təkərlərin yolla sürtünmə əmsalı) son sürəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

- Kompleks Avstriyada hazırlanmışdır. Onun məlumatlar bazasında Avropanın, Amerikanın və Asiyanın populyar və müasir avtomobil markaları ətraflı təmsil olunmuşdur. Nadir və ya köhnə avtomobillərin (məsələn, bəzi VAZ, GAZ, UAZ modelləri) iştirak etdiyi YNH-nin modelləşdirilməsi zamanı ekspertlər ilkin (giriş) məlumatlarını fiziki xarakteristikaları əl ilə daxil etməli olurlar ki, bu da səhv etmə riskini artırır.

- Proqram yol örtüyünün vəziyyətinin nəzərə alınmasını tələb edir. Reallıqda yol şəraiti (yol örtüyü) qeyri-bircinsdir, yol örtüyündə çuxurlar, buzlaşma ola bilər, kənarları isə yumşaq torpaq və ya

palçıqla örtülə bilər. Deformasiya olunan torpağın və ya nəm asfaltın parametrlərini proqramla dəqiq təyin etmək çox çətin olur ki, bu da hesablamada əlavə düzəlişlərin edilməsini zəruri edir;

- Adekvat bir modeli qurmaq üçün ekspert fizika, mexanika və avtomobil nəzəriyyəsi sahəsində dərin biliklərə sahib olmalıdır;

- PC-Crash proqramı mükəmməl 3D vizualizasiya təqdim etdiyindən, məhkəmənin kompüter simulyasiyasını mütləq həqiqət kimi qəbul etməsi riski var. Ekspert aydın şəkildə izah etməlidir ki, bu görüntü sübut olunmamış video fakt deyil, izlərin yozumuna əsaslanan ehtimal olunan hipotezalardan yalnız biridir;

- Tam funksiyalı, lisenziyalı versiya və verilənlər bazasının müntəzəm yenilənmələri bəhəddir, bu da özəl ekspertiza büroları üçün lisenziyalı proqram təminatının əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, PC-Crash proqramı kompleksi yol-nəqliyyat şəraitlərinin rekonstruksiya və nəqliyyat vasitələrinin hərəkətlərinin dinamik modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan lisenziyalı proqram məhsuludur. Proqram təminatı ekspertiza rəylərinin obyektivliyini və elmi əsaslılığını xeyli yüksəltməyə imkan versə də bu proqram vasitəsindən əsasən təcrübəli ekspert-avtotexniklər istifadə edirlər.

PC-Crash proqramında insanın (piyadanın) hərəkəti orta fiziki parametrlərə əsasən modelləşdirilir. Lakin reallıqda piyadanın yıxılma trayektoriyası onun fərdi reaksiyasından, əzələ quruluşundan, onun üzərində çətinliklərin və digər predmetlərin olub-olmamasından asılıdır, bu da piyada ilə toqquşmanın simulyasiyasını təxmini edir.

6) Virtual Crash proqram kompleksi - Proqram kompleksi yol-nəqliyyat hadisəsinin dinamikasını üçölçülü məkanda videovizual nümayiş etdirməyə, hadisənin vizual modellərini yaratmağa imkan verən effektiv vasitədir.

PC-Crash proqram təminatı ilə müqayisədə onun təkmilləşdirilmiş müasir versiyası olan Virtual CRASH proqram kompleksi yol-nəqliyyat hadisələrinin modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yeni nəsil proqramlara aid edilir. Onda ən müasir aparat və proqram vasitələrindən istifadə edilir ki, bu da ekspertə real zamanda kompüterdə mürəkkəb hesablamaları aparmağa, rəqəmsal modelləri qurmağa imkan verir [10, s.17]. Məsələn, "Virtual CRASH 3.0" proqramı daha yaxşı üçölçülü qrafikaya malikdir ki, bu da yol-nəqliyyat hadisələrinin mexanizmlərinin modelləşdirilməsi pro-

sesini daha real şəkildə təsvir etməyə və qavramağa imkan verir. Həmçinin "Virtual CRASH 3.0" proqramı müxtəlif xarakteristikalara (nəqliyyat vasitəsinin kütləsi, sürəti, həndəsi ölçüləri, ağırlıq mərkəzinin, təkərlərin vəziyyəti, oxlar arasındakı məsafə, təkərlərin şinlərinin yol örtüyünə yapışma əmsalı, aerodinamik müqavimət əmsalı, tormoz yolunun uzunluğu, müxtəlif qüvvələrin təsir istiqamətləri, hərəkət vektoru, nəqliyyat vasitəsinin hərəkət trayektoriyası və s.) dəyişikliklərin edilməsi və ya proqrama daxil edilməsi üzrə geniş imkanlar təqdim edir. Hesablama modulunun interfeysi başa düşüləndir və tətbiq üçün rahatdır [9, s.14].

Virtual CRASH bir qayda olaraq nəqliyyat vasitələrinin toqquşmadan əvvəl, toqquşma zamanı və toqquşmadan sonrakı vəziyyətlərinin vizuallaşdırılması və vizual modelləşdirilməsi, qrafik təsvirlərin qurulması üçün tətbiq olunur.

Lakin, onun məhkəmə-avtotexniki ekspertizasında tətbiqi, dəqiqlik, validasiya və verifikasiyanın çətinliyi və ilkin məlumatlara olan yüksək tələblərlə bağlı bir sıra çatışmazlıqlarla xarakterizə olunur.

Virtual Crash proqram təminatının çatışmazlıqları sırasında xüsusi halda göstərilə bilər:

- Ənənəvi analitik metodikalardan fərqli olaraq, proqramda istifadə olunan riyazi modellər təsdiq edilmiş dövlət standartlarına və metodikalara həmişə uyğun gəlmir.

- "Qara qutu" və verifikasiya problemi də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Modelləşdirmə nəticələri, yəni qurulan vizual modellər həmişə tam riyazi yoxlama üçün açıq deyildir. Nəticədə, məhkəmədə alqoritmlərin real fizika qanunlarına nə dərəcədə uyğun gəldiyi barədə suallar yara bilər ki, bu da ekspertiza nəticələrinin mübahisələndirilməsinə səbəb ola bilər.

- Etibarlı modelləşdirmə üçün təkərlərin yol səthi ilə sürünmə əmsalları, sürüşmə bucaqları, avtomobillərin kütləsi və yüklərin paylanması kimi dəqiq məlumatlar tələb olunur. Hətta ilkin parametrlərdəki kiçik bir səhv belə, YNH-nin dinamikası haqqında tamamilə fərqli bir ssenarisinə gətirə bilər.

- 3D modelləşdirmədə subyektivlik elementləri də mövcuddur. Belə ki, toqquşma anına qədər nəqliyyat vasitələrinin hərəkət dinamikasının müəyyən edilməsi (məsələn, piyadanın və ya nəqliyyat vasitəsinin hərəkət trayektoriyası) böyük ölçüdə ekspertin peşəkarlıq səviyyəsindən və şəxsən qəbul etdiyi fərziyyələrdən asılıdır ki, bu da obyektivliyi azaldır;

- Mürəkkəb, çoxfazlı toqquşmalar və ya YNH-də qeyri-tipik nəqliyyat vasitələrinin (məsələn,

qeyri-sabit ağırlıq mərkəzinə malik xüsusi texnika) iştirak etdiyi hallarda, proqram PC-CRASH kimi etalon proqramlarla müqayisədə əhəmiyyətli səhvlərin yaranmasına səbəb ola bilər.

7) CARAT-3 (Almaniya) - yol-nəqliyyat hadisələrinin rekonstruksiyası və modelləşdirilməsi zamanı istifadə olunan kompüter proqramıdır. CARAT-3 kompüter proqramının riyazi alqoritmi nəzəri mexanikadan məlum olan impulsun saxlanması qanununa əsaslanır.

Bu proqram vasitəsilə aşağıdakı ekspert məsələlərini həll etmək mümkündür:

- dinamik və kinematik recimlərdə nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin hərəkətinin modelləşdirilməsi, toqquşmaların analizi;

- qrafik təsvirlərin (yol-nəqliyyat hadisələrinin sxemləri, diaqramları və s.) yaradılması və saxlanması üçün inteqrə olunmuş qrafik proqramın tətbiqi, hadisə yerində aparılan ölçmə nəticələrinin certyoclara daxil edilməsi;

- modelləşdirmə nəticələrinin ayrıca məlumatlar faylı, dinamik cədvəllər, diaqramlar, ikiölçülü və üçölçülü animasiyalar şəklində təqdim edilməsi və s.[11, s.36-37].

Eyni zamanda mütəxəssislər bu proqram kompleksinin bir sıra nöqsanlardan da xali olmadığını qeyd edirlər:

- 1) CARAT proqramı təminatı artıq məlum olan ekspert metodikalarından daha obyektiv və daha dəqiq deyildir.

- 2) Proqram bir sıra hallarda avtonəqliyyatın dayanma və ya tormoz yolunu hesablamağa da imkan vermir.

- 3) Proqram məhsulunun rəsmi versiyasının bahalı olması;

- 4) Proqramın interfeysinin həddən artıq yüklənməsi və s.[9, s.13; 18, s.271-280].

Toqquşmaların təhlili və modelləşdirilməsi CARAT-3, 4 proqramının əsas moduludur. Burada nəzəri mexanikadan məlum olan impulsun saxlanması qanunları bəzi hallarda səhvlərə gətirə bilər. Buna görə də, toqquşmanın riyazi modelinin əsasını Kudlich-Slibar hipotezi təşkil edir, onu Burg-Zeidler tənlikləri ilə tamamlayır (ekvivalent deformasiya enerjiləri metodu). CARAT proqramında istifadə olunan modullar müəyyən bir məntiqi və əsaslandırılmış versiyanın təsdiqlənməsi və vizualizasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu proqram xüsusi bilik və təcrübə tələb edir [7, s.40-41].

Bəzi mütəxəssislər CARAT proqram kompleksinin mükəmməl olmadığını, alınan nəticələrdə xətlərin bir sıra hallarda 20-30%-ə çatdığını göstərir

[19, s.370].

Qeyd olunan bu və digər səbəblər yol-nəqliyyat-hadisələrinin məhkəmə ekspertizasında bu proqram kompleksindən o qədər də geniş istifadə olunmamasına gətirmişdir.

8) V-SIM (CYBİD) proqram kompleksi yol-nəqliyyat hadisələrinin (YNH) 3D modelləşdirilməsi üçün güclü bir vasitədir. V-SIM (CYBİD) - yol-nəqliyyat hadisələrinin 3D rekonstruksiyası, toqquşmaların vizualizasiyası, görünüş məsafəsinin təhlili, hərəkətin dinamik modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan proqramdır, tez-tez lazer skanlama sistemləri ilə birlikdə istifadə olunur.

V-SIM kompüter proqramı, müxtəlif nəqliyyat mühitlərində avtomobillərin, qoşquların və yarımqoşquların hərəkətini modelləşdirməyə imkan verir. Proqramda yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verdiyi yerə və vaxta uyğun nəqliyyat mühiti yaratmağa imkan verən qrafik redaktor mövcuddur. V-SIM proqramının qrafik redaktoru, müxtəlif sürünmə əmsalları, yan küləyin təsiri nəzərə alınmaqla yolun ayrı-ayrı hissələrində və kəsişmələrində dinamik vizual modelləri qurmağa imkan verir. Həyata keçirilən təhlil, rekonstruksiya və modelləşdirməni 2D və ya 3D vizualizasiya (animasiya) kimi təqdim etmək mümkündür. Proqram, həmçinin, digər obyektlərin, məsələn, piyadaların, velosipedçilərin, motosikletçilərin və s.-nin hərəkət kinematikasını animasiya şəklində modelləşdirməyə imkan verir [5, s.11-12].

Proqram təminatından istifadə ilə həyata keçirilən YNH prosesinin və nəticələrinin təhlili aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- 1) avtomobillərin bir-biri ilə toqquşması;

- 2) avtomobillərin digər yol hərəkəti iştirakçıları (kinematik obyektlər) ilə toqquşması;

- 3) avtomobillərin relyef maneələri ilə toqquşması.

Proqramda hərəkətdə olan bir sıra obyektlərin (piyadalar, motosikletçilər, velosipedçilər, heyvanlar və bəzi dəmir yolu obyektləri və ya xüsusi obyektlər (məsələn, kombayn)) geniş məlumat bazası mövcuddur. Proqram qeyd olunan obyektlərin hər biri üçün hərəkət trayektoriyası, sürət dəyişikliyi, sürətlənmə/yavaşlama, hərəkət istiqamətinin və fırlanmanın dəyişməsi fərdi olaraq təyin etməyə imkan verir [20, s.8-9].

Lakin mütəxəssislər V-SIM proqramının bəzə çatışmazlıqdan xali olmadığını da göstərir:

- Proqramın alqoritmləri Avropa standartlarına və məlumat bazalarına əsaslanır. Onları postsovet ölkələrinin məhkəmə ekspertiza idarələri üçün təs-

diq edilmiş metodikalara avtomatik “köçürmək” həmişə mümkün deyil.

- Modelləşdirmə ekspertin hansı giriş parametrləri daxil etməsindən (sürtünmə əmsalı, dönmə bucaqları) asılıdır. Giriş zamanı səhvlər və ya qeyri-dəqiqliklər son nəticəni təhrif edə bilər.

- Məhkəmədə proqramın daxili riyazi hesablamalarını yoxlamaq və qiymətləndirmək çətin olur. Buna görə də, proqramdan istifadə edilməklə tərtib edilmiş ekspert rəyləri məhkəmədə mübahisələndirilə bilər.

- Proqram təminatının yüksək qiyməti və kompüter resurslarına olan sərt tələblər bəzi özəl ekspert bürolarında onun istifadəsini məhdudlaşdırır.

Beləliklə, müqayisəli təhlil göstərir ki, proqram kompleksləri yol-nəqliyyat hadisələrinin ayrı-ayrı parametrlərinin hesablanması və vizualizasiyasını sürətləndirir, lakin bir sıra çatışmazlıqları da özündə cəmləşdirir. Bunlar arasında “qara qutu effekti”, yerli yol şəraitinə kifayət qədər uyğunlaşdırılmaması, alqoritmlərin yoxlanılmasının çətinliyi və dəqiq olmayan ilkin məlumatlara qarşı həssaslıq da xüsusi olaraq qeyd oluna bilər.

Əksər proqramların (məsələn, PC-Crash, Virtual CRASH) və onların alqoritmlərinin hansı riyazi düsturlar əsasında qurulduğu məlum deyildir, yəni nəticələr bir qayda olaraq qrafiklər və ya trayektoriyalar şəklində təqdim edilir. Alqoritmlər istehsalçının kommersiya sirri olduğu üçün ekspertin məhkəmədə proqramın aralıq addımlarını, aralıq nəticələrini əsaslandırması çətinləşir.

YNH-nin modelləşdirilməsi dəqiq parametrlərin daxil edilməsini tələb edir. Belə ki, sürtünmə əmsalları, nəqliyyat vasitələrinin kütlələri, deformasiyalar və zərbə bucaqları və s. istintaq və prosesual hərəkətlərin protokoldan alınan ilkin məlumatlar dəqiq deyilsə və ya təxmini götürülərsə, proqram riyazi cəhətdən dəqiq, lakin fiziki cəhətdən səhv bir YNH mənzərəsi yarada bilər.

Nəqliyyat vasitələri və onların xarakteristikaları haqqında məlumatlar bazası Avropa, Şimali Amerika və Asiyaın inkişaf etmiş ölkələrinin avtomobil bazarları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nadir və ya sağ sükənli avtomobillər üçün məlumatlar olmaya bilər, bu da əl ilə daxil etməni tələb edir ki, nəticədə səhv etmə ehtimalı yüksəlir. Proqram alqoritmləri postsovet ölkələrində yol örtüyünün unikal profilini və ya spesifik yol qüsurları kimi amilləri həmişə adekvat nəzərə almır.

Hesab edirik ki, ən yaxşı proqram təminatı kompleksinin seçimi ekspert qarşısında qoyulan konkret suallardan (məsələrdən), hadisənin araşdırılması mərhələsindən asılıdır, lakin yol-nəqliyyat hadisələrinin dinamik modelləşdirilməsi sahəsində beynəlxalq standartlar PC-Crash və Virtual Crash hesab olunur. Onlar riyazi-fiziki hesablamaların maksimal dəqiqliyini təmin edir.

Xarici ölkələrin ekspert təcrübəsi də göstərir ki, YNH-nin dinamikasının və kinematikasının modelləşdirilməsində ən yaxşı seçim PC-Crash və Virtual Crash proqram təminatlarıdır. PS-Crash Avstriyanın DSD şirkəti tərəfindən hazırlanmış mütləq dünya standartıdır. Proqram kompleksində ən müasir riyazi-fiziki modellərdən istifadə edilir, yol örtüyünü, avtomobilin yükünü, əyləc fazalarını dəqiq təyin etməyə və EDR (on-board qeydedicilər) məlumatları ilə işləməyə imkan verir. Virtual Crash, PC-Crash-ın əsas “rəqibidir”. Proqram daha müasir qrafika ilə fərqlənir ki, bu da fiziki hesablamaların dəqiqliyini itirmədən məhkəmə üçün effektiv və əyani 3D animasiyalar yaratmağa imkan verir.

Hadisə yerinin təhlili, vizuallaşdırılması və sənədləşdirilməsində FARO Zone 3D proqram kompleksindən istifadə daha məqsədəuyğundur. Belə ki, FARO Zone 3D məkan məlumatlarının emalı, 3D rekonstruksiya üçün ən yaxşı proqram vasitələrindən biridir. Bu proqram kompleksi lazer skaneri və dron məlumatları ilə işləmək üçün optimal həldir. Proqram nöqtə buludlarını emal etməyə, hadisənin 3D modelini yenidən yaratmağa, təkrar izlərinin müxtəlif parametrlərini hesablamağa və trayektoriyaları proqnozlaşdırmağa imkan verir. Proqram kompleksi məhkəmələr üçün aydın sxemlər yaratmaq baxımından idealdır.

Fotoşəkillərin və videofaylların təhlilində AMPED (AMPED FIVE / AMPED Authenticate) proqram vasitəsindən istifadənin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Proqram kompleksi əsasən Video materialların (məsələn, müşahidə kameralarından və ya video qeydedicilərdən əldə edilən videofaylların) toplanması, qeydə alınması və emalı üçün istifadə olunur və görüntünün keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, videokadrları stabilləşdirməyə, yol nişanlarına görə nəqliyyat vasitəsinin sürətini ölçməyə və videonun montaj olub-olmadığını yoxlamağa imkan verir. Bu baxımdan Amped FIVE proqram kompleksi videofaylların keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, görüntülərə stabilləşdirməyə və qeydiyyat cihazının videofayllarından meta-məlumatları çıxarmağa, kəskinliyi artırmağa və hadisənin detallarını bərpa etməyə imkan verən peşəkar analitik-proqram alətidir.

Bosch CDR proqram kompleksi tam rekonstruksiya üçün proqram olmasa da, avtomobilin idarəet

mə sistemlərindən, hava yastığı idarəetmə bloklarından məlumatları oxumaq üçün zəruri proqram və aparat kompleksidir. Bosch-dan alınan məlumatlar daha sonra PC-Crash kimi proqram vasitəsinə ötürülə və burada emal oluna bilər.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, riyazi-fiziki hesablamalar, modelləşdirmə və rekonstruksiya üçün PC-Crash və ya Virtual Crash kimi proqram komplekslərinin seçimi daha məqsədəuyğundur. Onlar ekspertiza qarşısında duran bir çox məsələlərin, o cümlədən sürətlərin, toqquşma bucaqlarının, görünüş zonasının və trayektoriyaların müəyyən etməyə imkan verir.

Hesab edirik ki, məhkəmə-avtotexniki ekspertiza məqsədləri üçün vahid və “ideal” proqram kompleksi mövcud deyildir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu növ ekspertizaların aparılması zamanı ekspertin qarşısında duran vəzifələri üç blok üzrə təsnifləşdirmək olar: yol-nəqliyyat hadisələrinin təlili, nəqliyyat vasitəsinin texniki vəziyyətinin müəyyən edilməsi və videomüşahidə qurğularından avtomobillərin videoqeydedicilərindən götürülən video materiallar əsasında yol-nəqliyyat şəraitinin modelləşdirilməsi. Buna görə də konkret proqram kompleksinin seçimi ekspert qarşısında duran suallardan (məsələlərdən) birbaşa asılıdır.

Bir məsələ tam aydınlığı ilə dərk edilməlidir ki, rəqəmsal texnologiyalar və ixtisaslaşmış proqram kompleksləri bu gün məhkəmə-avtotexniki ekspertizanın əsas vasitələridir. Onlar insan faktorunu və hesablamalarda subyektiv qiymətləndirmələri istisna edərək, yol-nəqliyyat hadisəsinin şəraitini və mexanizmini dəqiqliklə yenidən qurmağa imkan verir.

Müasir proqram təminatı komplekslərindən istifadə nəticəsində hazırda məhkəmə-avtotexniki ekspertizasında standartlaşdırma səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Bu isə, nəzəri hesablamalardan “qara qutuların” məlumatlarının modelləşdirilməsinə və obyektiv təhlilinə keçməyə imkan verir. Qeyd olunan bu və digər proqram vasitələri ekspertin nəticələrinin etibarlılığını, obyektivliyi, mötəbərliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, istintaq və məhkəmə üçün sübut bazasını təmin edir.

Həmçinin, belə bir amilə də diqqət edilməlidir ki, müasir rəqəmsallaşma dövrünün xarakterik cəhəti ekspert təcrübəsində, o cümlədən YNH-nin məhkəmə ekspertizasında süni intellektin, Big Data və bulud texnologiyalarının, neyron şəbəkələrin istifadə edilməsi günümüzün reallaqlarından və tələblərindən biridir.

Artıq dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin-

də süni intellekt (Sİ) və Böyük məlumatlar (Big Data) texnologiyaları yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə yol-nəqliyyat ekspertizasında böyük həcmdə məlumatlar massivinin emalı üçün köməkçi vasitələr kimi tətbiq olunur. Onlar hesablamaları sürətləndirməyə, yol-nəqliyyat hadisəsinin şəraitini foto və video materiallar əsasında bərpa etməyə imkan verir. Təbii ki, yekun nəticə ekspert tərəfindən çıxarılır.

Neyron şəbəkələr fotosəkillər və videofayllar əsasında avtomobilin kuzovunda baş vermiş deformasiyaları və onların dərəcəsini avtomatik müəyyən edə bilər.

Süni intellekt yol örtüyünün üzərindəki nəqliyyat vasitələrinin izlərini konkret avtomobil hissələri ilə eyniləşdirməyə və zərbə bucağını hesablamağa kömək edir.

Süni intellekt və neyron şəbəkə alqoritmləri toqquşmadan əvvəl və sonra iştirakçıların hərəkət trayektoriyasını bərpa etməyə, avtomobillərin sürətini müəyyən etməyə, son nəticədə yol-nəqliyyat hadisəsinin baş verməsinin texniki səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir. Neyron şəbəkələr minlərlə yol-nəqliyyat hadisəsi haqqında toplanmış məlumatlar əsasında YNH-nin mümkün inkişaf ssenarilərini modelləşdirə, virtual ssenarilər qura, zərbdən əvvəl və sonra avtomobilin ən ehtimal olunan trayektoriyasını müəyyən edə, toqquşmanın qarşısının alınmasının texniki imkanlarını qiymətləndirə bilər.

Süni intellekt təhlükəli yol şəraitində sürücünün hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinə də kömək edir. Videoyazılar və telemetriya məlumatlarını müqayisə edərək neyron şəbəkələr sürücünün reaksiya vaxtını hesablayır, manevrinin düzgünlüyünü və Yol Hərəkəti Qaydalarına (YHQ) uyğunluğunu qiymətləndirə bilər.

Süni intellekt zərbə vektorlarını, deformasiya zonalarını və toqquşma anında avtomobillərin qarşılıqlı yerləşməsinə müəyyən edir.

Maşın alqoritmləri əyləc yolunun uzunluğunu, nəqliyyat vasitələrinin kütləsini və yol ilə sürtünmə əmsalını analiz edərək nəqliyyat vasitələrinin müxtəlif fazalarda hərəkət sürətini dəqiq hesablayır. Neyron şəbəkələri, Big Data və bulud texnologiyaları məhkəmə-avtotexniki ekspertizasında ciddi dəyişikliklərin və çevrilmələrin baş verməsini şərtləndirməklə, yol-nəqliyyat hadisələrinin ayrı-ayrı hallarının təhlilini avtomatlaşdırır və sürətləndirir. Bu texnologiyalar qəzaların rekonstruksiyası və nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı insan səhvi riskini azaldaraq

ekspert üçün güclü köməkçi vasitə kimi çıxış edir.

Süni intellektin tətbiqi alqoritmləri müşahidə kameraları və video qeydiyyat cihazlarından gələn yazıları emal etmək üçün istifadə oluna bilər. Süni intellekt videogörüntüyünün keyfiyyətini yaxşılaşdırır, maneələri aradan qaldırır, toqquşma fazasına qədər nəqliyyat vasitəsinin hərəkət sürətini və trayektoriyasını avtomatik rejimdə hesablayır.

Kompüter proqramları və neyron şəbəkə alqoritmləri real vaxt rejimində toqquşma simulyasiyasını işə salmaq, sürət və bucaq dəyişikliklərinin minlərlə ssenarisini (zərbə fazaları, sürtünmə əmsalları) yoxlamaqla hadisənin riyazi və fiziki cəhətdən ən ehtimal olunan mənzərəsini tapmaq qabiliyyətinə malikdir.

Çoxsaylı müasir avtomobillər “qara qutu” və idarəetmə blokları ilə təchiz olunublar və onlarda nəqliyyat vasitələrinin hadisədən əvvəlki fiziki parametrləri (məsələn, sürət) haqqında məlumatlar toplanılır. Bu məlumatların çıxarılması və sistemləşdirilməsi toqquşmadan bir neçə saniyə əvvəl sürət, mühərrikin fırlanma tezliyi və gücü, əyləcin basılma vəziyyəti, sükanın fırlanma bucağı və sair ilə bağlı dəqiq məlumatlar əldə etmək mümkündür. Onlar ekspertin güclü rəqəmsal köməkçisi kimi çıxış edir, mürəkkəb və vaxt aparan hesabları və analiz prosesini avtomatlaşdırır. Bu da məlumatların işlənməsini sürətləndirir və mürəkkəb YNH rekonstruksiyasında subyektiv səhv risklərini minimuma endirir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, müasir avtomobillərin elektron bloklarından (EİB), ERA-GLONASS sistemlərindən, GPS-trekerlərdən və smartfonlardan daxil olan məlumatların integrasiyası şəraitində yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının effektivliyi, ekspert rəylərinin obyektivliyi və əsaslılığı əhəmiyyətli dərəcədə YNH-nin baş verməsinə təsir edən yol mühitinin hava şəraiti, yol örtüyünün vəziyyəti, yollarının kəsişmə hissələri, hərəkət intensivliyi və sair kimi çoxsaylı amillərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Big Data və bulud texnologiyaları, neyron şəbəkələr yol nəqliyyat hadisəsinə təsir edən yol şəraitini modelləşdirməyə imkan verir.

Hesab edirik ki, müasir proqram komplekslərdən, süni intellekt vasitələrindən, o cümlədən neyron şəbəkələrdən istifadə etməklə videoqeydiyyatda olan məlumatların analizi ekspert-avtotexnikə aşağıdakı məsələləri həll etməyə imkan verir:

- nəqliyyat vasitələrinin sürətini müəyyən məsafəni (məsələn, dirəklər, zolaqlar arasındakı mə-

safə) keçmə müddətinə görə və ya piksel təhlili üsulu ilə hesablanması;

- toqquşmadan əvvəl və toqquşma anında avtomobillərin hərəkət istiqaməti və trayektoriyasının müəyyən edilməsi;

- qəfil tormozlamanın başlanma anını və fəvqəladə vəziyyətin inkişaf müddətini müəyyənləşdirilməsi;

- toqquşmadan əvvəl iştirakçıların qarşılıqlı vəziyyətin hesablanması;

- sürücünün YNH-ni qarşısını almaq üçün mövcud olan vaxtın müəyyən edilməsi;

- işıqfor siqnallarının, əyləc işıqlarının və ya fəraların yanma anının qeydə alınması;

- müəyyən bir anda sürücü yerindən görünüş zonasının və görmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi;

- avtomobilin, piyadanın və ya maneənin görünüş zonasının müəyyənləşdirilməsi;

- yol örtüyünün vəziyyətinin, hava şəraitinin və yol nişanları/zolaqların mövcudluğunun qeydə alınması;

- obyektlərin qeyri-təbii sıçrayışları və ya kadr-
ların itməsinin üzə çıxarılması;

- məlumatların, daxili vaxt göstəricilərinin və meta-verilərin bütövlüyü yoxlanılması;

- video və səs izinin sinxronluğu öyrənilməsi.

Eyni zamanda, dünya təcrübəsində süni intellektin tətbiqi nəticələri məhkəmə tərəfindən danılmaz sübut (dəlil) kimi qəbul edilmir. Neyron şəbəkəsi ekspertin istifadə etdiyi köməkçi vasitə, müəyyən mənada ekspertin “assistenti” kimi nəzərdən keçirilir. Son qərar həmişə insan tərəfindən – klassik riyaziyyat, fizika və kriminalistika üsulları, metodları və vasitələri ilə kompüter hesablamalarını əsaslandırılmalı və yenidən yoxlamalı olan məhkəmə eksperti tərəfindən verilir.

Süni intellekt, neyron şəbəkələr, böyük məlumatlar (Big Data), bulud texnologiyaları yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi zamanı toplanan böyük həcmli məlumatları effektiv şəkildə saxlamağa, təşkil etməyə və emal etməyə imkan verir. Bu, nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyəti, digər ekspertizaların nəticələri (varsa), əvvəlki YNH-ləri haqqında məlumatlar və digər əlaqəli məlumatları əhatə edir. Məlumatların təhlili alqoritmləri YNH dinamikasının meyilləri, qəzaların növləri və səbəbləri, nəqliyyat vasitələrinin zədələnmə xarakteri, eləcə də YNH baş vermə ehtimalına təsir edən amilləri müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu, riskləri müəyyən etməyə və onların qarşısının alınması üçün tədbirlər hazırlamağa imkan verir.

Müasir dövrdə süni intellekt ictimai həyatın bir çox sahələrinə integrasiya olunmuşdur. Süni intellekt texnologiyalarının integrasiya və təkmilləşdirmə prosesləri daim davam edir və tükənməz görünür.

Məhkəmə ekspertizasında süni intellekt ekspertiza obyektlərinin, o cümlədən yeni yaranan tədqiqat obyektlərinin tədqiqi üçün “texniki vasitə” kimi özünü göstərir.

Lakin, süni intellektin məhkəmə ekspertizasında texniki vasitə kimi tətbiqi üçün onlardan istifadə ilə əldə olunan nəticələrin əsaslılığı, obyektivliyi və mötəbərliyi kimi vacib tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblərə riayət edildikdə, süni intellektin istifadəsi ekspertlərə daha dəqiq və obyektiv tədqiqatlar aparmağa imkan verəcək ki, bu da məhkəmə avto-texniki ekspertizasının nəticələrinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərə biləcəkdir [15, s.163].

Hesab edirik ki, yol-nəqliyyat hadisələrinin tədqiqi zamanı istifadə olunan proqram vasitələri ekspertiza icraatının effektivliyini yüksəldən vasitələrdir. Lakin proqram kompleksləri yalnız köməkçi vasitələr kimi qiymətləndirilməli və belə bir aspektdən istifadə edilməlidir. Əldə edilən nəticələr isə məhkəmə ekspertizasında tətbiq olunan əsas analitik üsullarla, metod və vasitələrlə məntiqi və riyazi-fiziki yoxlamağa məruz qalmalıdır.

Müasir proqram kompleksləri (məsələn, PC-Crash, Virtual Crash) əsasında ekspert rəylərinin etibarlılığının qiymətləndirilməsi, ilkin məlumatların adekvatlılığının, tətbiq olunan fizika-riyazi modellərin elmi əsaslılığı və nəticələrin klassik üsul və metodlarla verifikasiyasının yoxlanılmasına əsaslanır.

Yol-nəqliyyat hadisələrinin mexanizminin və nəqliyyat vasitələrinin texniki vəziyyətinin, hərəkət dinamikasının müəyyən etməyə imkan verən proqram kompleksləri (məsələn, PC-Crash, Virtual Crash və ya yerli tədqiqatlar) əsasında verilən ekspert rəyinə bir sıra əlavə tələblər də qoyulur. Belə ki, rəydə həmçinin göstərməlidir:

- proqram kompleksinin adı, istehsalçısı, versiyası (buraxılışı) və istifadənin hüquqi statusu (lisensiyalı proqram təminatı) dəqiq göstərilməsi (qeyri-qanuni və ya sertifikatlaşdırılmamış proqram təminatından istifadə tədqiqat nəticələrini şübhə altına alır)

- tətbiq olunan proqram kompleksinin məhkəmə ekspertizalarının aparılması üçün tövsiyə edilməsi, sertifikatlaşdırılması və ya dövlət reyestrinə daxil edilməsi (belə tələblər olduqda).

- proqrama daxil edilmiş bütün ilkin parametrlərin (sürüşmə əmsalları, nəqliyyat vasitələrinin küt-

lələri, trayektoriyalar, sürət, bucaqlar və s.) qeyd edilməsi və onların hansı iş materiallarına əsaslandığı;

- kompüter modelinin nəticəsinə təsir edən bütün ilkin məlumatların (koordinatlar, sürətlər, kütlələr, sürünmə əmsalları) proqrama daxil edildiyinin göstərilməsi;

- tədqiqat hissəsində ekspertin, riyazi-ftziki modellərin tətbiqini əsaslandırma, hesablama üsulu, proqram alqoritminin əsaslandığı riyazi-fiziki prinsipləri (məsələn, implusun saxlanma qanunu) açıqlaması;

- proqram vasitəsilə aparılan hesablamaların və əldə edilən nəticələrin faktiki dəlillərlə (asfalt üzərindəki izlər, kuzanın deformasiyaları) məntiqi olaraq əlaqələndirilməsi (əgər proqram yol-nəqliyyat hadisəsinin faktiki mənzərəsi ilə ziddiyyət təşkil edən məlumatlar verdikdə, bu fərqlərin səbəblərinin izah edilməsi);

- proqramın alqoritmində hesablamaların aparılması üçün daxil edilmiş bütün riyazi və fiziki düsturları proses iştirakçıları tərəfindən yoxlanılması üçün əlçatan olması;

- kompüter modelləşdirilməsindən istifadə edilməklə alınmış nəticələrin əsaslılığının və obyektivliyinin qiymətləndirilməsi (fiziki qanunlara, riyazi düstur və tənzimləməyə uyğunluq);

- rəyin yalnız proqramın “qara qutusu”nun məlumatları əsasında qurulmaması (ekspert tədqiqat prosesin məntiqi və elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır);

- proqram tərəfindən yaradılan hesablamaların nəticələrinin sxemlər, 3D modellər, qrafiklər və hərəkət trayektoriyaları, rəyin ayrılmaz hissəsi olan əlavələr şəklində tərtib edilməsi;

- kompüter modellərinin çapları və ekran görüntüləri ekspertin imzası ilə təsdiqlənməsi və dövlət qurumunda ekspertiza aparılarkən möhürlə təsdiqlənməsi.

Rəy tərtib edilərkən aparılan hesablamalar, modelləşdirmə alqoritmləri, avtomobillərin hərəkət trayektoriyları və onların dəyişməsi xronologiyası ətraflı təsvir edilməlidir.

Fikrimizcə, rəqəmsallaşma dövründə cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası sahəsində baş verən xarakterik meyllərin və proseslərin dərk edilməsi şübhəsiz ki, bu növ ekspertizaların texniki-texnoloji, proqram-apparat bazasının təkmilləşdirilməsi zəruriliyini göstərir. Belə təkmilləşdirmə isə son nəticədə yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası icraatının effektivliyinin yüksəlməsinə gətirəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət məəcəlləsinin kommentariyası/F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. M., 2023.
2. Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı: “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2005.
3. Məhkəmə ekspertizası. Sxemlər albomu (dərs vəsaiti). Bakı: “Nurlan”, 2007.
4. “Yol hərəkəti və nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasına dair cinayət işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 15 noyabr 2013-cü il tarixli Plenumunun Qərarı.
5. Karnopp Dean. Vehicle Dynamics, Stability, and Control.- Prime Deals, USA, 2013.- 326p.
6. Richard P. The Traffic Accident Manual - The Only Step-by-Step, Now-To Book That You Absolutely Need Hopefully Will Not Use.- USA: CRS Press, 1998.- 191p.
7. Аземша С.А., Галушко В.Н., Скирковский С.В. Проверка адекватности компьютерных программ моделирования дорожно-транспортных происшествий//Вестник Белорусского государственного университета транспорта: Наука и транспорт. 2014. №1(28), с.40-44(с.40
8. Баюш А.А. Улучшение качества цифровых видеоизображений и их реконструкция// Политехнический молодежный журнал. 2019, №9, с.4-9.
9. Беляев М.В., Четвергов М.А. К вопросу о современных способах моделирования дорожно-транспортных происшествий//Вестник Московского университета МВД России. 2018. №4, с.12-16.
10. Вайда Т.С. Современные компьютерные программы для моделирования и реконструкции обстоятельств дорожно-транспортных происшествий//Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики. Сб.науч.ст. Могилев, 2017, с.10-15.
11. Галушко В.Н., Аземша С.А. Программные средства для экспертизы ДТП. Гомель, 2016.
12. Гришин А.В., Селютина О.Г. Современные тенденции усовершенствования и ключевые особенности судебных экспертиз отдельных видов// Закон и право. 2024. №5, с.223-226.
13. Думиев С.Н. К вопросу применения метода лазерного 3Д-сканирования при производстве судебной автотехнической экспертизы//Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. 2019. №3(90), с.131-136.
14. Залужный Г.И., Кривицкий А.М., Макась О.Г., Костюкович В.С. Практические аспекты использования BOSCH-CDR при расследовании ДТП//Судебная экспертиза Беларуси. 2018. №2(7), с.51-55.
15. Кольтяпин И.А., Чеснокова Е.В. Искусственный интеллект в судебной автотехнической экспертизе//Пробелы в российском законодательстве. 2024. Том 17.№3, с.158-165.
16. Корухов Ю.Г., Замиховский М.И. Криминалистическая фотография и видеозапись для экспертов-автотехников (практ.пособ.). М., 2006, 73с.
17. Марченко С.С., Лазарев В.А. Информационные технологии в расследовании и экспертизе ДТП//Автомобильный транспорт дальнего востока. 2016. №1, с.192-195.
18. Сараяев А.В., Данец С.В. Методы исследования дорожно-транспортных происшествий с использованием современных автоматизированных средств//Наука и техника. 2019. Т.18, №3, с.256-264.
19. Тарасов Е.А. Технические проблемы производства судебной автотехнической экспертизы// Известия ТулГУ. Технические науки. 2024. Вып.7, с.368-372.
20. Ходоскин Д.П., Дубовик К.В. Анализ опыта применения программ для моделирования дорожно-транспортных происшествий//Транспорт и транспортные системы: конструирование, эксплуатация, технологии: сборник научных статей/Беларусский национальный технический университет . Минск, БНТУ. 2023. Вып.5, с.5-14.

X Ü L A S Ə

Məqalədə rəqəmsallaşma dövründə yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizasının proqram-texnoloji əsaslarının inkişafı istiqamətləri nəzərdən keçirilmiş, bu növ ekspertiza icraatının kompüterləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır. Yol-nəqliyyat hadisələrinin məhkəmə ekspertizası zamanı qarşıya qoyulmuş məsələlərin (sualların) həllində istifadəsi mümkün olan müasir proqram kompleksləri (PC-Crash, Virtual Crash, AMPED, Bosch CDR, V-SIM, CARAT, Leica Map360, FARO Zone 3D və s.), onların funksional təyinatı, əsas funksiyaları nəzərdən keçirilmiş, proqram vasitələrinin xarakteristikası verilmiş, üstünlükləri və çatışmazlıqla sistemləşdirilmişdir. Bu məqsədlə dünyanın bir sıra ölkələrində, o cümlədən Avropa (Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İspaniya, Yunanıstan və s.), Şimali Amerika (ABŞ, Kanada), Asiya (Cənubi Koreya, Yaponiya), o cümlədən postsovet ölkələrində (RF, Ukrayna, Qazaxıstan, Belarus, Gürcüstan və s.) ölkələrində yol-nəqliyyat hadisələrinin ekspertizalarının aparılmasında tətbiq olunan aparat-proqram vasitələri və kompleksləri göstərilmişdir.

DEVELOPMENT TRENDS IN THE SOFTWARE AND TECHNOLOGICAL FOUNDATIONS OF FORENSIC EXAMINATION OF ROAD TRAFFIC ACCIDENTS IN THE ERA OF DIGITALIZATION

ELSHAN HASANOV

*Head of the Road
traffic accident examination department
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

SAHIB GADIROV

*Chief expert of the Road
traffic accident examination department
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

TAHMASIB BAGIROV

*Chief expert of the Road
traffic accident examination department
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

INTIGAM BABAYEV

*Senior expert of the Road
traffic accident examination department
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

S U M M A R Y

The article examines the directions for the development of software and technological foundations for the forensic examination of road traffic accidents in the era of digitalization, with particular emphasis on the computerization and automation of forensic examination procedures in this field. Modern software packages applicable to resolving issues raised during the forensic examination of RTAs, including PC-Crash, Virtual CRASH, AMPED, Bosch CDR, V-SIM, CARAT, Leica Map360, FARO Zone 3D, and others, are reviewed. Their functional purpose, principal capabilities, and technical characteristics are analyzed, while their advantages and limitations are systematically evaluated.

For this purpose, the article presents an overview of hardware and software tools and integrated systems used in the forensic examination and reconstruction of road traffic accidents in a number of countries, including European states (the United Kingdom, France, Germany, Spain, Greece, etc.), North America (the United States and Canada), Asia (South Korea and Japan), as well as post-Soviet countries (the Russian Federation, Ukraine, Kazakhstan, Belarus, Georgia, etc.).

DİJİTALLEŞME ÇAĞINDA TRAFİK KAZALARININ ADLİ BİLİRKİŞİLİK İNCELEME SÜREÇLERİNİN YAZILIM VE TEKNOLOJİK TEMELLERİ- NİN GELİŞİM YÖNELİMLERİ

ELŞEN HASANOV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Trafik kazaları ekspertizleri dairesi başkanı*

SAHİB KADİROV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Trafik kazaları ekspertizleri dairesi baş uzmanı*

TEHMASİB BAĞIROV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Trafik kazaları ekspertizleri dairesi baş uzmanı*

İNTİKAM BABAYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Trafik kazaları ekspertizleri dairesi kıdemli uzmanı*

Ö Z E T

Bu makalede, dijitalleşme çağında trafik kazalarına ilişkin adli bilirkişilik inceleme süreçlerinin yazılım ve teknolojik temellerinin gelişim yönelimleri ele alınmış; bu tür adli bilirkişilik faaliyetlerinin bilgisayar destekli hâle getirilmesi ve otomasyonu ile ilgili konular incelenmiştir. Trafik kazalarına ilişkin adli bilirkişilik incelemelerinde yöneltilen soruların çözümünde kullanılabilecek modern yazılım paketleri (PC-Crash, Virtual CRASH, AMPED, Bosch CDR, V-SIM, CARAT, Leica Map360, FARO Zone 3D vb.), bunların kullanım amaçları, temel fonksiyonları ve teknik özellikleri değerlendirilmiş; söz konusu yazılımların üstünlükleri ve sınırlılıkları sistematik olarak ortaya konulmuştur.

Bu kapsamda Avrupa (Birleşik Krallık, Fransa, Almanya, İspanya, Yunanistan vb.), Kuzey Amerika (Amerika Birleşik Devletleri, Kanada), Asya (Güney Kore, Japonya) ile Sovyet sonrası ülkelerde (Rusya Federasyonu, Ukrayna, Kazakistan, Belarus, Gürcistan vb.) trafik kazalarının adli bilirkişilik incelemelerinde kullanılan donanım-yazılım sistemleri ve entegre çözümler karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРОГРАММНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ОСНОВ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫХ ПРОИСШЕСТВИЙ В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ

ЭЛЬШАН ГАСАНОВ

*Начальник Отдела экспертиз
дорожно-транспортных происшествий
Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции*

САХИБ ГАДИРОВ

*Главный эксперт Отдела экспертиз
дорожно-транспортных происшествий
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

ТЕХМАСИБ БАГИРОВ

*Главный эксперт Отдела
экспертиз дорожно-транспортных происшествий
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

ИНТИГАМ БАБАЕВ

*Старший эксперт Отдела
экспертиз дорожно-транспортных происшествий
Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции*

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются основные направления развития программно-технологических основ судебной экспертизы дорожно-транспортных происшествий в условиях цифровизации, с особым акцентом на компьютеризацию и автоматизацию экспертных исследований в данной области. Проведен обзор современных программных комплексов, применяемых при решении задач судебной экспертизы дорожно-транспортных происшествий, включая PC-Crash, Virtual CRASH, AMPED, Bosch CDR, V-SIM, CARAT, Leica Map360, FARO Zone 3D и другие. Проанализированы их функциональное назначение, основные возможности и технические характеристики, а также систематически оценены их преимущества и ограничения.

С этой целью в статье представлен обзор аппаратно-программных средств и интегрированных систем, используемых при проведении судебно-экспертных исследований и реконструкции дорожно-транспортных происшествий в ряде стран, включая государства Европы (Великобританию, Францию, Германию, Испанию, Грецию и др.), Северной Америки (США и Канаду), Азии (Республику Корея и Японию), а также страны постсоветского пространства (Российскую Федерацию, Украину, Казахстан, Беларусь, Грузию и др.).

Təqdim edən: E. Həsənov

Daxil olma tarixi: 09.02.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 74-81

EMİN ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Naxçıvan Muxtar Respublikası
Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
rəis müavini

E-mail: aliyev.e.e@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/RESM6337>

ƏLYAZMA MƏTNLƏRİN İCRAÇISININ PSIXOFİZİOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASINDA XÜSUSİ ƏLAMƏTLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: kriminalistik tədqiqat, xüsusi əlamətlər, psixofizioloji keyfiyyət, şəxsi-fərdi əlamət, mərkəzi sinir sistemi, yazı prosesi.

Keywords: handwritten text, special features, psychophysiological quality, forensic research, personal-individual feature, central nervous system, writing process.

Anahtar kelimələr: el yazısı metin, özel özellikler, psikofizyolojik kalite, adli araştırma, kişisel-bireysel özellik, merkezi sinir sistemi, yazma süreci

Ключевые слова: криминалистическое исследование, особые признаки, психофизиологические качества, индивидуально-личностные признаки, центральная нервная система, процесс письма

Məqalədə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üzrə işlərdə xüsusi biliklərin içərisində özünəməxsusluğu ilə seçilən məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının həyata keçirdiyi tədqiqatların əhəmiyyətindən və əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatında xüsusi əlamətlərin zəruriliyindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Həmçinin, yazı yazmağın inkişafı mərhələsində xətt əlamətləri şəxsin fiziologiyasına, psixologiyasına, yaşadığı təbii coğrafi şəraitə, milli, mənəvi dəyərlərə və digər qayda və qanunlara qeyri-şüuri şəkildə uyğunlaşması və fərdiləşməsi prosesinə də toxunulmuşdur.

Məqalədə aparılan elmi araşdırma məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının ümumi ənənəvi tədqiqatlarına uyğun olsa da, mövcud olan önəmli fərqlər izah olunmuş, ümumi və topoqrafik əlamətlər haqqında məlumat verilməsinə baxmayaraq əsas diqqət xüsusi əlamətlərə yönəldilmişdir. Bu növ tədqiqatların aparılmasında şəxsi görmədən belə onun haqqında əlavə psixofizioloji və fərdi keyfiyyətlərinə dair məlumat əldə etmək üçün tədqiqata yararlı olan əlyazma sənədlər izah olunmuşdur.

Məqalədə dünya təcrübəsində bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar və keçirilən eksperimentlər

öyrənilərək misallar göstərilmişdir.

Yazı prosesi yalnız insana məxsus olan mürəkkəb proseslərdən biridir. Yazıda olan əsas funksional törəmələr psixoloji komponentlərlə tənzimlənən görmə və hərəkət funksiyalarıdır. Əlyazmalar da əl-barmaq izləri kimi nadir və təkrar olunmazdır. Belə ki, hər birimiz orta məktəbin ibtidai sinfində hərfləri, rəqəmləri və ümumiyyətlə yazı yazmağı öyrəndiyimizi düşünürük. Əslində isə baş beyin yarımkürəsinin arxa sağ yarımkürəsində özünə daimi yer tutan, genetik ötürülmüş əlamətlər növcüddür ki, həmin bu əlamətlər sayəsində yazı orta məktəbdə vərdişə çevrilərək inkişaf etdirilir. İbtidai sinifdə şagirdlərə hərfləri hüsnxətdə göstərildiyi kimi yazmaq tələb olunsa da nəticədə hər bir şəxsin xətti özünəməxsus fərdi şəkildə inkişaf edir. Bununla da fərqiində olmadan xətt əlamətlərini davamlı yazmaqla yazı vərdişini həm inkişaf etdirir, həm də öz fiziologiyamıza, psixologiyamıza, yaşadığımız təbii coğrafi şəraitə və digər qayda-qanunlara qeyri-şüuri şəkildə uyğunlaşdıraraq özümüzünküləşdiririk.

Fizioloq alim V.Preyerin də dediyi kimi “əllə yazılan əslində, ağilla yazılındır” [1, s.10]. Bununla da “əlyazma” kimi bildiyimiz ifadə əslində “beyinin yazısı, beyinin xətti” olduğu elmi izah olunmuşdur. Əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji

keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı bir tərəfdən subyektin psixofizioloji keyfiyyətləri ilə, digər tərəfdən isə bu xarakteristikaların ifadə olunmasında əks olunur. Belə tədqiqatların aparılmasında tədqiqata yararlı olan əlyazma sənədləri müəyyən etmək lazımdır. Burada əsas məqsəd kriminalistika elminin köməyi ilə mülki və cinayət işərinin araşdırılmasında ədalətin tənzimlənməsinə kömək etməkdir.

V.E.Semyonovun xüsusi sənədlərin təhlili üçün tərtib etdiyi təsnifatlaşdırmaya əsaslanaraq deyə bilərik ki, psixoloji-xəşünaslıq tədqiqatı üçün daha çox informativ olan obyektlər məktublar, gündəliklər, şəxsi qeydlər və xəttin digər sərbəst icra olunmuş əlyazma nümunələridir [2, s.34-38].

Ümumiyyətlə, əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatının əlverişli və əhəmiyyətli tərəfi ondadır ki, müəllifşünaslıq və linqvistik tədqiqat aparmaq üçün mətnin minimal həcmi iki-üç səhifə təşkil edirsə, xəttə görə şəxsin psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı üçün bir səhifə (150-200 söz) həcmində əlyazma mətn kifayət edə bilər. İstisna hallarda dayanıqlı şəxsiyyət ifadələrini qısamüddətli psixofizioloji vəziyyətlərə nisbətən fərqləndirmək üçün müxtəlif şəraitdə və müxtəlif zaman kəsiyində icra olunmuş iki-üç sənədin olması da kifayət edir. Bununla bərabər, tədqiqat ərəfəsində əlyazma mətnlərin icraçısının sosial-demoqrafik xarakteristikaları, sənədin məqsədli təyinatı, onun tərtib edildiyi şərait, icraçının ümumi psixoloji vəziyyəti və bəzi bioqrafik məlumatlardan ekspertin xəbərdar olması əldə olunan nəticənin qətiliyinin möhkəmlənməsində önəmli rol oynayır.

Məlumdur ki, həm dünyada, həm də Respublikamızda məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizası üzrə eyniləşdirici və eyniləşdirici olmayan (diaqnostik və təsnifləşdirici) tədqiqat metodikaları mövcuddur. Məqalədə isə həll etməyə çalışdığımız problem-məsələ qrup mənsubiyyətinin müəyyən olunması ilə bağlı olub, əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatında istifadə etdiyimiz xüsusi əlamətlərin kateqoriyasını əks etdirən məsələdir.

Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizası təcrübəsindən məlumdur ki, xəttin sərbəst nümunələri digər nümunələr ilə müqayisədə daha çox üstünlüyə malikdir. Ona görə ki, icraçının yaradıcı işində ortaya çıxan ümumi əlamətlər köçürmədə yaranmış ümumi əlamətlərin ardıcılığı ilə müqayisədə eyni

olmur. Birinci halda, əsası düzgün səs-hərf təhlili olan ümumiləşmiş fonematik təsəvvürü daxil etməklə hərəkət fonemadan qrafemaya doğru genişlənilir. Burada hərfin görmə surətinə dayaq olmur və qrafemanın fərdi qrafikdə reallaşan təsəvvürü tələb olunur. Bu zaman formalaşmış şəkildə icra olunmuş hərflərdə icraçının intellekti, temperamenti və s. kimi psixoloji keyfiyyətlərinin təsiri azalır. İkinci halda isə hərəkətin məntiqi ardıcılığı hərfi görərək qavranılmasından onun qrafik yerinə yetirilməsinə-dək olan mərhələdir. Bu proses öz strukturuna görə sadədir və əlamətlərin üzə çıxmasında demək olar ki, fərdilik olmur. Ona görə də xətt nümunələrinin götürülməsinə dair təklif olunan tələblər əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatı üçün daha optimal görünür.

Eksperiment zamanı görürük ki, bəzən xəşünaslıq tədqiqatı əvəzinə respondentlərə sərbəst formada yazılı cavab tələb edən psixoloji testlər təklif olunur. Əgər şəxs ortalıqda yoxdursa, yaxud təqsirləndirilən şəxsi istintaqa cəlb etmək mümkün deyilsə və ya şəxsin öyrənilməsində qeyd olunan psixoloji testləri tətbiq etmək mümkün olmadıqda hansı addım atılmalıdır. Bu zaman əlyazma mətninə görə şəxsin psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatının imkanlarından istifadə etmək zəruri hesab olunur. Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görə bilərik ki, aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən olunmuş psixofizioloji keyfiyyətlərin əhəmiyyəti şəxsə tətbiq olunmuş psixoloji testlərin nəticələrindən çox vaxt üstün hesab olunur.

Ümumiyyətlə, tədqiqat prosesində bir sıra standart ümumi əlamətlər istisna olmaqla, digər ölkələrin bu sahədəki metodikalarından birbaşa istifadə olunması düzgün deyil. Çünki hər bir xalqın yaşadığı bölgənin təbii-coğrafi şəraiti, milli adət-ənənələri və s. xüsusiyyətləri insanların fizioloji və psixoloji xüsusiyyətlərinə təsir edir ki, bu da hər bir şəxsin əlyazmasında öz əksini tapır.

Əlyazma mətn icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatı yaradıcı prosesdir. Burada peşəkar intuisiya, xəttin kompleks əlamətlərini aşkar etmək, tanımaq və düzgün qiymətləndirmək qabiliyyəti, həmçinin xətti icra etmiş şəxsin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsinə yönəlmiş kriminalistik tədqiqatların aparılması sahəsində təcrübə əsas meyarlar kimi çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının tədqiqatında əlyazma və xətt haqqında ümumi

təəssüratın olması icraçının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hətta Alman filosofu Ludviq Klyages də haqlı olaraq qeyd edirdi ki, icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatında peşəkar intuisiya mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 82].

Aparılan tədqiqatlarda V.Müller [4, s.196], X.Pfanne [5, s.258] və başqaları tərəfindən xəttin seçilmiş əlamətlərini toplayaraq qeyd etmişlər ki, üç qrupda birləşdirilə bilən əlamətlərin təsvirləri yazının ahəngliyi, həndəsi ardıcılığı və qrafolojiyi kimi verilmişdir. Yazının ahəngi mətndəki hərflərin əsas elementlərinin mütənəsibliyi ilə müəyyənləşir və bir çox müəlliflərin fikrincə, icraçının istedadı, əqli qabiliyyəti, zövqü və şəxsin psixoloji mədəniyyəti haqqında mülahizə yürütməyə imkan verir. Hərdən ayrı-ayrı hərflərin şəklə yəndəmsiz, əyri, düzəlişlərlə, qırıq-qırıq görünə bilər, lakin bu əlamətlər bütövlükdə psixofizioloji keyfiyyətləri təşkil edir. Həndəsi ardıcılıq dərəcəsi, yazı vərəqəsinin kənarları, basma qüvvəsi, sətirlərin istiqaməti, sözlər və sətirlər arasındakı məsafə və cizgilər yazının ümumi mütənəsibliyinin bərabərliyi ilə müəyyənləşir. O, şəxsin iradəsinin inkişaf səviyyəsini, əsəb-psixi enerjisini, konfliktliliyini, qarşısı alınan impulsların inkişafını, psixoloji təzahürün müvazinətini müəyyən edir. Ümumi qəbul olunmuş yazı qaydasından və nümunəsindən böyük kənara çıxmalar əsasən şəxsin orijinallıq dərəcəsinə və psixofizioloji keyfiyyətlərinin müxtəliflik dərəcəsinə əks etdirir. Kalligrafik yazı qaydasından kənara çıxmalar nə qədər güclü olarsa, aparılan tədqiqat da o qədər asanlaşar. Əsas kateqoriyalara görə xəttin qiymətləndirilməsi vasitəsi ilə məlumatlar alındıqdan sonra, bir qayda olaraq icraçının əlyazma mətninə görə psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı mərhələsi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilməlidir:

- tədqiqat obyektinin yararlığı nöqtəyindən nəzərdən qiymətləndirilməsi;
- əlamətlərin seçilməsi;
- seçilmiş əlamətlərin qiymətləndirilməsi və keyfiyyət üzrə nəticələrin formalaşdırılması;
- əgər sənəd imzasız (anonim) icra olunmuşsa icraçının psixofizioloji siması haqqında ehtimal şəklində vahid nəticənin tərtib edilməsi və s.

Əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin kriminalistik müəyyən edilməsi məqsədi ilə təhlilə başlamazdan əvvəl mətnlərin

tədqiqat aparılması üçün yararlı olmasını yəqin etdikdən sonra əlyazma mətnlərin tədqiqı üçün təqdim olunan tələblər aşağıda qeyd olunan qaydada həyata keçirilməlidir:

1. Əlyazma mətn Latin əlifbasının Azərbaycan dilinin nümunə yazısı üzrə öyrənən və başqa dillərin yazı nümunəsinin təsiri və qatqısı olmadan icra olunmalıdır;

2. Tədqiq olunan əlyazma mətn bir şəxs tərəfindən dəyişdirilməmiş (qəsdən dəyişdirmə) kursiv şəklindəki xətt ilə diyircəkli və ya perolu qələmlə icra olunmalıdır;

3. Əlyazmada qrafik materialın həcmi bir vərəqədən az olmamalıdır.

Əlyazma mətn təqdim olunan tələblərə cavab verdikdə tədqiqatın digər mərhələsinə, yəni xəttin topoqrafik, ümumi və xüsusi əlamətlərinin seçilməsi mərhələsi üzrə tədqiqat aparılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, xəttin hər bir əlaməti icraçının ayrı-ayrı psixofizioloji keyfiyyətlərini əks etdirsə də tədqiqat ərafəsində aşkar olunan bütün (topoqrafik, ümumi və xüsusi) əlamətlər kompleks şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Bu məqalədə yalnız xüsusi əlamətlərin seçilməsi, tədqiqatı və qiymətləndirilməsi məsələsi tədqiq olunacaq.

Əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatında rastgəlmə tezliyi az olan və icraçı haqqında əhəmiyyətli informativ məlumat verən xüsusi əlamətlərin bir neçəsi aşağıda qeyd olunmuşdur. Belə ki, xəttin xüsusi əlamətləri yazı-hərəkət vərdişinin formalaşmasını, hərflərin icrasında hərəkətin mürəkkəblik dərəcəsinə, ayrı-ayrı hərflərin elementlərində mövcud olan əlamətləri və onların icra olunmasını xarakterizə edir. Aşağıda üç qrupa bölünmüş xüsusi əlamətlərə görə icraçının bir sıra psixofizioloji keyfiyyətlərinin xarakterizə olunmasına nəzər salağ [6, s.113-136; 10, s.526].

Yazı-hərəkət vərdişinin formalaşmasını əks etdirən xüsusi əlamətlər:

- ayrı-ayrı hərflərin icrasında hərəkətin sürəti (bax şəkil 1. a, c);
- hərflərin icrası zamanı hərəkətin mürəkkəblik dərəcəsi (bax şəkil 1. a, b, c, e).

Hərəkətin strukturunu xarakterizə edən xüsusi əlamətlər:

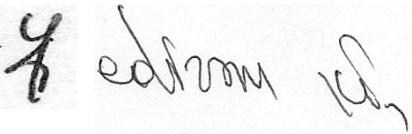
- elementlərin icra olunmasında hərəkətin forması (bax şəkil 1. b¹, b², c);
- elementlərinin icrası olunmasında hərəkətin birləşmə forması (bax şəkil 1. ç¹, ç²);

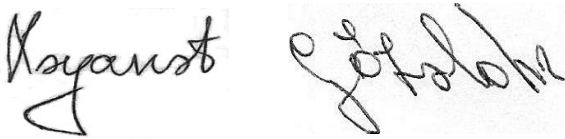
- elementlərin icrası olunmasında hərəkətin birləşmə növü (bax şəkil 1. a, ç², d);
- elementlərin icrası olunmasında hərəkətin istiqaməti (bax şəkil 1. a, b², c, d);
- elementlərin icrası olunmasında hərəkətin şaquli istiqamətdə ölçüsü (bax şəkil 1. d, e);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin üfüqi istiqamətdə ölçüsü (bax şəkil 1. a, b¹);
- elementlərin icrasında hərəkətin miqdarı (bax şəkil 1. ç², d, e);
- elementlərin icrasında hərəkətin ardıcılığı (bax şəkil 1. ç¹, e);
- elementlərin icra olunmasında hərəkətin basma qüvvəsi (bax şəkil 1. b², c, e);

a) b¹) b²)

c) ç¹) ç²)

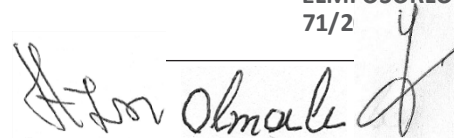

d) e)

Şəkil 1. Yazı-hərəkət vərdişinin formalaşmasını əks etdirən xüsusi əlamətlər

Hərəkətin müstəvi üzərində nisbi yerləşməsinə əks etdirən xüsusi əlamətlər:

- elementlərin icrası zamanı hərəkətin başlanğıc və bitmə nöqtələrinin yeri (bax şəkil 1. ç¹, d, e; şəkil 18. b);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin başlanğıc nöqtəsinin yeri (bax şəkil 1. a, d, e; şəkil 2. a);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin bitmə nöqtəsinin yeri (bax şəkil 1. ç¹, e; şəkil 2. a, d);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin birləşmə nöqtəsinin yeri (bax şəkil 1. e; şəkil 2. b);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin kəsişmə nöqtəsinin yeri (bax şəkil 1. a, c, e; şəkil 2. c, ç);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin üfüqi istiqamətdə nisbi yeri (bax şəkil 1. ç¹, d; şəkil 2. d);
- elementlərin icrası zamanı hərəkətin şaquli istiqamətdə nisbi yerləşməsi (bax şəkil 1. ç²; şəkil 2. d).

a) b) c)

d) e)

Şəkil 2. Hərəkətin müstəvi üzərində nisbi yerləşməsinə əks etdirən xüsusi əlamətlər

Məqalədə aparılan eksperimentlər zamanı əldə olunan əlamətlərin əhəmiyyətinə və rastgəlmə tezliyinə görə nümunələr göstərilmişdir. Həmçinin, əlyazma mətn icraçısının və ya anonim icra olunmuş əlyazma mətnlərin icraçısının bir sıra psixofizioloji keyfiyyətlərini müəyyən etmək üçün xətt əlamətlərinin ilkin siyahısının formalaşması, icraçıların psixofizioloji keyfiyyətlərinin dolğun tədqiqatını təmin edən tələbləri məqalədə əks etdirmişik.

Məhkəmə-xətsünaslıq ekspertizasında mövcud olan sistemləşdirmə ilə bərabər əldə etdiyimiz psixofizioloji keyfiyyətlərin indikatoru hesab olunan bir qrup əlamətlərdən, məsələn, emosional dayanıqsızlıq, qapalılıq, aqressivlik, pedantlıq, intizamsızlıq, labillik, qayğısızlıq və sair kimi keyfiyyətlərdən də istifadə olundu. [1, s.168-174].

Tədqiqat ərəfəsində bunlarla yanaşı psixofizioloji keyfiyyətləri əks etdirən bir-birinə zidd olan əlamətlər də aşkar olunaraq qeyd olunmuşdur: məsələn, davranışın nümayişini müəyyən edən ziddiyyətli xətt əlamətlərindən biri ölçüsünə görə çox iri, bəzən də ölçüsünə görə çox kiçik hərflər hesab olunur; emosional dayanıqsızlıq - xəttin həm sağa meyilliliyi, həm də meyilliliyin dayanıqsızlığı; qapalılıq və hirsillik - xəttin düzünə və sağa meyilliliyi; pedantlıq- hərflər arasında əlaqələliyin böyük olması və ya heç olmaması. Məqalə tərtib olunarkən əldə etdiyimiz əlamətlər və statistik məlumatlar respondentlərdən əldə olunan 3000-ə yaxın xətt nümunələrinin tədqiqi nəticəsində müəyyən edilərək götürülmüşdür.

Bununla bərabər, tədqiqat ərəfəsində əhəmiyyətli fərdi fərqlər də müəyyən edilmişdir. Bu onu göstərir ki, təklif olunan xəttin əlamətlər sistemi yazı qrafikasının fərdi xüsusiyyətlərinə görə icraçıları fərqləndirməyə imkan verir. Gələcəkdə aparılacaq ekspert tədqiqatında məsələnin həlli sxeminin ümumi formalarının həll edilməsi üçün tərtib olunmuş metodikadan ekspertizanın predmetinə

və nəticənin əsaslandırmasına aid olan bütün məlumatlardan istifadə olunmalıdır. Ümumiyyətlə, məqalədə qeyd olunmuş bir qrup əlamətlərin və terminlərin adları bir qədər məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizası sistemində ümumi qəbul edilmiş adlardan, terminlərdən fərqlənə bilər. Bu da onunla bağlıdır ki, məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının ümumi qaydalarından bir qədər fərqli olaraq əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatında xətt başqa aspektdən tədqiq olunur. Qeyd olunduğu kimi, əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatı məsələnin həllinin ikinci səviyyəsinə aiddir. Məsələnin həllinin birinci səviyyəsində isə tədqiq olunan əlyazmanın icra olunma şəraitinin müəyyən olunması həyata keçirilir. Bu məqsədlə tədqiq olunan əlyazmanın qeyri-adi psixofizioloji vəziyyətdə icra olunub-olunmamasını müəyyən etmək məqsədi ilə xəttin lazımi əlamətləri öyrənilməlidir. Tədqiqata təqdim edilmiş əlyazmada qeyd olunan keyfiyyətlərlə yanaşı, qəsdən dəyişdirmə faktının olub-olmaması da müəyyənəndirilməlidir [9, s.37-43; 11, s. 111].

İnformativ əlamətlərin seçilməsi mərhələsində ekspert əlamətlərin qiymətini müəyyən etməlidir. Belə ki, əldə olunan xətt əlamətlərinə görə nəticə həlledici olmalıdır. Əgər nəticə həlledici deyildirsə, hər dəfə səkkiz əlamətin qiyməti əlavə edilməklə nəticənin etibarlılıq dərəcəsi yüksək olunana qədər davam etməlidir. Təbii ki, bu əlamətlərin altqrupları da vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, **Ədəbiyyat siyahısı:**

1. Алесковский С. Ю., Комиссарова Я. В. основы графологии. Москва, 2006, 216 с.
2. Семенов В. Е. Методы изучения документов в социально-психологических исследованиях. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1983, 105 с.
3. Klages L. Handschrift und Charakter. Leipzig, 1941, 254 s.
4. Muller W. und Enskat A. Theorie und Praxis der Graphologie. Rudolstadt, 1949, 354 s.
5. Pfanne H. Lehrbuch der Graphologie. Berlin, 1961, 516 s.
6. Məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizası: Metodik vəsait / H. Ə. Musayevin və F. M. Cavadovun redaktəsi ilə. Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya, 2011, 308 s.
7. Əliyev E. E. Xəttin psixografoloji tədqiqatında topoqrafik əlamətlər // Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiyanın Aktual Məsələləri, 2012, № 57, s. 39-42
8. Судебно-почерковедческая экспертиза. Москва: ВНИИСЭ, 1971, Ч. II, 332 с.
9. Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск: НИИСЭ, 1982, 61 с.
10. Aliyev, E. (2024). Forensic Handwriting Analysis to Determine the Psychophysiological Traits. International Journal of Religion, 5(6), 511-530.
11. Huseynov, T., Khalilov, Y., Ismayilov, N., & Aliyev, E. (2025). Classification and Types of Documents in the Process of Management Activities: Classification and Types of Documents in the Process of Management Activities. Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum, 2(3), 108-112.
12. Aliyev, E., Aliyev, H., Abbasov, E., Muradova, M., & Aghayeva, U. (2025). Forensic Methods of Detection and Removing Fiber Microparticles from Objects in Detecting Crimes. Porta Universorum, 1(5), 5-14.

yuxarıda bəhs etdiyimiz əlamətlər ayrı-ayrılıqda o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Əldə olunan nəticələr o zaman etibarlı və düzgün hesab olunur ki, xəttin topoqrafik, ümumi və xüsusi əlamətləri birgə qiymətləndirildikdən sonra vəhdət təşkil edən psixofizioloji keyfiyyətlər tərtib olunacaq ekspert rəyində nəticənin sintezini formalaşdırırsın [12, s. 7].

Əlyazma mətnə görə icraçının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı son dərəcə zəhmət, diqqət və təcrübə tələb edən prosesdir. Burada əsas rolu mərkəzi sinir sisteminin tipoloji xassələrinin xüsusi əlaqələndirilməsi oynayır. Digər tərəfdən isə müəyyən edilmişdir ki, temperamentin xassələri mərkəzi sinir sisteminin ayrı-ayrı xassələrinin asılılığından, həmçinin sinir sisteminin emosional dayanıqlığın göstəricilərinin determinasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu tədqiqat metodundan şəxsin məxfi öyrənilməsində, axtarışda olan şəxs haqqında əlavə məlumat əldə etmək lazım olduqda, vakansiyaların doldurulmasında və sair istiqamətlərdə istifadə oluna bilər.

Şübhəsiz ki, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə və bütövlükdə dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üzrə işlərdə xüsusi biliklərdən istifadə üsulları arasında əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatı olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir.

X Ü L A S Ə

Məqalədə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə və dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində xüsusi biliklər arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən məhkəmə xəttşünaslıq ekspertizası tərəfindən aparılan tədqiqatın əhəmiyyəti və əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqində xüsusi əlamətlərin zəruriliyi ətraflı şəkildə müzakirə olunur. Həmçinin, yazının inkişafı prosesində xətt əlamətlərinin insanın fiziologiyasına, psixologiyasına, təbii-coğrafi şəraitə, milli, mənəvi dəyərlərə və digər qayda və qanunlara şüursuz uyğunlaşması və fərdiləşməsi prosesi də nəzərdən keçirilir.

Baxmayaraq ki, burada aparılan elmi tədqiqat məhkəmə xəttşünaslıq ekspertizasının ümumi ənənəvi tədqiqat istiqamətinə uyğundur, mövcud mühüm fərqlər izah olunur və ümumi və topoqrafik əlamətlər haqqında məlumat verilsə də, əsas diqqət xüsusi əlamətlərə yönəldilir. Bu növ tədqiqatın aparılmasında, şəxslə təmas olmadan onun haqqında əlavə psixofizioloji və şəxsi-fərdi məlumatların əldə edilməsi məqsədlə tədqiqata yararlı əlyazma sənədlərinin kateqoriyası izah edilir.

Məqalədə bu istiqamətdə dünya praktikasında aparılmış tədqiqatlar və eksperimentlər öyrənilir və nümunələr verilir.

IMPORTANCE OF SPECIAL SIGNS IN DETERMINING PSYCHOPHYSIOLOGICAL QUALITIES OF THE EXECUTOR OF HANDWRITTEN TEXTS

EMİN ALİYEV

*Deputy head of the Forensic Science Center of the
Ministry of Justice of the Nakhchivan Autonomous Republic,
Republic of Azerbaijan*

S U M M A R Y

The article discusses in detail the importance of the research carried out by forensic calligraphy expertise, which is distinguished by its uniqueness among special knowledge in the fight against crime and in work on ensuring state security, and the necessity of special signs in the criminalistic study of determining the psychophysiological qualities of the executor of handwritten texts. Also, the process of unconscious adaptation and individualization of calligraphy signs to the physiology, psychology, natural geographical conditions, national, moral values, and other rules and laws in the development of writing is touched upon. Although the scientific research conducted here is in line with the general traditional research of forensic handwriting examination, the existing important differences are explained, and although information is provided about general and topographical features, the main attention is focused on special features. In conducting this type of research, the category of handwritten documents that are suitable for research in order to obtain additional psychophysiological and personal-individual information about a person without contact with him is explained.

The article studies the research and experiments conducted in this direction in world practice and gives examples.

EL YAZISI METİNLERİN İCRA EDENİNİN PSİKOFİZYOLOJİK NİTELİKLERİNİN BELİRLƏNMƏSİNDƏ ÖZEL İŞARETLƏRİN ÖNƏMİ

EMİN ALİYEV

Azərbaycan Cumhuriyeti
Naxçıvan Özerk Cumhuriyeti
Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezinin
başkan yardımcısı

Ö Z E T

Makalede, suçla mücadelede ve devlet güvenliğinin sağlanması çalışmalarında özel bilimler arasında benzersizliğiyle öne çıkan adli hat uzmanlığı tarafından yürütülen araştırmaların önemi ve el yazısı metinlerin icra edeninin psikofizyolojik niteliklerinin belirlenmesine yönelik kriminalistik çalışmalarda özel işaretlerin gerekliliği ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, yazının gelişiminde hat işaretlerinin fizyoloji, psikoloji, doğal coğrafi koşullar, milli, ahlaki değerler ve diğer kural ve yasalara bilinçsizce uyarlanması ve bireyselleştirilmesi sürecine de değinilmektedir.

Burada yürütülen bilimsel araştırma, adli el yazısı incelemesinin genel geleneksel araştırmasıyla uyumlu olsa da, mevcut önemli farklılıklar açıklanmakta ve genel ve topografik özellikler hakkında bilgi verilmesine rağmen, esas olarak özel özelliklere odaklanılmaktadır. Bu tür bir araştırma yürütülürken, bir kişiyle temas kurmadan onun hakkında ek psikofizyolojik ve kişisel-bireysel bilgi elde etmek için araştırmaya uygun el yazısı belgelerin kategorisi açıklanmaktadır.

Makale, dünya pratiğinde bu yönde yürütülen araştırma ve deneyleri incelemekte ve örnekler vermektedir.

ЗНАЧЕНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПРИЗНАКОВ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ИСПОЛНИТЕЛЯ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТОВ

ЭМИН АЛИЕВ

Заместитель начальника Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции Нахичеванской
Автономной Республики
(Азербайджанская Республика)

Р Е З Ю М Е

В статье подробно рассматривается значение исследований, проводимых в рамках судебной каллиграфической экспертизы, которая отличается своей уникальностью среди специальных знаний в борьбе с преступностью и в деятельности по обеспечению государственной безопасности, а также необходимость специальных признаков в криминалистическом исследовании, направленном на определение психофизиологических качеств исполнителя рукописных текстов. Также затрагивается процесс бессознательной адаптации и индивидуализации признаков почерка к физиологии, психологии, природно-географическим условиям, национальным и нравственным ценностям, а также иным правилам и закономерностям в развитии письма.

Несмотря на то, что проводимое научное исследование соответствует общепринятым традиционным направлениям судебно-почерковедческой экспертизы, разъясняются существующие важные различия, и хотя приводятся сведения об общих и топографических признаках, основное внимание

сосредоточено на специальных признаках. В рамках проведения такого рода исследований объясняется категория рукописных документов, пригодных для изучения с целью получения дополнительной психофизиологической и личностно-индивидуальной информации о человеке без непосредственного контакта с ним.

В статье изучаются исследования и эксперименты, проведенные в данном направлении в мировой практике, и приводятся примеры.

*Rəyçi: Əlyazmalar və sənədlərin ekspertizaları
şöbəsinin rəisi Mətanət Muradova*

Təqdim edən: E. Əliyev

Daxil olma tarixi: 09.02.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:342.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 82-88

LƏTİF ƏLİYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Səs, görüntü və rəqəmsal ekspertizalar şöbəsinin
baş məsləhətçisi
E-mail: latif_aliyev@mail.ru

İLHAMƏ QULİYEVA

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Səs, görüntü və rəqəmsal ekspertizalar şöbəsinin
böyük məsləhətçisi
E-mail: Quliyeva.ilham74@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/GUQP3986>

KORRUPSIYA İŞLƏRİNDƏ FONOSKOPIK VƏ LİŖQVİSTİK EKSPERTİZALARIN TƏTBİQİ

Açar sözlər: Korrupsiya, ekstra linqvistik analiz, ezop nitqi, fonoskopiya, texniki analiz, diskurs analizi, implikit məna, metaforik kodlaşdırma

Keywords: Corruption, extralinguistic analysis, Aesopian language, forensic phonoscopy, technical analysis, discourse analysis, implicit meaning, metaphorical encoding

Anahtar kelimeler: Korrupsiyon, ekstralinguistik analiz, Ezop dili, adli fonoskopi, teknik analiz, söylem analizi, örtük anlam, metaforik kodlama

Ключевые слова: Коррупция, экстралингвистический анализ, эзопов язык, судебная фоноскопия, технический анализ, дискурс-анализ, имплицитное значение, метафорическое кодирование.

Korrupsiya dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinə, iqtisadi inkişafına və cəmiyyətin hüquq sistemində ciddi təhlükə yaradan cinayət növlərindən biridir. Bu cinayətlərin xarakterik xüsusiyyəti onların gizli şəkildə törədilməsi və iştirakçıların kommunikasiyada açıq ifadələrdən yayınaraq dolay və şərti ifadələrdən istifadə etməsidir. Bu səbəbdən sövdələşmələrin qeydə alındığı audio və videofonogramlar və elektron yazışmalar cinayət işlərində mühüm sübut mənbəyinə çevrilə bilər. Müasir dövrdə korrupsiya cinayətlərində tələb etmə və razılaşmalarda danışqlar getdikcə daha çox gizli və kodlaşdırılmış formada həyata keçirilir. Hüquqi ittiham riskini azaltmaq üçün rüşvət və qeyri-qanuni sövdələşmələr çox vaxt açıq şəkildə ifadə olunmur, əvəzində üstüörtülü və məcazi ifadələrlə gizlədilər. Kodlaşdırılmış danışqlardan, Ezop nitqindən (Aesopian speech) istifadə olunur. Bu növ nitqdən təkcə korrupsiya işlərində deyil, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi, terror, siyasi işlərə aid danışqlarda və yazışmalarda da istifadə olunur. Korrupsiya cinayətlərində tərəflər çox zaman “məsələni həll etmək”, “kömək etmək”, “dəstək göstərmək”, “təşəkkür etmək”, “hörmət etmək” kimi dolay ifadə

dələrdən istifadə edirlər.

Ezop nitqi fikrin birbaşa deyil, dolay, metaforik, simvolik və ya eyhamlı şəkildə ifadə formasıdır. Bu üslubda əsas məqsəd həqiqi məzmunu tam açıq demədən onu konteksti anlayan şəxs üçün başa düşülən formada saxlamaqdır. Ezop nitqi gizli, dolay və çoxqatlı məna daşıyan ifadə formasıdır. Onu anlamaq üçün sözlərin özündən çox, kontekst, niyyət, adresat, situasiya və kommunikativ məqsəd əsas götürülür. Məhz bu səbəbdən məhkəmə-fonoskopik və məhkəmə-linqvistik ekspertizalarında ezop nitqi ən çətin, amma ən maraqlı təhlil obyektlərindən biridir. İş materiallarına daxil olan bu cür sübutların düzgün qiymətləndirilməsi üçün xüsusi elmi biliklər tələb olunur ki, bu da fonoskopik və linqvistik ekspertizaların tətbiqini zəruri edir. Praktikada bu iki ekspertiza növü əksər hallarda kompleks şəkildə tətbiq edilir. Bu ekspertizaların nəticələrinin birlikdə qiymətləndirilməsi audiyo yazının həm texniki etibarlılığını, həm də məzmununun hüquqi baxımdan düzgün şərhini təmin edir. Belə kompleks yanaşma cinayət-prosessual qanunvericiliyin obyektivlik və sübutların sərbəst qiymətləndirilməsi prinsiplərinə uyğundur.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası “kim danışır?” və “audioyazı orijinaldır?” suallarına cavab verir. Məhkəmə-lingvistik ekspertizası isə “deyilən ifadələr hansı mənə daşıyır?”, “danışanların kommunikativ məqsədi nədir?” kimi sualları araşdırır.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası səs yazılarının elmi metodlarla tədqiq edilməsini həyata keçirən məhkəmə ekspertizası növüdür. Onun əsas məqsədi audioyazının texniki vəziyyətini və nitqin xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Məhkəmə-fonoskopik ekspertizası aşağıdakı məsələlərin müəyyən edilməsinə imkan verir:

- audioyazının orijinallığının müəyyən edilməsinə;
- yazılış vaxtı və ya yazılışdan sonra edilmiş montaj, redaktə və ya digər dəyişikliklərin olub-olmamasının aşkar edilməsinə;
- şifahi nitqin xüsusiyyətlərinə görə danışanın identifikasiyasına;
- audioyazının hansı şəraitdə əldə edilməsinin müəyyən edilməsinə;
- audio və videofonoqramın texniki analizinə;
- audioyazının texniki keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə.

Korrupsiya işlərində məhkəmə-fonoskopik ekspertizası audioyazının mötəbərliyini müəyyən etməklə onun sübut kimi istifadə edilməsinin mümkünliyünü qiymətləndirir.

Məhkəmə-lingvistik ekspertizasında danışığ və yazılı mətnlərin semantik, pragmatik və kommunikativ xüsusiyyətləri tədqiq edilərək danışığın məzmunu, ifadələrin həqiqi mənası və ünsiyyət iştirakçılarının kommunikativ niyyəti müəyyən edilir. Lingvistik ekspertiza həmin ifadələrin konkret kommunikativ situasiyada hansı mənə daşdığını elmi metodlarla təhlil edir.

Lingvistik ekspertizada aşağıdakı məsələlər araşdırılır:

- söz və ifadələrin semantik məzmunu;
- dolay və eyham xarakterli ifadələrin təhlili;
- danışanın kommunikativ məqsədi;
- dialoq iştirakçılarının rolları;
- nitqdə gizli razılaşma və ya təklif elementlərinin mövcudluğu.

Lakin qeyd edilməlidir ki, lingvist ekspert cinayətin mövcudluğu barədə hüquqi nəticə vermir. O, yalnız dil faktlarını və onların mümkün mənalarını elmi baxımdan izah edir. Korrupsiya cinayətləri üzrə cinayət təqibi zamanı audioyazılar və yazışmalar çox vaxt əsas sübut mənbələrindən biri hesab edilsə də şəxsin təqsirliliyi, şahid ifadələri, maddi sübutlar, bank əməliyyatları və maliyyə sənədləri,

elektron yazışmalar, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri və digər sübutlarla birlikdə qiymətləndirilir.

Məhkəmə-fonoskopik və ya məhkəmə-lingvistik ekspertizalarında ezop nitqi araşdırılarkən ekspert yalnız sözlərin birbaşa mənasına deyil, kontekstdə danışanın niyyətinə və adresantın başa düşdüyü həqiqi məzmunu da diqqət yetirir. Bu cür dolay ifadələrin düzgün şərhə çox vaxt ümumi kontekst olmadan mümkün olmur. Ekspertiza obyektə olan fonogramdakı şifahi nitqin kodlaşdırılmış nitq olub-olmamasını, yəni danışanın semantik dediyi ilə pragmatik məqsədinin eyni olub-olmamasını müəyyən etmək üçün ekspert nitq materialında aşağıdakı əlamətlərə diqqət yetirməlidir:

- allegoriya - birbaşa adların əvəzinə heyvan, təbiət, hava, yol, xəstəlik, məişət əşyaları kimi simvollar;
- yüngül, ironik və ya kinayəli ton;
- təkrarlanan metaforalar;
- danışanın əvvəlki və sonrakı cümlələri arasında məntiqi uyğunsuzluq;
- situasiya ilə əsaslanmayan intonasiya, pauza və vurğu.
- implikatura (dolay mənə)
- məntiqi əlaqədə uyğunsuzluq;
- mətnə real hadisənin qurulmuş modelinə uyğun gəlməyən əlamətlər;
- hadisənin hər hansı detalına həddən çox diqqət yetirmə;
- danışığın kontekstinə uyğun olmayan intonasiya (normal danışığ getdiyi vaxt situasiya ilə əsaslanmayan pıçıltı və ya oxuma üçün xarakterik danışığ (Məsələn, yazılışın aparıldığı şəraiti qısa müddətə tərk edən kimi müsahibinin eşitməməsi üçün yazı qurğusuna tərəf əylərək özünə lazım olan replikanı pıçıltı ilə səsləndirir);
- semantik leksikaya uyğun olmayan təbii danışığ;
- həddən çox pauza (danışır, gözləyir, yenidən danışır, heç vaxt unison danışığ qeydə alınmır)
- dialoqda danışığın kommunikativ əlaqəsizliyi və s.

Real ekspertizada yazılış vaxtı və ya yazılışdan sonra edilmiş dəyişikliklərin olmadığı müəyyən olunmuş, səsə və nitqə görə eyniləşdirilmə aparılmış, iki qadın cinsinə məxsus diktör arasında baş tutan aşağıdakı məzmununda telefon danışığına baxaq:

Q1 – Alo

Q2 – Bəli

Q1 - Necəsiz Səlimi xanım?

Q2 – Sağ olun Sara xanım.

Q1 – Balalar necədi? Evdə eşikdə?

Q2 – Sağ olun. Yaxşılığımız sizdən asılıdır.

Q1 – Həə, sizə yaxşı xəbərim var, muştuluq sizdən

Q2 – Şad xəbər olun.

Q1 – Görün nə deyirəm, demək 111, o hündür ağacın kübrəsini vermək lazımdı, o on beş kisəni. Balaca ağaclarınıkı sonra. Bildinmi nə deyirəm? Yekəninkini sabah vermək lazımdıki işlər tez olsun. Balacalar isə bir az sonra, o problem döy biraz göz-dəderəm də.

Q2 – Sara xanım balacalara, o ikisinə nə verəcəm?

Q1 – Əşşi olar problem deyil, deyəcəm minimum olacaq.

Q2 – Nə vaxt gəlim Sara xanım? Mənə də bir-iki saat əvvəl deyın.

Q1 – Oldu, oldu. Görüm nə vaxt imkan edirəm, zəng edəcəm.

Yuxarıda verilən fonoqramda kodlaşdırılmış nitqin olub-olmaması üzrə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində aşağıdakılar müəyyən olunur:

- yazılı mətnin semantik təhlili göstərir ki, Q1 və Q2 diktorları tanışdılar və söhbətin mövzusu onlar üçün yeni deyil;

- Q1 diktorunun əvvəlki və sonrakı cümlələri arasında məntiqi uyğunsuzluq vardır;

- situasiya ilə əsaslanmayan intonasiya, pauza və vurğu əlamətləri özünü açıq biruzə verir;

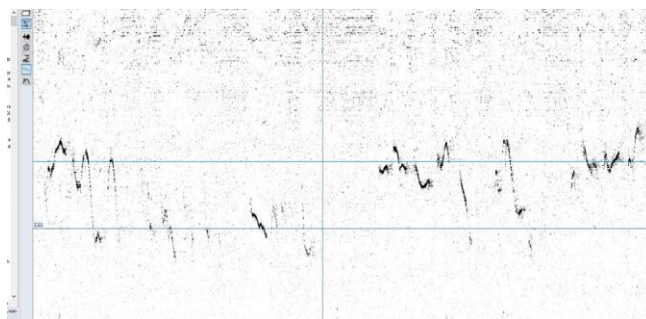
- “hündür ağac” ifadəsindən əvvəl “parazit söz və ıı” formada xezitasiya müəyyən olunur;

- “o hündür ağacın kübrəsini vermək lazımdı, o on beş kisəni” cümləsində danışq tempi aşağı düşür, “hündür ağac” və “kübrə” sözləri xüsusi intonasiya və vurğu ilə tələffüz olunur;

- danışqın əvvəlində təxminən 260 Hs olan orta əsas ton tezliyi “o hündür ağacın kübrəsini vermək lazımdı, o on beş kisəni” cümləsində 190 Hs ətrafında variasiya edir (bax: şəkil 1).

Verilmiş dialoqda söhbətin semantik mövzusu təsərrüfat və ağaclara gübrə vermə kimi görünür, lakin söz seçimi və ifadə quruluşu onu tam açıq məişət danışqı kimi oxumağa imkan vermir. Xüsusilə “hündür ağac”, “balaca ağaclar”, “yekəninkini”, “kisə” kimi söz vahidləri konkret obyektı adlandırmaqdan çox, başqa ifadələri dolayı yolla işarə etmək üçün xarakterikdir. Ezop nitqi kimi deyilən hissələr xüsusən planlaşdırma, miqdar bildirmə və vaxt bölgüsü ilə bağlı cümlələrdir. Fikrin birbaşa yox, dolayı deyilməsi əlamətləri “hündür ağacın gübrəsi”, “balaca ağaclarınıkı”, “o 15 kisə”, “iki kisə”, “minimum olacaq” kimi ifadələrdə görünür. Burada sözlərin zahiri mənası kənd-təsərrüfat sahə-

sinə aiddir, amma kontekstdə onların metaforik və ya örtülü işlənməsi ehtimalı daha güclüdür. Praqmatik cəhətdən danışanın əsas niyyəti, bunun yanında örtülü ifadələr söhbətin açıq müzakirə mövzusu olmasını ehtimalını azaldır və məlumatı yalnız dialoqun iştirakçıları üçün anlaşıqlı edir. Yəni cümlələr yalnız leksik mənə daşımır, həm də münasibəti tənzimləyir və birgə fəaliyyət üçün koordinasiya yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, “muştuluq sizdən” cümləsi də adi məlumat verməkdən çox, qarşılıqlı razılaşma fonu yaradır. Bu, sətiraltı olaraq münasibətin formal deyil, tanışlıq və kod paylaşımı üzərində qurulduğunu göstərir.

Şəkil 1. Fonoqramın “OTExpert” proqram təminatından istifadə olunmaqla əldə edilmiş kepsral təsviri

Fonoqramda qeydə alınmış “hündür ağac” və “balaca ağaclar” ifadələri də alleqorik mənə daşıya bilər. Mətn daha çox gizlədilmiş sətiraltı işarə edən praktiki kodlaşma üçün xarakterikdir. Sətiraltı mənə mətnin açıq deyilməyən, amma kontekstdən çıxan hissəsidir. Bu mətndə sətiraltı mənə əsasən tapşırıq, miqdar, vaxt və ardıcılıq mövzularında formalaşır. Məsələn, “sabah vermək lazımdır”, “bir az sonra”, “bir-iki saat əvvəl deyın” kimi ifadələr sadəcə vaxt bildirmir; onlar razılaşdırılmış iş rejimi və bölgüsü hissi yaradır.

Mətnin bütölkədə kontekst analizi bu dialoqun adi bağbanlıq söhbəti və ifadələrin tamamilə normal olmamasını göstərir, cümlələrin bir-birinə bağlanma tərzini onları kodlaşdırılmış danışq kimi olma ehtimalını artırır. Bir ağaca 15 kisə gübrə verilməyinin qeyri-real olması xüsusilə eyni mətn daxilində ağac, balacalar, kisələr və minimum kimi sözlərin ardıcıl işlənməsi təsadüfi təsvir yox, məqsədli örtmə təsiri yaradır. Kontekstual baxımdan analiz bu dialoqda iştirakçıların hər ikisinin mənanı əvvəlcədən bildiyini göstərir. Yəni mənə sözə deyil, münasibətdə və ortaqlıq bilikdə qurulur, bu da ezop nitqin əsas şərtlərindən biridir.

Diqqət etsək, sözlərin zahiri mənası ilə kontekstdən çıxan ilkin funksional mənə üst-üstə düşür, ona görə də ifadə sətiraltı mənə kimi oxunur. Yəni

“real mənə” deyəndə cümlənin sözbəsöz dediyi şey situasiya daxilində üst-üstə düşmür, əslində işarə etdiyi gizli mənə, niyyətlə daha çox uyğun gəlir.

Zahiri mövzu uyğunsuzluğu ağac, gübrə, kisə kimi leksik vahidlərlə qurulsa da, dialoqun ümumi gedişi sadəcə bağçılıq söhbəti kimi tam tutarlı görünür; bu, sözlərin başqa semantik mənaları örtə biləcəyini göstərir.

Eyni tip örtülü sözlər (“hündür ağac”, “balaca ağaclar”, “yekənikini”, “kisə”) ardıcıl işlənir, bu cür təkrarlar təsadüfi məişət danışığından çox, kodlaşdırılmış ünsiyyət təəssüratı yaradır. “Hündür ağac” ağac dedikdə, rüşvət üçün nəzərdə tutulmuş məbləğin çatacağı rəhbər və ya vəzifəli şəxsə işarə edilir. “On beş kisə gübrə” ölçü və miqdar olaraq nəzərə alsaq, bir ağaca verilməsi real olaraq mümkün olmaz və bu səbəbdən burdakı ifadənin pul məbləğinin miqdarı olma ehtimalı kontekst daxilində daha məntiqli hesab edilə bilər. “Balaca ağaclar”, “bir az gözlədəm” ağacları gözlətmək həqiqi vəziyyətdə istifadə oluna biləcək semantik yüklü ifadə deyil, aşağı səlahiyyətdə olanlara çatacaq məbləği nəzərdə tutduğunu vurğulayır.

“Bildinmi nə deyirəm?” kimi cümlə qarşı tərəfin gizli kodu başa düşdüyünü yoxlayır və əsil niyyətinin və əsas informasiyanın anlaşıldığından əmin olmaq məqsədilə verilmiş sualdır.

Çoxillik ekspert təcrübələrimiz göstərir ki, audio və videoyazıların maddi sübut kimi qəbul olunduğu cinayət və mülki işlərin istintaqı zamanı bir qayda olaraq, istintaq tərəfindən ekspertlər qarşısında qoyulmuş suallar audio və videoyazıların montaj olunub-olunmaması və danışanın eyniləşdirilməsi üzrə qoyulmuş suallardır. Məsələn burasındadır ki, bəzən qeyd olunan sualların həlli istiqamətində aparılmış tədqiqatların nəticəsi kimi verilmiş ekspert rəyləri istintaq orqanılarında aparılan mülki və cinayət işlərinin faktiki hallarının tam müəyyən olunmasında heç bir kömək göstərmir.

Məsələn, ekspertizaya daxil olmuş real ekspertizanın obyektı olan fonoqramdakı danışığın semantik analizindən görünür ki, tələbə qız üz-büz imtahan vermək üçün imtahan otağına daxil olur, kişi cinsinə məxsus səslə danışan müəllimə yaxınlaşaraq salamlaşır və müəllim tələbədən bilet çəkməyi və hazırlaşmaq üçün oturmağı xahiş edir. Tələbə “Qocayev”-in kitabına bir dəqiqə baxmaq üçün müəllimdən kitabı istəyir və tələbə qızın ağlamsınaraq yazı qurğusuna tərəf əyilmiş formada pıçıltı ilə dediyi “ müəllim, dediyiniz məbləği tam düzəldə bilmədim, səksən manatdı, bunu düzəldə bildim” kimi replikası eşidilir. Daha sonra tələbə hıçqırtı ilə ağlayaraq imtahan otağını tərk edir və

audioyazılış dayandırılır.

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində fonoqramda yazılış vaxtı və ya yazılışdan sonra edilmiş dəyişikliklərin olmadığı, danışığın adlarından sual qoyulmuş şəxslərə məxsus olduğu müəyyən olunmuşdur. İstintaqda da təqsirləndirilən və ya cavabdeh şəxslər audiofonoqramda qeydə alınmış danışığın onlara məxsusluğunu inkar etməmişlər.

Fonoqramın situasiya komponentlərinin müəyyən olunması məqsədi ilə aparılmış texniki analizi (bir növ “montaj”dan doğan, lakin montaj anlayışından kənarda qalan analiz üsulu) fonoqramda tələbə qızın kitab istəməsindən sonra diktörar arasında kommunikatıv aktın olmadığını, “ müəllim, dediyiniz məbləği tam düzəldə bilmədim, səksən manatdı, bunu düzəldə bildim” replikasıdan əvvəl getdikcə amplitudu kiçilən və tələbəyə aid olmayan addım səsləri, yüngül qapı açılması üçün xarakterik səs eşidilir.

Fonoqramın texniki analizi nəticəsində tərtib olunmuş ekspert rəyində rüşvət barədə danışığ zamanı müəllim və tələbə arasında kommunikatıv aktın olmaması, müəllimin həmin anda tələbənin yanında olmamasının və onun pıçıltı ilə dediyi sözləri onun eşitməməsinin mümkünlüyü barədə göstərilənlər istintaq yeni istiqamət vermişdir. Sonrakı istintaq tədbirləri göstərmişdir ki, əslində müəllimə yaxınlaşaraq imtahanda güzəşt xahiş edən tələbə qız qiymət almaq ümidi üzöldüyündən bunun əvəzini müəllimi rüşvət almaqda təqsirləndirməklə çıxmaq istəyib.

Yuxarıda çəkdiyimiz misaldan göründüyü kimi audiofonoqramın yazılış vaxtı və ya sonradan dəyişdirilmədiyi barədə verilmiş ekspert rəyi işin faktiki halının müəyyən olunmasında heç bir fayda vermədiyi halda, fonoqramın texniki analizi iddiaçı şəxsin qeyd olunan istiqamətdəki iddialarının yalan olmasını sübut etmək üçün, yəni işin faktiki hallarını tam müəyyən etmək üçün əsas sübutlardan biri olmuşdur.

Nəticə: Fonoskopik və linqvistik ekspertizalar korrupsiya cinayətlərinin istintaqı və məhkəmə baxışı zamanı mühüm sübut vasitələrindən biri hesab olunur. Fonoskopik ekspertiza audioyazının texniki etibarlılığını, situasiya komponentlərinin müəyyən olunmasını və danışanın identifikasiyasını təmin etdiyi halda, linqvistik ekspertiza nitqin semantik və kommunikatıv xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Hər iki ekspertiza növünün kompleks tətbiqi sübutların obyektiv qiymətləndirilməsinə və məhkəmə qərarlarının əsaslandırılmasına mühüm töhfə verir. Bununla yanaşı, ekspert rəyləri digər sübutlarla birlikdə qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Lətif Əliyev. Hümmət Vəliyev, Əbil Zeynalov. Fonoqramların texniki analizi və bu növ analizin işin faktiki hallarının müəyyən olunmasında rolu/ Məhkəmə Ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. №62. Bakı 2016.
2. Lətif Əliyev. Hümmət Vəliyev, Əbil Zeynalov. Audioyazıların hazırlanma şəraitinin ekspert diaqnostikası / Məhkəmə Ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. №63. Bakı 2017.
3. Lətif Əliyev. Audio və videoyazıların kriminalistik ekspertizasının əsasları. Elmi –praktik vəsait. AR Ədliyyə Nazirliyinin MEM. Bakı-2025. 177 səh.

X Ü L A S Ə

Məqalədə korrupsiya cinayətlərinin istintaqı və məhkəmə baxışı zamanı fonoskopik və məhkəmə-lingvistik ekspertizaların tətbiqi məsələləri araşdırılmışdır. Korrupsiya cinayətlərində istifadə olunan ezop nitqinin xüsusiyyətləri, dolayı və kodlaşdırılmış ifadələrin semantik və kommunikativ təhlili, audioyazıların texniki etibarlılığının, danışanın identifikasiyasının və situasiya komponentlərinin müəyyən edilməsində fonoskopik ekspertizanın, nitqin məzmununun, kommunikativ məqsədinin və implicit mənasının müəyyən edilməsində isə məhkəmə-lingvistik ekspertizanın rolu təhlil edilmişdir.

Məqalədə real ekspertiza materialları əsasında aparılmış tədqiqatların nəticələri təqdim edilmiş, fonoskopik və məhkəmə-lingvistik ekspertizaların kompleks tətbiqinin korrupsiya cinayətləri üzrə sübutların qiymətləndirilməsində və işin faktiki hallarının müəyyən edilməsində əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

APPLICATION OF FORENSIC PHONOSCOPIC AND LINGUISTIC EXAMINATIONS IN CORRUPTION CASES

LATIF ALIYEV

*Chief Adviser, Audio,
video and digital forensic examinations department,
Forensic Science Center of
the Ministry of Justice of
the Republic of Azerbaijan*

ILHAMA GULIYEVA

*Senior Adviser, Audio,
video and digital forensic examinations department,
Forensic Science Center of
the Ministry of Justice of
the Republic of Azerbaijan*

S U M M A R Y

This article examines the application of phonoscopic and forensic linguistic examinations in the investigation and judicial proceedings of corruption-related offences. It analyzes the characteristics of Aesopian language used in corruption crimes, the semantic and communicative analysis of indirect and coded expressions, as well as the role of phonoscopic examination in determining the technical authenticity of audio recordings, speaker identification, and situational components. Furthermore, it explores the role of forensic linguistic examination in establishing the semantic content of speech, the communicative intent of the speaker, and the implicit meaning of utterances.

The article presents the findings of studies conducted on the basis of real forensic examination materials and substantiates the significance of the integrated application of phonoscopic and forensic linguistic examinations for the evaluation of evidence and the establishment of the factual circumstances of corruption-related criminal cases.

KORRUPSIYON SUÇLARINDA ADLİ FONOSKOPIK VE ADLİ DİLBİLİMSSEL İNCELEMELERİN UYGULANMASI

LATİF ALİYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Ses, Görüntü ve Dijital İncelemeler Dairesi Baş Danışmanı*

İLHAME GULİYEV

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezinin
Ses, Görüntü ve Dijital İncelemeler Dairesi Kıdemli Danışmanı*

Ö Z E T

Bu makalede, korrupsiyon suçlarının soruşturulması ve yargılanması sürecinde adli fonoskopik ve adli dilbilimsel incelemelerin uygulanmasına ilişkin hususlar ele alınmıştır. Korrupsiyon suçlarında kullanılan Ezop dili'nin özellikleri, dolaylı ve kodlanmış ifadelerin semantik ve iletişimsel analizi ile ses kayıtlarının teknik güvenilirliğinin, konuşmacının kimliğinin ve durumsal unsurların belirlenmesinde adli fonoskopik incelemenin; konuşmanın içeriğinin, iletişimsel amacının ve örtük anlamının belirlenmesinde ise adli dilbilimsel incelemenin rolü incelenmiştir.

Makalede, gerçek adli inceleme materyalleri temelinde yürütülen araştırmaların bulguları sunulmuş; adli fonoskopik ve adli dilbilimsel incelemelerin birlikte uygulanmasının, korrupsiyon suçlarına ilişkin delillerin değerlendirilmesi ve olayın maddi gerçeğinin ortaya çıkarılmasındaki önemi ortaya konulmuştur.

ПРИМЕНЕНИЕ СУДЕБНО-ФОНОСКОПИЧЕСКОЙ И СУДЕБНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗ ПО ДЕЛАМ О КОРРУПЦИИ

ЛАТИФ АЛИЕВ

*Главный советник отдела судебных фоноскопических,
видео- и цифровых экспертиз
Центра судебной экспертизы
Министерства юстиции
Азербайджанской Республики*

ИЛЬХАМА ГУЛИЕВА

*Старший советник отдела судебных фоноскопических,
видео- и цифровых экспертиз
Центра судебной экспертизы
Министерства юстиции
Азербайджанской Республики*

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются вопросы применения судебно-фоноскопической и судебно-лингвистической экспертиз при расследовании и судебном рассмотрении коррупционных преступлений. Проанализированы особенности эопова языка, используемого при совершении коррупционных преступлений, семантический и коммуникативный анализ косвенных и кодированных высказываний, а также роль судебно-фоноскопической экспертизы в установлении технической достоверности аудиозаписей, идентификации говорящего и определении ситуационных компонентов. Кроме того, исследована роль судебно-лингвистической экспертизы в установлении содержания речи, коммуникативной цели высказывания и имплицитного значения.

В статье представлены результаты исследований, проведённых на основе материалов реальных судебных экспертиз, и обосновано значение комплексного применения судебно-фоноскопической и судебно-лингвистической экспертиз при оценке доказательств по делам о коррупционных преступлениях и установлении фактических обстоятельств дела.

Təqdim edən: L. Əliyev

Daxil olma tarixi: 12.02.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 89-96

AYŞƏN KAZIMOVA ARAZLI

Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin

Fiziki-kimyəvi və bioloji ekspertizalar

şöbəsinin aparıcı eksperti

E-mail: ayshenkazimova23@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/BKNF7277>

ATƏŞ İZLƏRİNİN TƏDQIQI EKSPERTİZASI VƏ TƏDQIQATIN APARILMASI ÜÇÜN NÜMUNƏLƏRİN DÜZGÜN GÖTÜRÜLMƏSİ VƏ QABLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: ballistika, odlu silah, atəş izləri, barıt, mikroskopik, kimyəvi metod, atəşin məsafəsi

Keywords: ballistics, firearm, gunshot residue, gunpowder, microscopic, chemical method, shooting range

Anahtar kelimələr: balistik, atəşli silah, atış artıqları, barut, mikroskopik, kimyasal yöntem, atış məsafəsi

Ключевые слова: баллистика, огнестрельное оружие, следы выстрела, порох, микроскопический, химический метод, дистанция выстрела

Odlu silahla törədilən cinayətlərin qarşısının alınması, açılması və istintaqı prosesində elmi-texniki potensialın ən vacib və əlçatan formalarından biri də araşdırılan cinayət işləri üçün elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə edərək obyektiv sübut bazasının yaradılmasını təmin edən məhkəmə-ballistik ekspertizasıdır.

Atəş izləri - odlu silahdan atəş açılan zaman silahın lülə kanalından ətrafa yayılan, barıt qazları ilə yanmamış və ya qismən yanmış barıt dənəciklərindən ibarət mikroskopik hissəciklərdir.

Atəş izlərinin tədqiqi məhkəmə ballistik ekspertizasının bir növü olub, odlu silahlar, döyüş sursatları və onlardan qalan izləri (qalıqları) öyrənən kriminalistikanın bir sahəsidir.

Ballistika - atəş hallarını, odlu silahdan atılan zaman artilleriya mərmilərinin, minaların, güllələrin hərəkət qanunlarını öyrənən hərbi-texniki elmdir. Ballistika daxili və xarici ballistika olmaqla iki hissəyə bölünür. Daxili ballistika - atəş açıldıqda mərmnin (güllənin) lülə kanalında hərəkətini və bu zaman baş verən prosesləri öyrənir. Xarici ballistika isə mərmnin lülə kanalından çıxandan hədəfə dəyməsinə qədər hərəkətini, ona barıt qaz axınının təsirini öyrənir.

Atəş izlərinin tədqiqatı zamanı iki istiqamətdə məsələlər həll edilir:

1. Təsnifatı (klassifikasiya) məsələlər: buraya

zədənin odlu silah zədəsi olub-olmaması; zədənin hansı növ mərmnin (güllə, qırma, seçmə və s.) təsirindən yaranması məsələləri;

2. Situasiya məsələləri: buraya isə hadisə yeri, şəraiti; atəş hallarının (məsafə, istiqamət, atəş açılan zaman silah ilə hədəfin qarşılıqlı vəziyyəti) müəyyənləşdirilməsi məsələləri daxildir.

Atəş izlərinin ekspert tədqiqatı dəqiq elmlərin (kimya, fizika, riyaziyyat) geniş dairəsindən istifadə edilməklə aparılır. Bu tədqiqatın aparılmasında ekspert-kriminalistlərlə yanaşı, məhkəmə-ballistik ekspertizası üzrə xüsusi biliyə malik olan, ekspert-kimyəçi, ekspert-fizik, bəzi hallarda tibbi ekspertləri də cəlb edirlər.

Odlu silahın yaratdığı atəş izinin əsas faktoru mərmnin hərəkətindən yaranan zədədir.

Atəş izinin xüsusiyyətləri atılan atəşin məsafəsindən asılıdır. Aşağıdakı əlamətlər əsasında atəş izinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir:

- hədəfdə dəşib-keçən zədənin olması;
- zədə kanalının olması;
- zədə ətrafında sürtünmə zolağının olması;
- zədə ətrafında tam yanmış və yanmamış barıt hissəciklərinin, hisin və sürtkü yağının olması;
- kor zədədə (dəşib-keçməyən) mərmnin (güllənin) və onun hissələrinin olması (zədənin morfolojiyası).

Qeyd olunan əlamətlərdən birinin yox, onların bir neçəsinin və ya hamısının eyni zamanda möv

cud olması zədənin odlu silahla atəş nəticəsində yarandığını göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi atəş izlərinin tədqiqi ekspertizası iki istiqamətdə- atəş izlərinin (atəşin əlavə faktorlarının) və atəşin hallarının (məsafə, istiqamət) təyini şəklində aparılır.

Atəş izləri, yəni atəşin əlavə faktorlarının təyini ekspertizası barıt hissəciklərinin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılır. Burada məqsəd hadisə yerindən, şübhəli şəxs, zərərçəkmiş şəxsdən və digər şəxs və obyektlərdən götürülən barıt nümunəsinin kimyəvi tərkibinin müəyyən edilməsi, nümunələrdən aşkar edilmiş barıt hissəcikləri ilə tədqiqata təqdim edilən və ya hadisəni törədən silah olması ehtimal edilən silahın lülə kanalından aşkar edilən barıt hissəcikləri ilə qarşılaşdırılması, onların fiziki quruluşunun, mexaniki tərkibinin və kimyəvi tərkibinə görə oxşarlıq olub-olmamasının müəyyən edilməsi, aşkar edilən barıta əsasən atəşin məsafəsinin, silahı tutan və ya təmas edən şəxsin müəyyən edilməsidir. Həmçinin təqdim edilən silahdan atəşin açılıb-açılmaması faktı da bu tədqiqatla müəyyənləşdirilir.

Təcrübi ekspert fəaliyyətində barıt və yaxın məsafədən atılan atəşin izlərinin aşkar edilməsi və tədqiqatı üçün diaqnostik və analitik metodlardan istifadə olunur.

Diaqnostik metod müxtəlif manelər üzərində atəş izlərini aşkar etməyə yönəlib və bunlara aşağıdakılar aiddir:

- mikroskopik-görünən spektrdə tədqiqat aparmağa və atəş izlərinin morfoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir;
- infraqırmızı spektrdə baxış (İQ)-obyektlər üzərində İQ şüaları udan his, barıt dənəcikləri, metal hissəcikləri və sürtünmə zolağını aşkar etmək üçün istifadə olunur;
- ultrabənövşəyi şüalar altında baxış(UB)-silah və güllə sütkü yağlarının tərkibinə daxil olan mineral yağların izlərini aşkar etmək üçün istifadə olunur;
- kimyəvi metodlar-barıtın yanma məhsullarının mövcudluğunu müəyyən etmək üçün keyfiyyətli analitik reaksiyaları özündə birləşdirir;
- termiki reaksiya-tüstüsüz barıt hissəciklərinin tədqiqində istifadə olunur;
- diffuziya-kontakt metodu-atəş məhsullarının bir hissəsi olan metalların tədqiqatı üçün istifadə olunur.

Analitik metodlara isə aşağıdakılar daxildir:

- Atom-absorbsion spektroskopiyası- atəşin məhsullarının keyfiyyət və kəmiyyət tərkibini, nümunələrdə xarakterik metalların mövcudluğunu və miqdarını müəyyən etmək üçün;

- Skanedici elektron mikroskopu-SEM-EDS (SEM/EDX) ilə analiz-nümunələrdə atəş izlərinə xas olan və təbiətdə nadir tapılan stibium (Sb), qurğuşun (Pb) və barium (Ba) elementinin mövcudluğunu və miqdarını müəyyən etmək üçün;

- Difenilaminin qatı sulfat turşusundakı məhlulu ilə rəng testi- nümunələrdə atəş izlərinə xas olan barıtın tərkib hissəsini təşkil edən nitrobirləşmələri müəyyən etmək üçün.

Atəş izlərinin tədqiqi ekspertizasının həll etdiyi digər məsələlərdən biri isə atəşin hallarının - məsafəsinin və istiqamətinin təyini.

Odlu silah zədələrində giriş və çıxış dəliyi kanalı fərqlənir.

Belə ki, yaxın məsafədən atılan atəş zamanı yaranan giriş dəliyinin ətrafında silah yağı və atəş hisinin izlərini aşkarlamaq mümkündür. Bundan əlavə odlu silahdan açılan atəş nəticəsində güllənin təsirindən yaranan zədənin ətrafında məsafədən asılı olmayaraq “sürtünmə zolağı” qalır. Sürtünmə zolağı atəş açılan zaman silahın lülə kanalında metalın laylanması hesabına qalır.

Adətən, güllənin (yivli odlu silahlardan (avtomat, tapança və s.) açılan atəş zamanı) təsirindən yaranan zədə sürtünmə zolağının diametrinə bərabər olur və odlu silahın standart kalibrinə (5,6 mm, 6,35 mm, 7,62 mm, 9 mm və s.) bərabər və ya yaxın olurlar.

Qırmanın (hamarlüləli silahlardan (ov tüfəngləri) açılan atəş zamanı) təsirindən yaranan zədələr çoxlusayda xırda, dairəvi, eyni diametrli dəliklər formasında olurlar. Bu zaman mərkəzdə olan dəliklərin sayı ətrafa nisbətən daha çox olur.

Çıxış dəliyi isə kövrək, tez sınan maneələrdə güllənin diametrindən əhmiyyətiyyətli dərəcədə böyük ola bilər. Elastik materiallı maneələrdə isə çıxış dəliyi çox zaman maneənin materialının defekti müşahidə edilməməklə, çatabənzər formada, taxta tərkibli maneələrdə isə zədə ətrafında olan liflər güllənin uçuş istiqamətinə tərəf yönəlmiş olur.

Odlu silahlardan açılan atəş zamanı güllənin və ya qırmaların təsirindən yaranan zədələrdə məsafədən asılı olaraq giriş və çıxış dəliklərinin morfoloji quruluşu, ölçüləri dəyişir. Belə ki, yaxın məsafədən açılan atəş nəticəsində güllənin təsirindən yaranan giriş zədəsinin ölçüləri daha böyük, çıxış dəliyinin ölçüləri isə daha kiçik olur. Uzaq məsafədən açılan atəş nəticəsində güllənin təsirindən yaranan zədələrdə isə giriş dəliyinin ölçüləri kiçik (yivli odlu silahlarda əsasən silahın kalibrinə uyğun), çıxış dəliyinin ölçüləri isə daha böyük olur.

Karteçin təsirindən yaranan zədə vizual olaraq güllə zədəsi təəssüratı yaradır, lakin, atəşin yaxın məsafədən açıldığı halda kifayət qədər sıx yerlə-

şirlər. Qırma və karteç insan bədənində dəydikdə, onların böyük bir qismi bədəndə qalır. Çox nadir hallarda bədəni deşib-keçməsi müşahidə olunur.

Obyekt üzərində olan zədəyə əsasən atəşin istiqamətinin müəyyən edilməsi, giriş və çıxış zədələrinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Atəşin istiqaməti dedikdə atəş açılan an silahın lülə ağzı kəsiyinin yönəldiyi istiqamətdir.

Əgər zədə 5,45 mm kalibrli “AK-74” markalı avtomat silahdan uzaq məsafədən atılan atəşin təsirindən yaranırsa, güllə kanalının xarakterinə görə açılan atəşin istiqamətini müəyyən etmək çətinidir və bir çox hallarda mümkün deyildir.

Yivli odlu silahlardan açılan atəş nəticəsində güllənin təsirindən yaranan zədələrdə atəşin məsafəsi “atəşin əlavə faktorları” əsasında, hamarlılolu odlu silahlardan açılan atəş nəticəsində qırmaların təsirindən yaranan zədələrdə isə atəşin məsafəsi, həmçinin qırmaların səpələnmə qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və tədqiqi əsasında təyin edilir.

Odlu silahdan atəş açıldıqdan sonra, silahın lüləsinin ağzı ilə hədəf arasında olan məsafəyə “Atəşin Məsafəsi” deyilir. Silahın lülə ağzından patron, qırmalarla birlikdə barıt qazları, alov, duman, his, yanmamış barıt hissəcikləri, metal qırıntıları, ov tüfənglərində plastik qapaqlar kimi məhsullar da çıxır. Bu məhsulların hamısı müəyyən məsafəyə qədər gedir.

Hadisənin baş verməsi hallarını dəqiqləşdirmək üçün olduqca önəmli tədqiqat olub, odlu silahla yaranma və ölüm hadisələrində atəş məsafəsinin təyini son dərəcə önəmlidir.

Atəşin məsafəsinə silahın növü, lüləsinin uzunluğu, kalibri, barıt (növü, miqdarı, yanma sürəti və s.), güllənin növü, quruluşu, tərkib komponentləri və s., silahın lüləsi ilə hədəfin qarşılıqlı vəziyyəti, ətraf mühitin fiziki xüsusiyyətləri, nəmliyi və s. faktorlar təsir edir.

Məhkəmə ballistikasında və məhkəmə təbabətində atəşin məsafəsi üç qrupa bölünür:

1) silahın lülə ağzı maneəyə dirənmiş vəziyyətdə (0-5 sm məsafə daxilində): kip dirənmə (0-3 sm məsafə daxilində) və dirənmə (3-5 sm məsafə daxilində) olmaqla iki qrupa bölünür;

2) atəşin əlavə faktorlarının (barıt qazlarının mexaniki və termik təsiri, hisin yayılma xarakteri) hopma həddi daxilində olan-yaxın məsafə (qısalülolu silahlarda 5 sm-dən 75-100 sm-ə qədər məsafə daxilində, uzunlülolu silahlarda isə 5 sm-dən 1,5-2 metrə qədər məsafə daxilində);

3) atəşin əlavə faktorlarının hopma həddi xaricində - uzaq məsafə (qısalülolu silahlarda 75-100 sm-dən yuxarı, uzunlülolu silahlarda isə 1,5-2 metr-dən yuxarı məsafədən).

Atəşin məsafəsinin tədqiqatı zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

- Fiziki tədqiqat: adi gözlə və ya stereomikroskop vasitəsilə aparılır. Giriş zədəsinin kənarında yanıq, his, naqar, yağ ləkələri aşkar edilir, həmçinin zədənin morfoloji quruluşu nəzərə alınır;

- Kimyəvi tədqiqat: Geyim əşyaları üzərindəki zədələrin ətrafındakı metallara əsasən fərqli metodlar vardır.

Yivli odlu silahlardan açılan atəş zamanı yaranan zədələrin ətrafında mis metal izini, yivsiz (hamarlılolu) odlu silahlardan açılan atəş zamanı isə yaranan zədələrin ətrafında qurğuşun metal izini müəyyən etmək lazımdır. Bu güllələrin tərkib komponentlərinə daxil olan metallardan asılıdır.

Lülənin ön kəsiyi maneəyə dirənmiş vəziyyətdə atəş açılan zaman maneənin səthində, zədə ətrafında his, yanıq, bəzən kip dirənmə hallarında «ştans marka» izini və s. müşahidə etmək olar. Bu zaman yaranan zədələr maneənin materialından asılı olaraq xaçvari, ulduzvari formada olur.

Atəşin məsafəsi uzaqlaşdıqca, yivli odlu silahlardan açılan atəş nəticəsində yaranan zədələrin morfoloji quruluşu, ölçüləri zədəni yetirən mərmnin quruluşunu və ölçülərini almağa başlayır.

Yivsiz (hamarlılolu) odlu silahlarda isə qırma və karteçin səpələnmə xüsusiyyətləri də təsir edir.

Belə ki, qırma və karteç silahın lüləsinin ön kəsiyindən müəyyən məsafələrdən səpələnməyə başlayırlar. Məsələn, gövdəsi metal olan, kustar üsulla doldurulan patronlarda səpələnmə 1 metr 20 sm-dən başlayır, zavod üsulu ilə doldurulan plastmass gövdəli patronlarda isə səpələnmə 2 metr 20 sm-dən başlayır.

Hər iki növ (həm yivli, həm yivsiz) silahlardan açılan atəş nəticəsində yaranan zədələrə əsasən atəşin məsafəsinin təyində atəşin əlavə faktorlarının, yəni barıt hissəciklərinin və metal izinin intensivliyi məsafə uzaqlaşdıqca azalmağa başlayır.

Atəş izlərinin tədqiqatı üçün nümunələrin düzgün götürülməsi və qablaşdırılması qaydaları

Odlu silahlardan açılan atəş nəticəsində xəsarət yetirmə, cinayət və inthar kimi hadisələrin tədqiqində atəş açan şəxsin əllərində, geyim əşyalarının qol və cib hissələrində atəş izlərinin (əlavə faktorlarının) aşkar edilməsi və atəş məsafəsinin müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Atəş izləri (əlavə faktorları) ölü, yaralı və ya şübhəli şəxslərin əllərindən mümkün olan ən qısa müddətdə götürülməlidir. Atəş izləri (əlavə faktorları) yuma, ovuşdurma, sürtmə dərəcəsindən asılı olaraq əldə ya çox az miqdarda qalır, ya da heç qalmır. Buna görə də atəş izləri (əlavə faktorları)

nümunəsi alınacaq olan şəxslərin əlləri nümunə (yaxma) alınanaqədək yuyulmamalı və əllərini ovuşdurmağa icazə verilməməlidir.

Atəş izləri (əlavə faktorları); hədəf obyektə, yara (zədə) içində, yara (zədə) ətrafında, güllənin dəydiyi hər hansı əşya üzərində, əldə, atəş açanın üzündə, silaha yaxın olan obyekt üzərində və silaha təmas edən hər hansı bir əl ya da əşya üzərində aşkar edilə bilər.

Atəş izlərinin (əlavə faktorlarının) müəyyən edilməsi ehtimal edilən əsas yerlər; əllərin çöl hissəsi ilə ovuc içləri, uzun lüləli silahdan açılan atəş zamanı isə üz, saç və sinə ilə geyim əşyalarıdır.

Fotoşəkil 1. Atəş izlərinin qalıqlarının əldə qalma nəhiyyələrinin görüntüsü

Yuxarıdakı fotoşəkildə atəş izlərinin (əlavə faktorlarının) əlin çöl və iç hissəsində hopa biləcək hissələri göstərilmişdir.

Əl yaxmaları şəxslərdən sarğı bantı, pambıq, bint ilə götürülür. Sarğı bantı (yara bantı) ilə nümunə birbaşa nümunə götürüləcək obyektə (şübhəli şəxsin əlləri, üzü, geyim əşyası və s.) yapışdırmaqla, pambıq, bintlə isə nümunə götürən zaman pambıq və ya bint öncə asetonla isladılıb daha sonra obyektə (əl, üz və s.) silməklə götürülür.

Yaxma (nümunə) götürülən zaman aşağıda göstərilən məqamlara diqqət edilməlidir:

-hadisədən sonra atəşin faktorları götürüləcək şəxs və əşyalardan mümkün olan ən qısa müddətdə nümunələr götürülməlidir;

-atəş faktorlarının götürülməsi prosesinə başlamadan öncə əllər yuyulmalı və qurudulmalı, əllərin yuyulması mümkün olmadığı hallarda ətraf mühitin təsirini əngəlləmək məqsədi ilə nəm salfet vasitəsilə əllər silinməlidir. Nümunə götürülməsi zamanı steril əlcək geyinilməli və hər bir şəxsdən nümunə götürməzdən əvvəl mütləq əlcəklər dəyişdirilməlidir;

-şəxslərdən yaxma götürməzdən əvvəl öz əlimizdən boş bir sarğı bantı ilə yaxma götürülür və

üzərində “kontrol nümunəsi” kimi qeyd edilir.

Şəxsin sağ və sol əllərindən ayrı-ayrılıqda yaxma götürülüb düzgün şəkildə, ayrı-ayrılıqda hermetikliyi gözlənilən pastik qablarda qablaşdırılır.

Atəş açıldıqdan sonra atəşin əlavə faktorlarının yayılmasına və miqdarına; odlu silahın işləmə rejimi (avtomatik, toplu və tək atışlı), lüləsinin uzunluğu, güllənin kapsulunun kimyəvi tərkibi, güllənin kapsulunun yeni və ya köhnə olması, barıtın kimyəvi xassələri, barıtın miqdarı, barıtın yeni və ya köhnə olması, silahın tutulma şəkli ilə atış şəkli, əlin çılpaq və ya əlcəkli olması, açılan atəşin sayı, zərərçəkmiş şəxsə göstərilən tibbi yardım, xəsarətin yarandığı hissəsinin fiziki və anatomik xüsusiyyətləri, əllərin yuyulması və digər əşyalarda kontaminasiya (ətraf mühitin təsiri) halları təsir edir.

Atəş açdığı ehtimal edilən əldə atəş faktorlarının aşkar edilməməsinin əsas səbəblərindən biri atəş açan zaman şəxsin əlcək taxmasıdır. Bu halda atəş faktorları dəriyə yayılmır. Atəş faktorları çox asan məhv ola və silinə bilən faktorlardır. Atəş açan ələ hopan atəş faktorları, atəş açıldıqdan sonra şəxsin əlindən sürtünmə, silmə, yuma, tibbi yardım və ya əllərdə intensiv qan olduğu və s. hallarla əlaqədar sürətli şəkildə yox olmağa başlayır.

Atəş faktorlarına zərər verən digər hal; tibbi yardım müdaxilələridir. Xəsarət alan şəxsə edilən ilkin tibbi müdaxilələr zamanı atəş faktorlarının böyük qismi yox edilir və bu faktorlara zərər verilir. Xüsusilə odlu silah zədəsinə edilən müdaxilələr, atəş məsafəsinə müəyyən edən faktorların yox edilməsinə təsir edir. Tibb işçiləri tərəfindən geyim əşyaları yaralıların əynindən çıxarılan zaman bəzən odlu silah zədəsinin olduğu hissələrdən kəsilir. Bu hal atəş məsafəsinin müəyyən edilməsinin obyektivliyinə mane olur.

Nümunələrin laboratoriyada texniki cihazlarda aparılan analizlərinin nəticəsində;

- əl üzərində atəş izlərinin (əlavə faktorlarının) aşkar edilməsi, o əlin ya atəş açdığını və ya atəş açılan zaman silaha yaxın məsafədə olduğunu göstərir;

-ovuc içində atəş izlərinin (əlavə faktorlarının) aşkar edilməsi, o əlin silahı tutduğunu və ya atəş açmadığı halda atəş faktorlarının aşkar edildiyi yerlərə toxunduğunu və ya atəş açılan zaman silaha yaxın məsafədə olduğunu göstərir;

- hadisə ilə əlaqəsi olmadığı halda atəş faktorlarının aşkar edildiyi yerlərə (dirənmiş vəziyyətdə və ya yaxın məsafədən atəş açılan zaman güllənin giriş dəliyinin yaxın ətrafı, atəş açan silah, atəş açan əl ilə salamlaşma və s.) toxunan əllərdə də atəş faktorları aşkar edilə bilər;

- hadisə ilə əlaqəsi olmadığı halda hadisədən qısa müddət öncə başqa məqsədlə atəş açan əldə də atəş faktorları aşkar edilə bilər.

Atəş izlərinin tədqiqatı zamanı bir sıra çətinliklərlə rastlaşırıq. Səbəb maddi sübutların düzgün qablaşdırılmamasıdır. Belə ki, maddi sübutlar (məsələn, zərərçəkmiş şəxs, təqsirli və ya şübhəli şəxs, hadisə zamanı hadisə törətməyən lakin hadisə

yerində olan şəxsin geyim əşyaları) çox vaxt bir-birindən təcrid olunmamış halda üst-üstə qoyularaq, bir torbanın içərisində göndərilir. Və ya geyim əşyaları intensiv halda nəm və qanlı, odlu silah zədəsi tibbi yardım göstərilən zaman kəsilməmiş, morfologiyası pozulmuş vəziyyətdə göndərilir ki, bu hallar tədqiqatın aparılmasını və düzgün nəticəyə gəlməyin qarşısını alır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov N.İ., Şahnəzərova Y.N. Məhkəmə-ballistik ekspertizasında atəş izlərinin tədqiqi zamanı təsnifat və situation məsələlərin həllinə dair metodik sxem
2. Ануфриев М.В., Бачурин Л.В., Мокроусов А.А., Одиночкина Т.Ф., Симонов М.Д., Сорокин Б.Ч. Выявление продуктов выстрела на руках и одежде проверяемых лиц с целью установления факта производства выстрела. Методические рекомендации. - М., 2001.
3. Best practice manual for Chemographic methods in gushot residue analysis/ ENFSI-BPM-FGR-01 Version 01/ November 2015
4. Bibliography of BPM for Chemographic methods in gushot residue analysis/ ENFSI-BPM-FGR-01 Version 01/ November 2015
5. Лазари А.С. и Др. Установление дистанции выстрела с учетом влияния некоторых метеорологических условий // Экспертная техника. - М.: ВНИИСЭ, 1988. - Вып. 100.
6. Микляева О.В. Криминалистическая экспертиза следов обстоятельств выстрела, Москва 2009.
7. Определение расстояния выстрела: Метод. пособ. для экспертов. - М.: РФЦСЭ при Минюсте России, 1995. - Вып. 1, 2.
8. Теоретические и методические основы судебно-баллистической экспертизы. Методическое пособие для экспертов, В. 1-2, Москва, 1984. Под.ред. Тахо-Годи Х.М.

X Ü L A S Ə

Məqalədə atəş izlərinin tədqiqi ekspertizasının həll etdiyi məsələlər və tədqiqatın gedişatına təsir edən problemlər təhlil edilir. Atəş izləri məhkəmə ballistik ekspertizasının bir növü olub, odlu silahlar, döyüş sursatları və onlardan qalan izləri öyrənən kriminalistikanın bir sahəsidir.

Atəş izlərinin tədqiqatı zamanı təsnifatı (zədənin odlu silah zədəsi olub-olmaması; zədənin hansı növ mərmirin təsirindən yaranması) və situation məsələlər (hadisə yeri, şəraiti; atəş halları (məsafə, istiqamət, atəş açılan zaman silah ilə hədəfin qarşılıqlı vəziyyəti)) həll edilir. Atəş izləri, yəni atəşin əlavə faktorlarının təyini ekspertizası barıt hissəciklərinin aşkar edilməsi istiqamətində aparılır. Bu zaman diaqnostik və analitik metodlardan istifadə edilir.

Atəş izlərinin tədqiqi ekspertizasının həll etdiyi digər məsələlərdən biri isə atəşin hallarının - məsafəsinin və istiqamətinin təyin edilməsidir.

Odlu silah zədələrində giriş və çıxış dəliyi kanalı fərqlənir.

Atəşin istiqaməti dedikdə, atəş açılan an silahın lülə ağzı kəsiyinin yönəldiyi istiqamətdir. Odlu silahdan atəş açıldıqdan sonra, silahın lüləsinin ağzı ilə hədəf arasında olan məsafəyə "Atəşin Məsafəsi" deyilir. Atəşin məsafəsi üç qrupa bölünür:

- 1) silahın lülə ağzı maneəyə dirənmiş vəziyyətdə;
- 2) yaxın məsafə;
- 3) uzaq məsafə.

Atəşin məsafəsinin tədqiqatı zamanı fiziki və kimyəvi metodlardan istifadə edilir.

Atəş izlərinin tədqiqatı zamanı bir sıra çətinliklərlə rastlaşırıq. Səbəb maddi sübutların düzgün qablaşdırılmamasıdır. Belə ki, maddi sübutlar çox vaxt bir-birindən təcrid olunmamış halda üst-üstə qoyularaq, bir

torbanın içərisində təqdim edilir. Və ya geyim əşyaları intensiv halda nəm və qanlı, odlu silah zədəsi tibbi yardım göstərilən zaman kəsilmiş, morfologiyası pozulmuş vəziyyətdə təqdim edilir ki, bu hallar tədqiqatın aparılmasını və düzgün nəticəyə gəlməyin qarşısını alır.

FORENSIC EXAMINATION OF GUNSHOT RESIDUE AND PROPER COLLECTION OF SAMPLES FOR CONDUCTING RESEARCH AND PACKAGING

AYSHAN KAZIMOVA ARAZLI

*Leading Expert of the Physical-chemical
and biological examinations department
Forensic Science Center of the Ministry of Justice*

S U M M A R Y

The article analyzes the issues resolved by the forensic examination of gunshot residue and the problems that affect the investigation. Gunshot residue is a type of forensic ballistics examination, it is a field of forensics that studies firearms, ammunition and traces left by them.

During the study of gunshot residue, classificatory (whether the injury is a gunshot wound; the type of projectile that caused the injury) and stational (place and circumstances of the incident; states of gunshot (distance, direction of the gunshot, the relative position of the firearm and the target when a shot is fired)) issues are resolved.

The forensic examination of gunshot residue is conducted to identify gunpowder particles. Diagnostic and analytical methods are used here.

One of the other issues resolved by the examination of gunshot residue is the determination of the gunshot's parameters- its distance and direction.

In gunshot wounds, the channel between the entrance and exit holes is distinguishable.

The direction of gunshot is the direction in which the muzzle of the firearm is pointing at the moment of shooting.

The distance from the muzzle of a firearm to the target after a shot is called the shot's range. The shot's range is divided into 3 groups: 1) consecutive shots; 2) close-range shot; 3) long-range shot.

Physical and chemical methods are used in the examination of the shooting range.

We encounter a number of difficulties during the examination of gunshot residue. The reason is the improper packaging of the evidence. Evidence is often stacked on top of each other without being separated, and submitted in a single bag. Or clothing is submitted in a heavily soiled, bloody, a gunshot wound is in an incised, denatured state while medical aid is being rendered. The circumstances prevent the conduct of research and reaching a correct conclusion.

ATIŞ ARTIKLARININ ADLİ İNCELEMESİ VE İNCELEMENİN YAPILMASI İÇİN NÜMUNELERİN (SVAPLARIN) DOĞRU ALINMASI VE PAKETLENMESİ

AYŞAN KAZIMOVA ARAZLI

*Adalet Bakanlığı Adli Bilim Merkezi
Fiziksel-kimyasal ve biyolojik incelemeler
dairesi kıdemli uzmanı*

Ö Z E T

Makalede atış artıklarının adli incelemesinin çözdüğü sorunlar ve incelemeyi etkileyen zorluklar analiz edilmektedir. Atış artıkları adli balistik incelemenin bir türü olup, ateşli silahlar, mühimmat ve onlardan kalan izleri inceleyen bir kriminoloji alanıdır.

Atış artıklarının incelemesi zamanı klasifikasyon (hasarın ateşli silah hasarı olup-olmadığı; hasarı hangi tür merminin yarattığı) ve situasyon (olay yeri, koşulları; atış durumu (mesafe, yön, atış yapıldığında silah ile hedef arasındaki etkileşim) sorunlar çözülüyor.

Atış artıklarının incelemesi barut parçacıklarını tespit etmek yönünde yürütülüyor. Bu zaman teşhis ve analitik yöntemler kullanılıyor.

Atış artıklarının incelemesinin ele aldığı bir diğer konu ise atışın koşullarını, yani atışın uzaklığını ve yönünü belirlemektir.

Ateşli silah hasarlarında giriş ve çıkış deliği kanalları farklıdır.

Atışın yönü, atış anında silahın namlusunun işaret ettiği yöndür.

Ateşli silahtan atış yapıldıktan sonra silahın namlusu ile hedef arasında olan uzaklığa “Atış uzaklığı” denir. Atış uzaklığı- 1)bitişik atış; 2)yakın atış ve 3)uzak atış şeklindedir.

Atış uzaklığının incelemesi zamanı fiziksel ve kimyasal yöntemler kullanılmaktadır.

Atış artıklarının incelemesi zamanı bir sıra sorunlarla karşılaşılıyor. Bunun sebebi, delillerin (bulguların) düzgün bir şekilde paketlenmemiş olmasıdır. Deliller (bulgular) çoğu zaman birbirinden ayrı olarak değil, üst-üste atılarak bir paket içinde sunulur. Veya kıyafetler ıslak, kanlı ve tıbbi bakım sağlandığında ateşli silah hasarları kesik ve şekil bozukluğuna uğramış halde sunuluyor. Bu koşullar incelemenin yürütülmesini ve doğru sonuçlara ulaşılmasını engellemektedir.

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА СЛЕДОВ ВЫСТРЕЛА И ПРАВИЛЬНЫЙ ОТБОР И УПАКОВКА ПРОБ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

АЙШАН КАЗЫМОВА АРАЗЛЫ

Ведущий эксперт Отдела физико-химических и биологических экспертиз Центра Судебной Экспертизы Министерства Юстиции Республики Азербайджан

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются вопросы, решаемые с помощью криминалистической экспертизы следов выстрела, а также проблемы, влияющие на ход расследования. Исследование следов выстрела является одним из видов судебной баллистической экспертизы, это раздел криминалистики, занимающийся изучением огнестрельного оружия, боеприпасов и следов, которые они оставляют.

В ходе исследования следов выстрелов решаются вопросы классификации (является ли это огнестрельным повреждением; тип снаряда, который нанес повреждения) и определения места происшествия (место происшествия и обстоятельства; состояния выстрела - дистанция и направление выстрела).

Криминалистическая экспертиза следов выстрелов проводится с целью обнаружения частиц пороха. Здесь применяются диагностические и аналитические методы.

Еще одной задачей, решаемой путем исследования следов выстрела, является определение параметров - расстояния и направления выстрела.

При огнестрельных повреждениях можно различить канал между входным и выходным отверстиями.

Направление стрельбы – это направление, в котором направлено дуло оружия в момент выстрела.

Дистанция выстрела – это расстояние от дула огнестрельного оружия до цели после выстрела.

Диапазон дальности стрельбы делится на три группы: 1) последовательная стрельба; 2) стрельба на близком расстоянии; 3) стрельба на дальном расстоянии.

При исследовании дистанции выстрела используются физические и химические методы.

При исследовании следов выстрела возникает ряд трудностей.

Причина заключается в ненадлежащей упаковке вещественных доказательств.

Вещественные доказательства в большинстве случаев помещаются в один пакет без соблюдения требований отдельной упаковки и изоляции, вследствие чего объекты накладываются друг на друга. Или одежды направляются в интенсивно увлажнённом и окровавленном состоянии, с разрезами огнестрельных повреждений, нанесёнными при оказании медицинской помощи, в состоянии с нарушенной морфологией. Указанные обстоятельства затрудняют проведение экспертного исследования и исключают возможность получения объективных выводов.

Rəyçi: Ballistik və trasoloji ekspertizalar ekspertizalar

şöbəsinin rəisi Hacıbala Hacıyev

Təqdim edən: A. Kazımova Arazlı

Daxil olma tarixi: 16.03.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 97-106

HƏSƏN BABAYEV

*Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Mühəndis-texniki
ekspertizası bölməsinin rəisi, kiçik ədliyyə müşaviri
E-mail: fikretoglu85@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/MUOG3307>*

MÜASİR ŞƏHƏR MÜHİTİNİN FORMALAŞMASINDA ŞƏHƏRSALMA, MEMARLIQ VƏ MƏHKƏMƏ TİKİNTİ-TEXNİKİ EKSPERTİZASININ STRATEJİ ROLU

Açar sözlər: Şəhərsalma, memarlıq, normativ tələblər, ara məsafələri, hüquqi məsuliyyət, məhkəmə ekspertizası, dayanıqlı şəhər.

Keywords: Urban planning, architecture, normative requirements, building setbacks, legal liability, forensic expertise, sustainable city.

Anahtar kelimələr: Şehir planlama, mimarlık, normatif gereklilikler, yapı yaklaşma mesafeleri, hukuki sorumluluk, adli bilirkişilik, sürdürülebilir kent.

Ключевые слова: градостроительство, архитектура, нормативные требования, межстроевые расстояния, юридическая ответственность, судебная экспертиза, устойчивый город.

Müasir dövrdə şəhərsalma və memarlıq fəaliyyəti yalnız məkanların estetik təşkili ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda cəmiyyətin sosial rifahının yüksəldilməsi, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və dayanıqlı inkişafın reallaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət sahəsidir. Şəhər mühitinin planlaşdırılması və formalaşdırılması prosesində qəbul edilən qərarlar uzunmüddətli sosial, texniki və hüquqi nəticələr doğurduğundan, bu sahəyə elmi əsaslandırılmış və normativ tələblərə söykənən yanaşma zəruri hesab olunur.

Bu baxımdan cari ilin “Şəhərsalma və Memarlıq İli” elan olunması dövlətin şəhər mühitinin keyfiyyətinə, insan həyatının təhlükəsizliyinə və şəhərsalma proseslərinin sistemli şəkildə tənzimlənməsinə verdiyi xüsusi önəmin bariz göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Sözügedən təşəbbüs şəhər və yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılmasına kompleks yanaşmanın gücləndirilməsini, memarlıq fəaliyyətində peşəkarlıq və məsuliyyət meyarlarının daha da yüksəldilməsini hədəfləyir. Bu yanaşma yalnız yeni tikinti layihələrinin icrası ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda mövcud şəhər mühitinin funksionallıq, təhlükəsizlik və hüquqi tənzimləmə baxımından yenidən dəyərləndirilməsini aktuallaşdırır.

Dövlət siyasətində şəhərsalmanın strateji rolu xüsusilə sürətli urbanizasiya, əhali sıxlığının artması və mühəndis-infrastruktur sistemlərinin

mürəkkəbləşməsi fonunda daha da aktuallaşmışdır. Planlaşdırılmamış və normativ tələblərə cavab verməyən tikinti fəaliyyəti sonradan ara məsafələrinin pozulması, hündürlük və sıxlıq əmsalı normalarına əməl olunmaması kimi problemlərə yol açır. Bu sahədə fundamental baza kimi hələ 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət tikinti normativ sənədləri sisteminin Əsas müddəaları (Konsepsiyası)” çıxış edir [4, s.12–15; 7, s.25] Mühəndis kommunikasiya sistemlərinin yüklənməsi və şəhər mühitində funksional disbalans kimi problemlərə yol açır. Bu cür pozuntular isə təkcə texniki çatışmazlıq deyil, həm də hüquqi mübahisələrin və məhkəmə çəkişmələrində zəruri biliyə ehtiyac olan ekspertiza tədqiqatlarının predmetinə çevrilən ciddi risk faktorları kimi meydana çıxır.

Mövzunun aktuallığı son illərdə şəhərsalma normalarının pozulması ilə bağlı məhkəmə çəkişmələrinin və məhkəmə-tikinti texniki ekspertiza tədqiqatlarının sayının artması ilə də şərtlənir. Təcrübə göstərir ki, layihələndirmə və icazələndirmə mərhələsində yol verilən normativ uyğunsuzluqlar sonradan istismar problemlərinə, hüquqi məsuliyyətin yaranmasına və şəhər mühitinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan şəhərsalma fəaliyyətinə preventiv yanaşma, yəni risklərin ilkin mərhələdə normativ əsaslarla qarşısının alınması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

“Şəhərsalma və Memarlıq İli” çərçivəsində aparılan elmi müzakirələr və konseptual yanaşma

lar şəhər mühitinin yalnız mövcud tələblərə deyil, gələcək nəsillərin təhlükəsiz və sağlam yaşayış ehtiyaclarına cavab verən şəkildə formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Bu məqalədə şəhərsalma və memarlığın tarixi və müasir inkişaf xətti, normativ tələblərin tətbiqi, hüquqi məsuliyyət mexanizmləri və məhkəmə ekspertizası ilə qarşılıqlı əlaqəsi elmi-praktik baxımdan təhlil edilərək mövzunun aktual problemlərinə kompleks yanaşma təqdim olunur.

Şəhərsalma və memarlığın tarixi–müasir inkişaf xətti

Keçmişdən bu günə şəhər mühitinin formalaşması şəhərsalma və memarlığın tarixi insan cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. İlk şəhər tipli yaşayış məskənləri müdafiə, iqtisadi fəaliyyət və sosial təşkilatlanma ehtiyaclarından irəli gələrək formalaşmışdır. Qədim dövrlərdə şəhərlərin planlaşdırılmasında əsas prioritetlər müdafiə qabiliyyəti, su mənbələrinə yaxınlıq və ticarət yollarına çıxış olmuşdur. Bu mərhələdə şəhərsalma daha çox təbii-coğrafi amillərə və praktiki ehtiyaclarla əsaslanırdı, memarlıq isə funksionallıqla yanaşı, ictimai güc və mədəni dəyərlərin simvolu kimi çıxış edirdi.

Antik dövrdə şəhərsalma artıq müəyyən planlı prinsiplərə əsaslanmağa başlamış, küçə şəbəkəsi, ictimai meydanlar və inzibati binalar şəhər strukturunun ayrılmaz elementlərinə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə isə şəhərlər əsasən istehkam xarakterli olub, sıx və qeyri-bərabər planlaşma ilə seçilirdi. Bu dövrdə təhlükəsizlik prioritet olsa da, mühəndis-texniki hesablamaların məhdudluğu şəhər mühitində sanitariya, yanğın və struktur dayanıqlığı ilə bağlı ciddi problemlər yaratmışdır.

Sənaye inqilabı şəhərsalma tarixində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Kütləvi istehsal, sürətli urbanizasiya və əhəlinin şəhərlərə axını nəticəsində şəhər planlaşdırılması artıq spontan deyil, normativ əsaslı və funksional zonalaşma prinsipləri üzərində qurulmağa başlamışdır. Yaşayış, istehsal və ictimai zonaların ayrılması, nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və mühəndis-kommunikasiya sistemlərinin tətbiqi müasir şəhərsalmanın əsaslarını formalaşdırmışdır. Bu mərhələdə memarlıq həlli təkcə estetik ifadə vasitəsi deyil, eyni zamanda texniki və sosial problemlərin həll alətinə çevrilmişdir.

Müasir şəhərlərdə sıxlıq, funksionallıq və təhlükəsizlik müasir dövrdə şəhərsalma və memarlıq yeni və daha mürəkkəb çağırışlarla üz-üzədir. Əhali sıxlığının artması, məhdud ərazi resursları, iqlim dəyişiklikləri və texnoloji inkişaf şəhər mühitinə

yanaşmanı köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu gün şəhərsalmanın əsas vəzifəsi təkcə yaşayış sahələrinin artırılması deyil, sıxlıq, funksionallıq və təhlükəsizlik arasında rəşional tarazlığın təmin edilməsidir.

Fotoşəkil 1. Bakı şəhərinin 2000-2008-ci və 2026-cı illərdə “Google Earth” tərəfindən qeydə alınan ortofoto görüntüsü

Əhəli sıxlığının düzgün tənzimlənməməsi şəhər mühitində bir sıra texniki və sosial risklər yaradır. Həddindən artıq sıx tikinti nəqliyyat infrastrukturunun yüklənməsinə, fəvqəladə hallarda evakuasiya imkanlarının məhdudlaşmasına, yanğın və seysmik təhlükələrin artmasına səbəb olur. Bu baxımdan müasir şəhərsalma memarlıq həllərinin yalnız torpaqdan maksimum istifadə prinsipinə deyil, təhlükəsiz və davamlı istifadə konsepsiyasına əsaslanmasını tələb edir. Funksional zonalaşma, açıq və ictimai məkanların qorunması, mühəndis kommunikasiya sistemlərinin layihə gücünə uyğun hesablanması bu yanaşmanın əsas elementlərindəndir.

Funksionallıq anlayışı müasir şəhərsalmada çoxölçülü xarakter daşıyır. Şəhər yalnız məskunlaşmaq üçün deyil, işləmək, istirahət etmək, sosial və mədəni fəaliyyət göstərmək üçün nəzərdə tutulan mürəkkəb mexanizmdir. Bu mexanizmin səmərəli işləməsi memarlıq və mühəndis həllərinin bir-biri ilə uzlaşmasından asılıdır. Layihələndirmə mərhələsində funksional əlaqələrin düzgün qurulmaması sonradan istismar problemlərinə, texniki nasazlıqlara və hüquqi mübahisələrə yol açır.

Təhlükəsizlik isə müasir şəhərsalmanın əsas meyarlarından biri kimi çıxış edir. Yanğın təhlükəsizliyi, seysmik davamlılıq, konstruktiv dayanıqlıq və mühəndis kommunikasiya sistemlərinin etibarlılığı memarlıq konsepsiyasının ayrılmaz hissəsi olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, təhlükəsizlik tələbləri layihələndirmə mərhələsində lazımi səviyyədə nəzərə alınmadıqda, sonradan bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması həm texniki, həm də hüquqi baxımdan son dərəcə mürəkkəb və bəhə başa gəlir.

lir. Məhz bu səbəbdən müasir şəhərsalma memarlıq estetikası ilə texniki təhlükəsizlik arasında balansı təmin etməyi əsas prinsip kimi qəbul edir.

Beləliklə, tarixi inkişaf xəttinin təhlili müasir normativ mexanizmlərin mahiyyətini daha aydın göstərir ki, şəhər mühiti heç vaxt statik olmamış, daim dəyişən sosial, texniki və hüquqi tələblərə uyğun transformasiya etmişdir. Müasir mərhələdə isə bu transformasiya daha məsuliyyətli və elmi əsaslandırılmış yanaşma tələb edir ki, bu da şəhərsalma üzrə normativ-planlaşdırma həlləri uzunmüddətli nəticələrinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasını və qiymətləndirilməsini zəruri edir.

Memarlıq üzrə normativ-planlaşdırma və şəhərsalma normaları

Müasir şəhər mühitinin formalaşmasında şəhərsalma üzrə normativ-planlaşdırma həlləri yalnız estetik və funksional məqsədlərə xidmət etməməli, eyni zamanda şəhərsalma normaları ilə ciddi şəkildə uzlaşdırılmalıdır. Şəhər və kənd yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması və tikilib abadlaşdırılması zamanı AzDTN 2.6-1 normaları əsas götürülür [3, s.12].

Tikili hündürlüyü və torpaqdan istifadənin normativ tələbləri (tikinti sıxlığı, tikinti əmsalı) müasir şəhər mühitinin formalaşmasında şəhərsalma üzrə normativ-planlaşdırma həlləri yalnız estetik və funksional məqsədlərə xidmət etməməli, eyni zamanda şəhərsalma normaları ilə ciddi şəkildə uzlaşdırılmalıdır. Tikililərin hündürlüyü, sahə üzrə yerləşdirilməsi və torpaqdan istifadə intensivliyi şəhər mühitinin məkan balansını müəyyən edən əsas parametrlərdir. Bu parametrlər şəhərsalma sənədlərində - baş planlarda, ərazi planlaşdırma layihələrində və detallı planlarda - normativ şəkildə təsbit olunur və layihələndirmə zamanı dəyişdirilə bilməz əsas şərtlər kimi çıxış edir.

Tikili hündürlüyünün normativ həddən artıq artırılması şəhər panoramasının pozulmasına, günəş işığı və havalandırma rejiminin zəifləməsinə, həmçinin mövcud infrastrukturun yüklənməsinə səbəb olur. Xüsusilə sıx yaşayış zonalarında hündürlük parametrlərinin düzgün müəyyən edilməməsi şəhər mühitində vizual diskomfort, sosial gərginlik və hüquqi mübahisələr doğuran amillərdən biridir. Bu baxımdan memarlıq həllərinin torpaqdan istifadənin məqsədli təyinatına və şəhərsalma sənədlərində nəzərdə tutulmuş parametrlərə uyğunluğu əsas prinsip kimi qəbul edilməlidir.

Tikililər arasında saxlanılmalı olan ara məsafələri şəhərsalma normalarının ən həssas və praktikada tez-tez pozulan tələblərindən biridir. Bu məsafələr

“Tikintilər üçün sahə həddudları daxilində ara məsafələri ilə bağlı müfəssəl Qaydalar” (AR NK-nın 72 nömrəli Qərarı) ilə tənzimlənir [2, s.3–5]. Ara məsafələrinin normativlərə uyğun saxlanılmaması nəticəsində evlərin, tikililərin yanğın təhlükəsizliyi, sağlam sanitar-epidemioloji, insolyasiya və təbii işıqlandırma şəraitinin təmin edilməsi əsaslı şəkildə zəifləyir, vizual məxfilik pozulur və qonşu tikililər arasında mübahisəli vəziyyətlər yaranır. Xüsusilə, Bakı şəhəri kimi yüksək sıxlıqlı urbanizasiya şəraitində bu problem daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Təcrübə göstərir ki, layihələndirmə mərhələsində normativ ara məsafələri ya düzgün hesablanmır, ya da memarlıq həlləri ilə süni şəkildə kompensasiya olunmağa çalışılır ki, bu da sonradan ekspertiza rəyində uyğunsuzluq kimi qiymətləndirilir.

Xüsusilə, Bakı şəhəri və ətraf ərazilərdə (məsələn, Xırdalan) sıxlıq problemi daha qabarıqdır. Layihələndirmə zamanı binaların tipinə görə aşağıdakı normativ sənədlərə istinad edilməlidir:

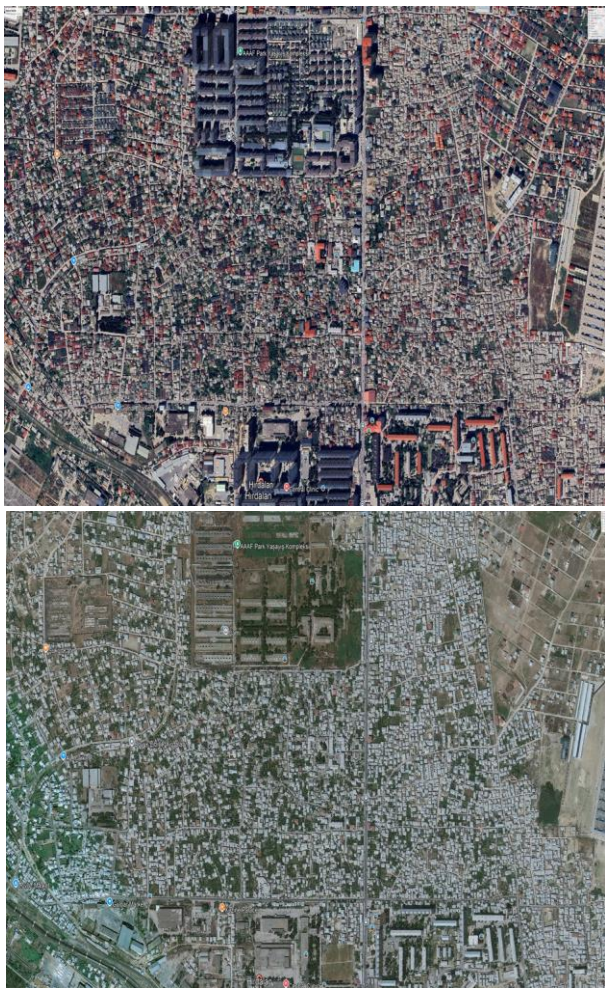
Fərdi yaşayış evləri üçün: AzDTN 2.7-3 [5s,3–8];

Çoxmənzilli yaşayış binaları üçün: AzDTN 2.7-2 [6s,10–14].

Fotoşəkil 2. Bakı şəhərinin Abşeron rayonunun mərkəzində yerləşən Xırdalan şəhərinin yerləşməsi zamanı şəhərsalma normalarının pozulması

Fotoşəkil 3. Bakı şəhərinin Abşeron rayonu-
nun mərkəzində yerləşən Xırdalan şəhərinin 2010-
2025-ci illərdə “Google Earth” tərəfindən qeydə
alınan artım dinamikasının ortofoto görüntüsü

Funksional zonalaşma və açıq məkanların qorunması şəhərsalma normaları funksional zonalaşma prinsipinə əsaslanır və yaşayış, ictimai, kommersiya və rekreasiya zonalarının bir-biri ilə harmonik əlaqəsini nəzərdə tutur. Şəhərsalma sənədləri üzrə icbari qərarlar bu zonalaşma prinsiplərinə uyğun olmaması şəhər mühitində nizamsızlıq və istismar problemləri yaradır. Xüsusilə, açıq və ümumi istifadəli məkanların tikinti ilə daraldılması şəhərsalma baxımından ciddi normativ pozuntu hesab olunur. Açıq sahələrin qorunması təkcə estetik və sosial funksiya daşıyır, eyni zamanda şəhərin nəfəs almasını təmin edən əsas elementlərdən biridir. Normativ tələblərə zidd olaraq bu sahələrin azaldılması şəhər mühitində sıxlıq problemini dərinləşdirir və uzunmüddətli perspektivdə yaşayış keyfiyyətini aşağı salır.

Layihələndirmədə normativ səhvlərin nəticələri layihələndirmə mərhələsində şəhərsalma normalarına əməl olunmaması ilkin mərhələdə nəzərə çarpmaya bilər, lakin istismar dövründə ciddi hüquqi və

texniki problemlərə səbəb olur. Ara məsafələrinin, hündürlük parametrlərinin və torpaqdan istifadə əmsallarının normativdən kənara çıxması tikilinin qanuniliyini sual altına alır və onun hüquqi statusuna birbaşa təsir göstərir.

Bu cür hallarda memarlıq həlləri artıq yaradıcılıq məhsulu kimi deyil, normativ uyğunsuzluq obyekti kimi qiymətləndirilir. Nəticədə layihə müəllifi və sifarişçi arasında məsuliyyət bölgüsü məsələsi aktuallaşır və məhkəmə mübahisəsində qərarların təmzinlənməsində məhkəmə ekspertizası rəyinin alınmasına ehtiyac yaranır.

Ekspertiza praktikasından ümumi müşahidələr məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası təcrübəsinin təhlilində göstərir ki, tədqiqat predmeti olan mülki mübahisələrin əhəmiyyətli hissəsi bilavasitə şəhərsalma normalarının pozulması ilə bağlıdır. Bu cür mübahisələr əsasən tikililərin yerləşmə planının təsdiq edilmiş şəhərsalma sənədlərinə uyğun olmaması, qonşu obyektlərlə (evlərlə, tikililərlə) ara məsafələrinin normativ tələblərə cavab verməməsi, hündürlük və sıxlıq əmsalları məhdudiyyətlərinin pozulması kimi hallarla əlaqədar yaranır. Ekspertiza prosesində qeyd olunan amillər tikilinin hüquqi statusunun və istismar təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsində əsas meyarlar kimi çıxış edir.

Ekspertizanın təyini zamanı aparılan araşdırmalar göstərir ki, bir çox hallarda layihə sənədlərində qüvvədə olan normativ aktlara və şəhərsalma tələblərinə formal şəkildə istinad edilsə də, faktiki tikinti icrası həmin tələblərə uyğun həyata keçirilmir. Layihə ilə mövcud vəziyyət arasında yaranan bu uyğunsuzluq ekspert rəyində normativ pozuntu kimi qiymətləndirilir və hüquqi mübahisələrin əsasını təşkil edir. Xüsusilə, ara məsafələrinin azaldılması, tikinti konturunun icazə verilən sərhədlərdən kənara çıxması və funksional zonalaşma prinsiplərinin pozulması ekspertiza praktikasında tez-tez rast gəlinən hallardandır.

Təcrübə göstərir ki, şəhərsalma normalarının pozulması yalnız texniki çatışmazlıq kimi deyil, eyni zamanda hüquqi məsuliyyət yaradan hal kimi qiymətləndirilir. Ekspert rəyində müəyyən edilən normativ uyğunsuzluqlar sonradan tikintinin qanunsuz hesab edilməsi, yenidən planlaşdırma və ya söküntü ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə səbəb ola bilər. Bu isə şəhər mühitində hüquqi qeyri-müəyyənlik yaradır və mülki münasibətlərin sabitliyinə mənfi təsir göstərir.

Ekspertiza praktikasının ümumi nəticələri onu

göstərir ki, memarlıq və şəhərsalma qərarlarının normativ əsaslandırılması şəhər mühitinin hüquqi sabitliyinin və sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Layihələndirmə mərhələsində şəhərsalma tələblərinin elmi və normativ əsaslarla nəzərə alınması sonradan yaranan mübahisələrin qarşısının alınmasında effektiv preventiv mexanizm kimi çıxış edir. Bu baxımdan məhkəmə tikinti-texniki ekspertizası şəhərsalma fəaliyyətinin keyfiyyətinə obyektiv qiymət verən və normativ intizamın formalaşmasına töhfə verən mühüm institusional alət hesab olunur.

Şəhərsalma normaları və hüquqi tənzimləmə sistemi

Şəhərsalma normaları müasir hüquqi tənzimləmə sistemində yalnız texniki göstəricilər məcmusu deyil, ictimai və fərdi maraqlar arasında tarazlığı təmin edən məcburi hüquqi mexanizmdir. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinə əsasən, şəhərsalma fəaliyyəti torpaqdan istifadə və tikinti proseslərinin hüquqi əsaslarla həyata keçirilməsini təmin etməlidir [1, s. 45–52]. Məcəllənin tələblərinə riayət edilməməsi layihənin hüquqi qüvvəsini şübhə altına alır.

Məcəllənin müvafiq müddəalarına görə, şəhərsalma normaları torpaq sahələrinin istifadəsi zamanı mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinin sərhədlərini müəyyən edir. Bu baxımdan tikinti fəaliyyəti sahibkarlıq azadlığının təzahürü olsa da, həmin azadlıq şəhərsalma normaları ilə məhdudlaşdırılır və bu məhdudiyyət ictimai maraqların üstünlüyü prinsipinə əsaslanır. Beləliklə, şəhərsalma normaları hüquqi baxımdan mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılmasının legitim forması kimi çıxış edir.

Normativ tələblər tikililərin yerləşdirilməsi, tikinti sıxlığı, hündürlük göstəriciləri, ara məsafələri və funksional təyinat üzrə konkret hüquqi çərçivə yaradır. Bu çərçivədən kənara çıxmaq texniki uyğunsuzluq deyil, şəhərsalma qanunvericiliyinin pozulması kimi qiymətləndirilir və hüquqi məsuliyyət yaradır.

Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinin sistemli rolu Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi şəhərsalma prosesinin bütün mərhələlərini - planlaşdırma, layihələndirmə, tikinti və istismarı - vahid hüquqi sistem daxilində əlaqələndirir. Məcəllə şəhərsalma sənədlərinin iyerarxiyasını müəyyən edərək normativ ardıcılıq prinsipini təsbit edir. Bu ardıcılıq çərçivəsində baş planlar, ərazi

planlaşdırılması sənədləri, detallı planlar və layihə sənədləri bir-biri ilə hüquqi bağlılıq təşkil edir.

Məcəllənin müvafiq maddələrində qeyd olunur ki, hər bir layihə həlli yuxarı səviyyəli şəhərsalma sənədlərinə uyğun olmalı, həmin sənədlərin tələblərindən kənara çıxmamalıdır. Bu tələblərə riayət edilməməsi layihənin hüquqi qüvvəsini şübhə altına alır və sonradan aparılan məhkəmə mübahisələrində təyin edilən məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası zamanı normativ uyğunsuzluq kimi qiymətləndirilir.

Ara məsafələrinin normativ əsaslar və hüquqi nəticələri

Tikililər arasında ara məsafələrinin normativləşdirilməsi şəhərsalma hüququnun ən mühüm və praktik tətbiq sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinin müvafiq müddəalarına əsasən, tikililərin yerləşdirilməsi zamanı qonşu torpaq sahələrinin hüquqları, sanitariya-gigiyenik tələblər və yaşayış mühitinin keyfiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Məcəllənin şəhərsalma fəaliyyətinə dair maddələrində aşağıdakı əsas prinsiplər təsbit edilir:

- tikililərin qonşu obyektlərdən normativ ara məsafələrinə riayət edilməsi;
- yaşayış və qeyri-yasayış obyektləri arasında funksional uyğunluğun təmin olunması;
- torpaq sahələrinin həddindən artıq sıx istifadəsinin qarşısının alınması;
- qonşuluq hüquqlarının pozulmaması.

Ara məsafələri ilə bağlı normaların pozulması hallarında hüquqi mübahisələr əsasən tikinti işləri başa çatdıqdan sonra meydana çıxır. Bu isə onu göstərir ki, layihələndirmə mərhələsində normativlər formal şəkildə nəzərə alınsa da, faktiki icra zamanı bu tələblər pozulur. Nəticədə ara məsafələri şəhərsalma mübahisəsinin əsas predmetinə çevrilir və məhkəmə baxışı zamanı ekspertiza rəyinin həlledici rolu ortaya çıxır.

Mübahisələrə qiymət verilməsi zamanı ekspertiza təcrübəsi göstərir ki, ara məsafələrinin normadan az olması yalnız şəhərsalma normalarının pozulması deyil, eyni zamanda mülki hüquqların məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilir. Bu isə hüquqi məsuliyyətin yaranmasına, bəzi hallarda isə tikilinin yenidən planlaşdırılması və ya söküntüsü ilə bağlı qərarların qəbul edilməsinə səbəb olur.

Dövlət nəzarəti və normativ intizamın təmin edilməsi

Şəhərsalma sahəsində dövlət nəzarəti normativ

tələblərin icrasını təmin edən əsas hüquqi mexanizmdir. Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinə əsasən, dövlət orqanları şəhərsalma sənədlərinin icrasına nəzarət etməli və normativ pozuntuların qarşısını vaxtında almalıdır.

Lakin praktikada rast gəlinən əsas problemlərdən biri normativ tələblərin əksər hallarda yalnız sənədlər səviyyəsində yoxlanılması, faktiki tikinti icrasının isə lazımi səviyyədə nəzarətdə saxlanılmamasıdır. Layihə sənədlərində ara məsafələri və digər normativ göstəricilərin formal şəkildə əks etdirilməsi, göstərir ki, tikinti prosesində bu göstəricilərə əməl olunmaması sonradan ciddi hüquqi risklərin yaranmasına səbəb olur. Bu risklər obyektin istismar mərhələsində aşkar edilir və artıq geri dönməsi mümkün olmayan hüquqi nəticələrlə müşayiət olunur. Bu baxımdan normativ intizamın təmin edilməsi şəhərsalma fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri kimi göstərilir və preventiv nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsini zəruri edir.

Şəhərsalma normalarının məhkəmə tikinti-texniki ekspertiza praktikasında tətbiqi

Məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası şəhərsalma normalarının nəzəri səviyyədən real hüquqi müstəviyə keçdiyi əsas tətbiq mexanizmi kimi çıxış edir. Ekspertiza təcrübəsi göstərir ki, tədqiqat predmeti olan mülki mübahisələrin əhəmiyyətli hissəsi bilavasitə şəhərsalma normalarının (ara məsafələri, hündürlük və sıxlıq) pozulması ilə bağlıdır. Şəhərsalma normaları normativ aktlarda ümumi və abstrakt tələblər formasında müəyyən edilsə də, onların konkret tikinti obyektinə münasibətdə hüquqi məzmun kəsb etməsi məhz ekspertiza vasitəsilə mümkün olur.

Ekspertiza prosesi şəhərsalma sənədləri ilə faktiki vəziyyət arasında uyğunluğu müəyyən etməklə normativlərin yalnız tövsiyə xarakteri daşmadığını, hüquqi nəticələr doğuran məcburi tələblər olduğunu sübut edir. Bu baxımdan ekspertiza şəhərsalma hüququnun “təfsir və tətbiq mərhələsi” funksiyasını yerinə yetirir.

Ekspert təcrübəsi zamanı tikilinin yerləşmə həlli, qonşu obyektlərlə ara məsafələri, torpaq sahəsinin hüquqi təyinatı, hündürlük parametrləri və təsdiq edilmiş planlaşdırma sənədlərinə uyğunluğu kompleks şəkildə təhlil olunur. Bu yanaşma memarlıq həllini subyektiv estetik meyarlarla deyil, obyektiv normativ uyğunluq prizmasından qiymətləndirməyə imkan verir.

Ekspert rəyinin hüquqi əhəmiyyəti və sübut qüvvəsi

Məhkəmə-tikinti texniki ekspertinin rəyi şəhərsalma mübahisələrində mühüm sübut vasitəsi olmaqla yanaşı, hüquqi qiymətləndirmənin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məhkəmə praktikasında ekspert rəyi, bir qayda olaraq, tikinti obyektinin qanunauyğunluğu və ya normativ pozuntu faktının müəyyən edilməsi üçün əsas istinad mənbəyi kimi qəbul edilir.

Ekspert rəyinin hüquqi əhəmiyyəti onun yalnız texniki ölçmə vasitələri deyil, həm də normativ aktların tətbiqinə əsaslanması ilə şərtlənir. Bu baxımdan ekspert tikinti obyektinin fiziki parametrlərini hüquqi çərçivəyə daxil edərək normativ nəticə çıxarır. Beləliklə, ekspertiza texniki məlumatı hüquqi nəticəyə çevirən körpü rolunu oynayır.

Şəhərsalma sənədləri üzrə icbari qərarlar hüquqi dəyəri onların normativ əsaslandırılmasından birbaşa asılıdır. Praktikada tez-tez rast gəlinən yanaşmalardan biri layihə sənədlərinin müvafiq qurumlar tərəfindən təsdiqlənmiş olmasının tikintinin hüquqi təhlükəsizliyini təmin etməsi barədə yanlış təsəvvürdür. Lakin ekspertiza göstərir ki, layihənin təsdiqi faktı, faktiki icra zamanı yol verilən normativ uyğunsuzluqları (məsələn, AzDTN tələblərinin pozulmasını) sığortalamır.

Əsas hüquqi meyar layihə sənədlərində nəzərdə tutulmuş həllərin faktiki icra zamanı şəhərsalma normalarına uyğunluğudur. Layihə ilə icra arasındakı fərq ekspertiza zamanı aşkar edildikdə memarlıq həlli hüquqi baxımdan müdafiəsiz vəziyyətə düşür. Bu isə memarlıq fəaliyyətinin yalnız yaradıcılıq deyil, eyni zamanda ciddi hüquqi məsuliyyət daşıyan peşə fəaliyyəti olduğunu bir daha təsdiq edir.

Bu baxımdan memarlıq keyfiyyəti yalnız forma, kompozisiya və funksionallıqla deyil, normativ əsaslılıq və hüquqi uyğunluqla ölçülməlidir. Normativ tələblərə zidd memarlıq həlli şəhər mühitində hüquqi risk mənbəyinə çevrilir və sonradan mübahisələrin yaranmasına zəmin yaradır.

Preventiv ekspertiza yanaşmasının əhəmiyyəti şəhərsalma sahəsində preventiv ekspertiza yanaşması normativ pozuntuların baş verməzdən əvvəl aşkar edilməsinə imkan verən effektiv mexanizm kimi qiymətləndirilir.

Layihələndirmə mərhələsində aparılan ekspertiza ara məsafələrinin, hündürlük məhdudiyyətlərinin, tikinti sıxlığı eləcə də tikinti əmsalı olan normativ göstəricilərinin və torpaqdan istifadə əmsallarının normativ tələblərə uyğunluğunu əvvəlcədən müəyyən etməyə şərait yaradır. Pre-

ventiv yanaşma həm dövlət orqanları, həm sifarişçi, həm də layihə müəllifi üçün hüquqi və iqtisadi riskləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Eyni zamanda şəhər mühitində sonradan yaranan məhkəmə çəkişmələrinin və sosial narazılıqların qarşısının alınmasına xidmət edir.

Beləliklə, məhkəmə predmetinin əsas amili olan məhkəmə-tikinti ekspertizası yalnız mövcud mübahisələrin həlli vasitəsi deyil, həm də şəhərsalma intizamının qorunmasına və dayanıqlı şəhər mühitinin formalaşdırılmasına yönəlmiş preventiv hüquqi alət kimi çıxış edir.

Gələcək perspektivlər: normativə əsaslanan şəhər mühiti

Urbanistik dayanıqlığın təmin olunmasında normativ çərçivələrin rolu müasir şəhərsalmada yalnız yeni tikililərin inşası ilə deyil, mövcud şəhər mühitinin hüquqi, funksional və sosial baxımdan balanslaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Dayanıqlı şəhər modeli anlayışı ilk növbədə normativ intizamın təmin olunmasını tələb edir. Bu modeldə memarlıq azadlığı normativ çərçivə daxilində reallaşır və şəhər mühiti uzunmüddətli perspektivdə təhlükəsiz, funksional və hüquqi baxımdan stabil olur.

Normativlərə əsaslanan şəhərsalma yanaşması torpaq resurslarından səmərəli istifadəyə, tikililər arasında yanğın təhlükəsizliyi, sağlam sanitar-epidemioloji, insolyasiya və təbii işıqlandırma şəraitinin təmin edilməsi məqsədi ilə ara məsafələrinin qorunmasına və funksional zonaların qarşılıqlı təsirinin optimallaşdırılmasına imkan verir. Bu, şəhərin yalnız fiziki strukturunu deyil, eyni zamanda sosial münasibətlər sistemini də tənzimləyən mexanizm kimi çıxış edir.

Rəqəmsal planlaşdırma və normativlərin avtomatlaşdırılması prinsipi son illərdə müasir şəhərsalmada rəqəmsal texnologiyaların, xüsusilə "BIM" (Building Information Modeling - tikinti obyektinin fiziki və funksional xüsusiyyətlərini əks etdirən, layihələndirmə, icra və istismar mərhələlərini əhatə edən integrasiya olunmuş rəqəmsal informasiya modelidir) sistemlərinin tətbiqi normativlərin icrasına yeni keyfiyyət qazandırır. Bu texnologiyalar ara məsafələri və hündürlük limitlərini layihələndirmə mərhələsində avtomatik yoxlamağa və riskləri minimuma endirməyə imkan verir.

Bu yanaşma normativ pozuntuların sonradan deyil, ilkin mərhələdə aşkar olunmasına şərait yaradır. Nəticədə həm layihə müəllifi, həm nəzarət orqanları, həm də gələcək istismarçılar üçün hüquqi risk-

lər əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Rəqəmsal planlaşdırma normativlərin subyektiv şərhini minimuma endirərək obyektiv və ölçülə bilən qiymətləndirmə mexanizmi yaradır.

Elektron icazə sistemləri və normativ şəffaflıq elektron icazə mexanizmlərinin tətbiqi şəhərsalma prosesində normativ şəffaflığın artırılmasına xidmət edir. Layihələrin elektron mühitdə təqdim olunması və yoxlanılması normativ tələblərin izlənilməsini sistemli hala gətirir. Bu sistemlər vasitəsilə layihə parametrləri avtomatik şəkildə normativ baza ilə müqayisə olunur və uyğunsuzluqlar erkən mərhələdə müəyyən edilir. Belə mexanizmlər şəhərsalma intizamının yalnız nəzarət yolu ilə deyil, prosesin öz daxilində təmin olunmasına imkan verir. Normativlər artıq sonradan tətbiq edilən məhdudiyyət deyil, layihənin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir.

Memar və mühəndislərin sosial-hüquqi məsuliyyəti müasir şəhərsalma mühitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün memar və mühəndis yalnız texniki mütəxəssis deyil, eyni zamanda qəbul etdiyi qərarlarla ictimai maraqlara təsir göstərən məsul subyekt kimi çıxış edir. Layihələndirmə mərhələsində qəbul edilən hər bir qərar şəhər mühitində uzunmüddətli sosial və hüquqi nəticələr doğurur. Bu baxımdan normativ tələblərə əməl olunması təkcə texniki zərurət deyil, həm də peşə etikasına da birbaşa əlaqəli məsələdir.

Memarlıq qərarlarının normativ əsaslandırılma-
dan məhrum olması yalnız texniki səhv kimi deyil, eyni zamanda ictimai maraqlara zidd davranış kimi qiymətləndirilə bilər. Məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası praktikası göstərir ki, normativ məsuliyyətin lazımi səviyyədə dərk edilməməsi sonradan həm hüquqi mübahisələrin yaranmasına, həm də peşə nüfuzunun zəifləməsinə səbəb olur.

Aparılan kompleks təhlillər və elmi-praktik araşdırmalar göstərir ki, şəhərsalma normalarının layihələndirmə mərhələsində düzgün tətbiqi sonradan yaranan mürəkkəb hüquqi mübahisələrin və zaman aparan ekspertiza proseslərinin qarşısını alan ən effektiv preventiv mexanizmdir. Şəhərsalma qanunvericiliyinin və AzDTN standartlarının tələbləri yalnız texniki xarakter daşımır, onlar həm də mülkiyyət hüquqlarının qorunması və vətəndaşların təhlükəsiz yaşayış mühitinin təminatı üçün hüquqi zəmanət rolunu oynayır.

Məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası isə bu normativlərin real şəhər mühitində tətbiqinin obyektiv, şəffaf və elmi əsaslarla qiymətləndirilməsini təmin

edən mühüm institusional alət kimi çıxış edir. Ekspertiza fəaliyyəti faktiki tikinti parametrləri ilə normativ tələblər arasındakı uyğunsuzluqları aşkar etməklə, şəhərsalma intizamının bərpasına və ədalət mühakiməsinin effektivliyinə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, şəhərsalma və memarlıq fəaliyyətinə dar texniki çərçivədən deyil, geniş normativ-hüquqi prizma ilə yanaşmaq müasir şəhər mühitinin keyfiyyətini, estetik görünüşünü və da-

yanıqlılığını müəyyən edən əsas meyar kimi qəbul edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, şəhərsalma yalnız bina inşa etmək prosesi deyil; bu, hüquqi nizam, ictimai tarazlıq və sosial ədalət üzərində gələcək cəmiyyəti qurmaq missiyasıdır. Müasir Bakının və digər sürətlə inkişaf edən yaşayış məntəqələrimizin (regionlarımızın) gələcək siması məhz bu gün atılan normativ addımlardan asılı olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Ara məsafəsi ilə bağlı müfəssəl Qaydalar”, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11.03.2014-cü il tarixli 72 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
2. AzDTN 2.3-1 “Seysmik rayonlarda tikinti” – Seysmik təsirlərə görə layihələndirmə normaları, nəşr 01 fevral 2010.
3. AzDTN 2.6-1 “Dövlət Şəhərsalma Norma və Qaydaları. Şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məskənlərinin planlaşdırılması və tikilib abadlaşdırılması”, Azərbaycan Respublikası Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsinin Kollegiyasının 13 iyun 2016-cı il tarixli 03 № Qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
4. AzDTN 2.7-2 “Yaşayış binaları. Layihələndirmə normaları”, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, Bakı, 2021.
5. AzDTN 2.7-3 “Fərdi yaşayış evləri. Layihələndirmə normaları”, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, Bakı, 2023.
6. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət tikinti normativ sənədləri sisteminin Əsas müddəaları (Konsepsiyası)”, Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsi, Bakı, 1994.
7. Azərbaycan Respublikasının Mənzil Məcəlləsi.
8. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
9. Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi, Qanun № 392-IVQ, 29 iyun 2012.
10. Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsi.
11. Məmmədov M.N. Məhkəmə tikinti-texniki ekspertizasının metodoloji və metodiki əsasları, Bakı, 2000.
12. “Tikinti layihələrinin ekspertizadan keçirilməsi Qaydaları”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
13. “Yanğın təhlükəsizliyi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
14. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi – Normativ hüquqi aktların rəsmi elektron bazası: <https://e-qanun.az>
15. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi – Şəhərsalma normativləri və tikinti qaydaları: <https://arxkom.gov.az>
16. Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi – Tikinti təhlükəsizliyi və yanğın normaları: <https://fhn.gov.az>
17. Nazirlər Kabineti – Qərarlar və tikinti sahəsinə dair normativ sənədlər: <https://cabmin.gov.az>
18. Azərbaycan Standartlaşdırma İnstitutu – Tikinti norma və standartları: <https://azstand.gov.az>
19. Dövlət Statistika Komitəsi – Şəhərsalma və tikinti sahəsi üzrə statistik məlumatlar: <https://stat.gov.az>
20. Beynəlxalq tikinti və şəhərsalma standartları (ISO Building Standards): <https://www.iso.org>

X Ü L A S Ə

Məqalədə müasir urbanizasiya proseslərinin aktual çağırışları kontekstində şəhərsalma və memarlıq fəaliyyətinin dövlət siyasətindəki strateji rolu, normativ tənzimləmə mexanizmləri və onların texniki-hüquqi nəticələri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işində şəhər mühitinin dayanıqlı inkişafı prizmasından ara məsafələri, tikinti sıxlığı və hündürlük reqlamentlərinin tətbiqi problemlərinə xüsusi diqqət ye

tirilmişdir. Məqalənin elmi yeniliyi şəhərsalma normalarının pozulması hallarının məhkəmə-tikinti texniki ekspertizası çərçivəsində analiz edilməsi və bu sahədə yaranan hüquqi kolliziyaların həlli yollarının göstərilməsidir. Aparılan təhlillər nəticəsində əsaslandırılmışdır ki, layihələndirmə mərhələsində normativ tələblərə ciddi riayət olunması yalnız texniki zərurət deyil, həm də gələcək hüquqi mübahisələrin qarşısını alan əsas preventiv mexanizmdir.

THE STRATEGIC ROLE OF URBAN PLANNING, ARCHITECTURE, AND FORENSIC CONSTRUCTION EXPERTISE IN SHAPING THE MODERN URBAN ENVIRONMENT

HASAN BABAYEV

*Head of the Engineering and
Technical Forensics Department
Forensic Science Centre of
the Ministry of Justice of the
Nakhchivan Autonomous Republic*

S U M M A R Y

The article presents a comprehensive study of the strategic role of urban planning and architecture in state policy, regulatory mechanisms, and their technical-legal implications in the context of contemporary urbanization challenges. Special attention is paid to the application of regulatory requirements on building setbacks, construction density, and height limitations from the perspective of sustainable urban development. The scientific novelty of the study lies in the analysis of violations of urban planning standards within the framework of forensic construction-technical expertise and the identification of solutions to legal conflicts arising in this field. The analysis substantiates that strict adherence to normative requirements at the design stage is not only a technical necessity but also a key preventive mechanism for avoiding future legal disputes.

MODERN KENTSEL ÇEVRENİN OLUŞTURULMASINDA ŞEHİR PLANLAMASI, MİMARLIK VE ADLİ YAPI TEKNİK BİLİRKİŞİLİĞİNİN STRATEJİK ROLÜ

HASAN BABAYEV

*Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı
Adli Ekspertiz Merkezinin Mühendislik ve
Teknik Bilirkişilik Dairesi Başkanı*

Ö Z E T

Makale, modern kentleşme süreçlerinin güncel zorlukları bağlamında şehir planlama ve mimarlık faaliyetlerinin devlet politikasındaki stratejik rolünü, normatif düzenleme mekanizmalarını ve bunların teknik-hukuki sonuçlarını kapsamlı şekilde incelemektedir. Çalışmada, kentsel çevrenin sürdürülebilir gelişimi perspektifinden yapı yaklaşma mesafeleri, yapılaşma yoğunluğu ve yükseklik düzenlemelerinin uygulanmasına ilişkin sorunlara özel önem verilmiştir. Makalenin bilimsel yeniliği, şehircilik normlarının ihlali vakalarının adli inşaat-teknik bilirkişilik çerçevesinde analiz edilmesi ve bu alanda ortaya çıkan hukuki ihtilafların çözüm yollarının ortaya konulmasıdır. Yapılan analizler sonucunda, proje aşamasında normatif gerekliliklere sıkı şekilde uyulmasının yalnızca teknik bir zorunluluk değil, aynı zamanda gelecekte doğabilecek hukuki uyuşmazlıkları önleyen temel bir önleyici mekanizma olduğu gerekçelendirilmiştir.

СТРАТЕГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА, АРХИТЕКТУРЫ И СУДЕБНОЙ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ФОРМИРОВАНИИ СОВРЕМЕННОЙ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ

ХАСАН БАБАЕВ

*Начальник отдела Инженерно-технических
экспертиз Центра Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции
Нахчыванской Автономной Республики*

Р Е З Ю М Е

В статье комплексно исследована стратегическая роль градостроительной и архитектурной деятельности в государственной политике в контексте актуальных вызовов современных процессов урбанизации, а также механизмы нормативного регулирования и их технико-правовые последствия. В рамках исследования с позиции устойчивого развития городской среды особое внимание уделено проблемам применения нормативов расстояний между зданиями, плотности застройки и высотных регламентов. Научная новизна статьи заключается в анализе нарушений градостроительных норм в рамках судебной строительно-технической экспертизы и в определении путей разрешения возникающих в данной сфере правовых коллизий. По результатам проведенного анализа обосновано, что строгое соблюдение нормативных требований на стадии проектирования является не только технической необходимостью, но и важнейшим превентивным механизмом предотвращения будущих правовых споров.

*Rəyçi: Texniki təhlükəsizlik ekspertizası
şöbəsinin rəisi,
texnika elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Adil Ağalarov
Təqdim edən: H. Babayev
Daxil olma tarixi: 16.02.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 34:343.1 Cinayət mühakimə icraatı S. 107-112

İLHAMƏ QULİYEVƏ

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin

Səs, görüntü və rəqəmsal ekspertizalar şöbəsinin böyük eksperti

E-mail: ilhama.quliyeva@justice.gov.az

DOI: <https://doi.org/10.64498/DGVO5802>

MƏHKƏMƏ-LİNGVİSTİK EKSPERTİZASINDA SENTİMENT ANALİZİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ELMİ ƏSASLARI

Açar sözlər: məhkəmə-lingvistik ekspertizası, sentiment analizi, təbii dil emalı (NLP), emosional ton, diskurs təhlili, nifrət nitqi, pragmatik analiz, sosial media mətnləri.

Keywords: forensic linguistic expertise, sentiment analysis, natural language processing (NLP), emotional tone, discourse analysis, hate speech, pragmatic analysis, social media texts.

Anahtar kelimeler: adli dilbilimsel bilirkişilik incelemesi, duygu analizi, doğal dil işleme (NLP), duygusal ton, söylem analizi, nefret söylemi, edimsel (pragmatik) analiz, sosyal medya metinleri.

Ключевые слова: судебно-лингвистическая экспертиза, анализ тональности, обработка естественного языка (NLP), эмоциональная тональность, дискурс-анализ, язык вражды, прагматический анализ, тексты социальных сетей.

Müasir dilçilikdə mətn yalnız informasiya ötürülməsini təmin edən kommunikativ vasitə kimi deyil, eyni zamanda müəllifin emosional vəziyyətini, sosial mövqeyini və kommunikativ niyyətlərini əks etdirən mürəkkəb diskursiv struktur kimi nəzərdən keçirilir. Bu kontekstdə sentiment analizi mətnlərdə mövcud olan emosional və qiymətləndirici komponentlərin müəyyənləşdirilməsi, təsnifləşdirilməsi və sistemli şəkildə təhlil edilməsi məqsədinə xidmət edən mühüm metodoloji yanaşma kimi çıxış edir.

Sentiment analizi müasir kompüter dilçiliyinin və təbii dil emalının (Natural Language Processing – NLP) ən sürətlə inkişaf edən istiqamətlərindən biridir. Bu anlayış mətnlərdə ifadə olunan emosiyaların, münasibətlərin və qiymətləndirmələrin avtomatik şəkildə müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Sentiment analizinin əsas məqsədi müəllifin hər hansı hadisəyə, şəxsə, qrupa və ya obyektə münasibətinin müsbət, mənfi və ya neytral xarakter daşıdığını müəyyən etməkdir.

İlkin mərhələdə sentiment analizi əsasən məhsul rəylərinin və istifadəçi şərhlərinin tədqiqi məqsədilə tətbiq edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu metod sosial media mətnlərinin, siyasi diskursun, hüquqi sənədlərin, media materiallarının və korporativ kommunikasiya nümunələrinin araşdırılmasında geniş istifadə olunmağa başlamışdır. Sentiment analizinin nəzəri və metodoloji əsaslarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan tədqiqatçılardan biri Bing Liudur. O, sentiment analizini müxtə-

lif mənbələrdə ifadə olunmuş fikir və mülahizələrin avtomatlaşdırılmış şəkildə aşkarlanması və qiymətləndirilməsi prosesi kimi xarakterizə etmişdir.

Bo Pang və Lillian Lee öz tədqiqatlarında göstərmişlər ki, mətnlərin emosional məzmununun müəyyənləşdirilməsi yalnız ayrıca leksik vahidlərin təhlili ilə məhdudlaşmır, bu proses bütöv kontekstin, sintaktik quruluşun və semantik əlaqələrin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu yanaşma sentiment analizinin müasir nəzəri əsaslarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya Federasiyasında da dilçilik və kompüter lingvistikası sahəsində sentiment analizə dair əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmışdır. Xüsusilə İ. V. Smirnov, V. P. Zaxarov və A. A. Kretov bu metodun korpus dilçiliyi və avtomatik mətn emalı ilə qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmışlar. Onların fikrincə, emosional çalarların müəyyənləşdirilməsi zamanı dilin semantik quruluşu, milli-mədəni xüsusiyyətlər və kommunikativ kontekst mütləq nəzərə alınmalıdır.

Məhkəmə-lingvistik ekspertizasında sentiment analizinə marağın artmasının əsas səbəblərindən biri onun obyektiv və əsaslandırılmış qiymətləndirmə imkanları yaratmasıdır. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə yayımlanan məlumatların, nifrət nitqinin, təhqir və böhtan xarakterli ifadələrin araşdırılmasında sentiment analizinin tətbiqi mühüm nəticələr verməkdədir. Bu metod ekspertə mətnin emosional istiqamətini müəyyənləşdirmək, müəllifin mövqeyini qiymətləndirmək və kommunikativ niyyətləri-

ni aşkar etmək imkanı yaradır.

Məhkəmə-linqvistik ekspertizasının başlıca vəzifələrindən biri mətnin semantik, pragmatik və kommunikativ xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Sentiment analizi bu prosesdə mətnin emosional tonunun müəyyən edilməsinə xidmət edir. Emosional ton müəllifin müəyyən hadisəyə, şəxsə və ya obyektə münasibətini ifadə edən qiymətləndirmə komponentidir və müsbət, mənfi və ya neytral xarakter daşıya bilər.

Məhkəmə-linqvistik ekspertizası zamanı yalnız ayrıca sözlərin deyil, bütövlükdə diskursun təhlili vacib hesab olunur. Eyni leksik vahid müxtəlif kontekstlərdə fərqli emosional mənə yükü qazana bilər. Məsələn, “əla” sözü adətən müsbət qiymətləndirmə ifadə etsə də, ironik kontekstdə mənfi münasibətin ifadə vasitəsinə çevrilə bilər:

“Əla iş görmüsən, bütün sistemi dağıtmısan.”

Bu nümunədə “əla” sözünün lüğəvi mənası müsbət olsa da, kontekst daxilində mənfi qiymətləndirmə funksiyası yerinə yetirdiyi müşahidə olunur. Buna görə də müasir sentiment analizi yalnız leksik göstəricilərə deyil, həmçinin sintaktik, semantik və pragmatik amillərə əsaslanır.

Sentiment analizinin linqvistik səviyyələri

Sentiment analizi müxtəlif dil səviyyələrində həyata keçirilir və hər bir səviyyə emosional məzmunun müəyyənləşdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Leksik səviyyə - bu mərhələdə emosional mənə daşıyan söz və ifadələr müəyyən edilir və onların sentiment polyarlığı müəyyənləşdirilir.

Söz	Polyarlıq
mükəmməl	müsbət
uğurlu	müsbət
zəif	mənfi
təhlükəli	mənfi
adi	neytral

Leksik səviyyədə aparılan təhlillər sentiment analizinin ilkin və fundamental mərhələsini təşkil edir.

Sintaktik səviyyə - sintaktik quruluş emosional mənanın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məsələn, misal olaraq

“Bu layihə uğurludur.

Bu layihə heç də uğurlu deyil.”

Hər iki cümlədə “uğurlu” sözü istifadə edilməsinə baxmayaraq, ikinci nümunədə inkar konstruksiyası ümumi sentiment istiqamətini dəyişir.

Semantik səviyyə - semantik analiz mətnin ümumi mənasının və emosional istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir.

“Şirkət son illərdə böyük uğurlar qazansa da, müştərilər xidmət keyfiyyətindən narazıdırlar.”

Bu nümunədə həm müsbət, həm də mənfi qiymətləndirici elementlər mövcuddur. Buna görə də mətn qarışıq sentimentli mətn kimi xarakterizə edilə bilər.

Praqmatik səviyyə - pragmatik analiz müəllifin kommunikativ niyyətinin müəyyən olunmasına yönəlir.

“Bu qərar xalqın rifahı üçün qəbul olunub.”

Formal baxımdan müsbət xarakter daşıyan bu ifadə konkret kommunikativ situasiyada istehza, ironiya və ya gizli tənqid məzmunu daşıya bilər.

Məhkəmə-linqvistik ekspertizasında sentiment analizinin funksiyaları

Məhkəmə-linqvistik ekspertizada sentiment analizinin aşağıdakı əsas funksiyaları fərqləndirilir:

1. **Qiymətləndirmə funksiyası** - mətnin ümumi emosional istiqamətini müəyyənləşdirir.

2. **Diagnostic funksiya** - müəllifin psixoloji və kommunikativ mövqeyinin aşkara çıxarılmasına kömək edir.

3. **Sübutetmə funksiyası** - mətnin təhqir, böhtan, nifrət nitqi və ya diskriminasiya elementləri daşıyıb-daşmadığının müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

4. **Proqnostik funksiya** - sosial mediadaictimai rəyin inkişaf istiqamətlərinin proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır.

Məhkəmə-linqvistik ekspertizasında sentiment analizinin tətbiqi

Müasir məhkəmə-linqvistik ekspertizalarda sentiment analizindən geniş istifadə olunur. Xüsusilə aşağıdakı istiqamətlərdə onun tətbiqi aktual hesab edilir:

- təhqir xarakterli ifadələrin müəyyənləşdirilməsi;
- böhtan məzmunlu mətnlərin araşdırılması;
- nifrət nitqinin aşkarlanması;
- ekstremist çağırışların təhlili;
- sosial mediada yayılan manipulyativ məzmunun müəyyənləşdirilməsi.

Məsələn, misal olaraq aşağıdakı cümləyə nəzər yetirək.

“Bu insanlar cəmiyyət üçün təhlükəlidirlər.”

Bu cümlədə mənfi qiymətləndirmə və müəyyən sosial qrupa yönəlmiş neqativ münasibət müşahidə edilir. Belə hallarda ifadənin semantik və pragmatik yükü ekspertiza çərçivəsində xüsusi olaraq araş

dırılır.

Sosial media mətnlərinin sentiment analizi

Rəqəmsal kommunikasiya mühitinin inkişafı sentiment analizinin tətbiq sahələrini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə istifadəçilərin emosional reaksiyalarının öyrənilməsi ictimai rəyin təhlili baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şərti sentiment analizi nəticələri aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

Müsbət 45%

Neytral 30%

Mənfi 25%

Bu göstəricilər istifadəçilərin ümumi münasibətinin əsasən müsbət xarakter daşdığını göstərir.

Sentiment analizinin üstünlükləri və məhdudiyyətləri

Sentiment analizi müasir lingvistik tədqiqatlarda və məhkəmə-lingvistik ekspertizalarda mətnlərdə ifadə olunan emosional münasibətlərin sistemli şəkildə müəyyənəndirilməsinə imkan verməklə yanaşı, böyük həcmli informasiya axınının operativ emalını təmin edir. Sentiment analizinin tətbiqi insan amilindən irəli gələn subyektiv qiymətləndirmələrin minimuma endirilməsinə, emosional tendensiyaaların aşkarlanmasına və müxtəlif kommunikativ situasiyalarda obyektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. Xüsusilə lingvistik ekspertizalarda bu metod mətnlərin qiymətləndirilməsi üçün əlavə sübut bazasının formalaşdırılmasına və ekspert rəyinin elmi əsaslandırılmasına xidmət edir.

Texnoloji üstünlüklər - böyük həcmli mətnlərin qısa müddətdə təhlil edilməsinə imkan verir, avtomatlaşdırılmış emal vasitəsilə informasiya axınlarının operativ qiymətləndirilməsini təmin edir.

Metodoloji üstünlüklər - insan faktorundan qaynaqlanan subyektivliyin azaldılmasına kömək edir, mətnlərin emosional və qiymətləndirici komponentlərinin sistemli şəkildə müəyyənəndirilməsinə şərait yaradır.

Analitik üstünlüklər - emosional tendensiyaaların və ictimai rəy istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsinə imkan verir, müəllif mövqeyinin və kommunikativ niyyətlərin aşkara çıxarılmasına yardım edir.

Hüquqi-praktik üstünlüklər - təhqir, böhtan, nifrət nitqi və diskriminativ məzmunun müəyyənəndirilməsi prosesində ekspert təhlilini dəstəkləyir.

Sentiment analizi mətnlərin emosional məzmununun müəyyənəndirilməsində effektiv metodlar-

dan biri olsa da, onun tətbiqi zamanı bir sıra nəzəri və praktiki məhdudiyyətlər ortaya çıxır. Bu məhdudiyyətlər əsasən təbii dilin mürəkkəbliyi, kontekst amilinin təsiri, mədəni fərqlər və dil resurslarının kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Xüsusilə məhkəmə-lingvistik ekspertizada yüksək dəqiqlik tələb olduğundan sarkazm, ironiya, çoxmənalılıq kimi dil hadisələri sentiment analizinin nəticələrinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, Azərbaycan dili üçün genişhəcmli və annotasiya olunmuş korpusların məhdudluğu avtomatlaşdırılmış analiz sistemlərinin etibarlılığını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır.

Lingvistik məhdudiyyətlər - sarkazm və ironiyanın dəqiq müəyyənəndirilməsi çətinlik yaradır, kontekstdən asılı olaraq eyni ifadənin fərqli emosional mənə daşması analiz nəticələrinə təsir göstərə bilər, çoxmənalı söz və ifadələrin interpretasiyasında problemlər meydana çıxır.

Mədəni-kommunikativ məhdudiyyətlər - *mədəni və dil fərqləri sentiment göstəricilərinin düzgün müəyyənəndirilməsini çətinləşdirir, müxtəlif sosial və kommunikativ mühitlərdə eyni ifadələrin fərqli qiymətləndirilməsi* mümkün olur, milli-mədəni xüsusiyyətlər emosional çalarların avtomatik aşkarlanmasına təsir göstərir.

Texnoloji məhdudiyyətlər - avtomatik sistemlər mürəkkəb semantik və pragmatik əlaqələri hər zaman tam dəqiqliklə müəyyən edə bilmir, kontekstual və gizli mənaların emalı zamanı səhv nəticələrin yaranma ehtimalı mövcuddur.

Resurs və tətbiq məhdudiyyətləri - Azərbaycan dili üzrə annotasiya olunmuş mətn korpuslarının məhdud olması, Azərbaycan dili üçün sentiment lüğətləri və ixtisaslaşmış dil resursları kifayət qədər inkişaf etməməsi, məhkəmə-lingvistik mətnlər üzrə xüsusi təlim məlumatlarının az olması *bəzi hallarda analiz keyfiyyətini aşağı sala bilər*.

Sentiment analizinin sürətli inkişafı və onun hüquqi-lingvistik ekspertizada tətbiq imkanlarının genişlənməsi bu sahədə yeni elmi istiqamətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, gələcəkdə sentiment analizinin effektivliyi daha inkişaf etmiş dil resurslarının yaradılması, süni intellekt texnologiyalarının integrasiyası və ixtisaslaşmış ekspert sistemlərinin hazırlanması hesabına artacaqdır. Xüsusilə Azərbaycan dili üçün lingvistik bazanın zənginləşdirilməsi, hüquqi mətnlərin emalına yönəlmiş xüsusi korpusların formalaşdırılması və məhkəmə-lingvistik ekspertiza proseslərinin avtomatlaşdırılması bu istiqamətdə prioritet vəzifələr kimi qiymətləndirilir.

Dil resurslarının inkişafı istiqaməti - Azərbaycan dili üçün sentiment lüğətlərinin genişləndirilməsi, müxtəlif kommunikativ sahələri əhatə edən annotasiya olunmuş mətn korpuslarının yaradılması, emosional və qiymətləndirici leksikanın sistemləşdirilməsi və təsnifləşdirilməsi.

Məhkəmə-lingvistik tədqiqatların inkişafı istiqaməti - hüquqi mətnlər üzrə ixtisaslaşmış korpusların yaradılması, təhqir, böhtan, nifrət nitqi və diskriminativ ifadələrin avtomatik aşkarlanmasına yönəlmiş modellərin hazırlanması, tədqiqatlarda istifadə ediləcək standart metodoloji yanaşmaların formalaşdırılması.

Süni intellekt və texnoloji inkişaf istiqaməti - süni intellekt əsaslı ekspert sistemlərinin hazırlanması, dərin öyrənmə (Deep Learning) və böyük dil modellərinin sentiment analizinə integrasiyası, kontekstual və pragmatik mənaların daha dəqiq müəyyənəşdirilməsini təmin edən alqoritmlərin inkişaf etdirilməsi.

Multimodal analiz istiqaməti - multimodal sentiment analizinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsi, mətn, səs və görüntü məlumatlarının vahid analiz

sistemində birləşdirilməsi, emosional vəziyyətin müxtəlif kommunikasiya kanalları əsasında kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi.

Beləliklə, gələcək tədqiqatların əsas məqsədi sentiment analizinin nəzəri və praktik imkanlarını genişləndirməklə onun məhkəmə-lingvistik ekspertizalarda daha etibarlı, dəqiq və avtomatlaşdırılmış şəkildə tətbiqinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə əldə ediləcək nəticələr həm dilçiliyin, həm də hüquqi ekspertiza praktikasının inkişafına mühüm töhfə verə bilər.

Aparılmış elmi ədəbiyyat təhlili göstərir ki, sentiment analizi artıq yalnız kompüter dilçiliyinin və təbii dil emalının deyil, həm də məhkəmə-lingvistik ekspertizanın mühüm metodoloji vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Bu metod mətnlərin emosional tonunun, müəllif mövqeyinin və kommunikativ niyyətinin obyektiv şəkildə müəyyənəşdirilməsinə imkan verir. Müasir tədqiqatlar sentiment analizinin gələcəkdə hüquqi, siyasi və sosial kommunikasiya sahələrində daha geniş tətbiq perspektivlərinə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bing Liu (2012). *Sentiment Analysis and Opinion Mining*. Morgan & Claypool Publishers.
2. Bo Pang, & Lillian Lee (2008). *Opinion Mining and Sentiment Analysis*. Foundations and Trends in Information Retrieval, 2(1–2), 1–135.
3. Peter D. Turney (2002). Thumbs Up or Thumbs Down? Semantic Orientation Applied to Unsupervised Classification of Reviews. *Proceedings of ACL*.
4. Jacob Devlin et al. (2019). BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. *arXiv*.
5. Roman Klinger & John Cox (2020). *Sentiment Analysis in Legal and Social Contexts*.
6. Захаров В. П., Богданова С. Ю. (2017). *Корпусная лингвистика*. Санкт-Петербург: СПбГУ.
7. Смирнов И. В. (2015). *Анализ тональности текстов в социальных медиа*. Москва: ИПИ РАН.
8. Кретов А. А. (2018). *Компьютерная лингвистика и методы анализа текста*. Воронеж: ВГУ.
9. Гранин Д. А. (2019). *Автоматический анализ эмоциональной окраски текста*. Москва: Наука.
10. Мухин М. Ю. (2020). *Методы обработки естественного языка и анализ тональности*. Екатеринбург: УрФУ.
11. Арутюнова Н. Д. (1999). *Язык и мир человека*. Москва: Языки русской культуры.
12. Караулов Ю. Н. (2010). *Русский язык и языковая личность*. Москва: ЛКИ.

XÜLASƏ

Məqalədə məhkəmə-lingvistik ekspertizada sentiment analizinin mahiyyəti, elmi əsasları və tətbiq imkanları araşdırılır. Sentiment analizinin təbii dil emalının mühüm istiqamətlərindən biri kimi mətnlərdə ifadə olunan emosiyaların, qiymətləndirmələrin və münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində rolu izah edilir. Tədqiqatda sentiment analizinin leksik, sintaktik, semantik və pragmatik səviyyələri şərh olunur, onun mətnin emosional tonunun və müəllif mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyəti göstərilir. Həmçinin metodun məhkəmə-lingvistik ekspertizalarda təhqir, böhtan, nifrət nitqi, ekstremist çağırışlar və manipulyativ məzmunların aşkarlanmasında tətbiqi məsələləri təhlil edilir. Məqalədə sentiment analizinin üstünlükləri və məhdudiyyətləri qiymətləndirilir, Azərbaycan dili üzrə xüsusi lingvistik resursların və süni intellekt əsaslı ekspert sistemlərinin yaradılmasının perspektivləri qeyd olunur. Nəticədə sentiment analizinin hüquqi və sosial kommunikasiya sahələrində mühüm metodoloji alətə çevrildiyi qənaətinə gəlinir.

THE ESSENCE AND SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF SENTIMENT ANALYSIS IN FORENSIC LINGUISTIC EXPERTISE

İLHAMA GULİYEVA

*Senior Expert Department of Audio,
Video and Digital Examinations*

*Forensic Science Center of the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan*

SUMMARY

This article examines the essence, scientific foundations, and application possibilities of sentiment analysis in forensic linguistic expertise. It explains the role of sentiment analysis, as one of the key areas of Natural Language Processing (NLP), in identifying emotions, evaluations, and attitudes expressed in texts. The study discusses the lexical, syntactic, semantic, and pragmatic levels of sentiment analysis and highlights its significance in determining the emotional tone of a text and the author's standpoint. Furthermore, the article analyzes the application of this method in forensic linguistic examinations, particularly in the detection of insults, defamation, hate speech, extremist appeals, and manipulative content. The advantages and limitations of sentiment analysis are also evaluated, while the prospects for developing specialized linguistic resources for the Azerbaijani language and artificial intelligence-based expert systems are outlined. The study concludes that sentiment analysis has evolved into an important methodological tool in both legal and social communication research.

ADLI DİLBİLİMSEL BİLİRKİŞİ İNCELEMELERİNDE DUYGU ANALİZİNİN MAHİYETİ VE BİLİMSEL TEMELLERİ

İLHAME GULİYEVA

Azərbaycan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı

Adli Bilim Merkezi

Ses, görüntü ve dijital incelemeler dairesi

kıdemli uzmanı

ÖZET

Bu makalede adli dilbilimsel bilirkişi incelemelerinde duygu analizinin (sentiment analysis) mahiyeti, bilimsel temelleri ve uygulama olanakları incelenmektedir. Doğal Dil İşleme (NLP) alanının önemli çalışma sahalarından biri olan duygu analizin, metinlerde ifade edilen duyguların, değerlendirmelerin ve tutum-

ların belirlənməsindəki rolü açıqlanmaktadır. Çalışmada duygu analizinin sözcüksel, sözdizimsel, anlamsal ve edimsel (pragmatik) düzeyleri ele alınmakta, ayrıca metnin duygusal tonunun ve yazarın tutumunun belirlenmesindeki önemi ortaya konulmaktadır. Bunun yanı sıra, yöntemin adli dilbilimsel incelemelerde hakaret, iftira, nefret söylemi, aşırılıkçı çağrılar ve manipülatif içeriklerin tespitindeki uygulamaları değerlendirilmektedir. Makalede duygu analizinin avantajları ve sınırlılıkları incelenmekte, Azerbaycan Türkçesi için özel dil kaynaklarının geliştirilmesi ile yapay zekâ tabanlı uzman sistemlerin oluşturulmasına yönelik perspektifler ortaya konulmaktadır. Sonuç olarak, duygu analizinin hukuk ve sosyal iletişim araştırmalarında önemli bir metodolojik araç hâline geldiği vurgulanmaktadır.

СУЩНОСТЬ И НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ АНАЛИЗА ТОНАЛЬНОСТИ В СУДЕБНО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ

ИЛЬХАМА ГУЛИЕВА

*Старший эксперт отдела Фоноскопических,
видео и цифровых экспертиз Центра
Судебной Экспертизы Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются сущность, научные основы и возможности применения анализа тональности в судебно-лингвистической экспертизе. Раскрывается роль анализа тональности как одного из наиболее значимых направлений обработки естественного языка (Natural Language Processing, NLP) в выявлении эмоций, оценок и отношений, выраженных в текстах. В исследовании анализируются лексический, синтаксический, семантический и прагматический уровни анализа тональности, а также определяется его значение для установления эмоциональной направленности текста и позиции автора. Особое внимание уделяется применению данного метода в судебно-лингвистической экспертизе при выявлении оскорблений, клеветы, языка вражды, экстремистских призывов и манипулятивного контента. В статье также оцениваются преимущества и ограничения анализа тональности, рассматриваются перспективы создания специализированных лингвистических ресурсов для азербайджанского языка и разработки экспертных систем на основе искусственного интеллекта. Делается вывод о том, что анализ тональности превратился в важный методологический инструмент в сфере правовых исследований и социальной коммуникации.

*Rəyçi: Səs, görüntü və rəqəmsal ekspertizaları
şöbəsinin böyük eksperti, filologiya elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru Almaz Bayramova
Təqdim edən: İ. Quliyeva
Daxil olma tarixi: 10.04.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 113-119

NƏCƏFLİ AYTƏN

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin
Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin ekspertizaları

şöbəsinin ekspert vəzifəsi üzrə stajoru

E-mail: necefliayten7@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/JGNC9167>

NARKOTİK MADDƏLƏRİN MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASINDA INSTRUMENTAL ANALİZ ÜSULLARININ ROLU

Açar sözlər: məhkəmə ekspertizası, instrumental analiz, kütlə spektrometriyası (LC-MS/MS), optiki spektroskopiya (FTIR/Raman), yeni psixoaktiv maddələr (NPS)

Keywords: forensic examination, instrumental analytical methods, mass spectrometry (LC-MS/MS), optical spectroscopy (FTIR/Raman), new psychoactive substances (NPS).

Anahtar kelimələr: adli bilirkişilik, enstrümantal analiz, kütlə spektrometrisi (LC-MS/MS), optik spektroskopiyası (FTIR/Raman), yeni psikoaktiv maddələr (NPS).

Ключевые слова: судебная экспертиза, инструментальный анализ, масс-спектрометрия (LC-MS/MS), оптическая спектроскопия (FTIR/Raman), новые психоактивные вещества (НПВ).

Müasir dünyada narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi qlobal təhlükəsizlik, ictimai səhiyyə və hüquq-mühafizə sistemləri üçün ən ciddi çağırışlardan biridir. Xüsusilə son illərdə sintetik narkotiklərin və “dizayner narkotiklər” – yeni psixotrop maddələr kimi tanınan, kimyəvi strukturu daim dəyişdirilən birləşmələrin qara bazara daxil olması məhkəmə ekspertizası idarələrinin qarşısında duran vəzifələri daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Maddələrin struktur cəhətdən müxtəlifliyi və çox vaxt bioloji materiallarda və ya naməlum tərkibli qanunsuz dövriyyədən əldə olunmuş narkotik nümunələrində mikromolyar konsentrasiyalarda tapılması, ənənəvi kimyəvi rəng reaksiyalarının və ya sadə analitik üsulların effektivliyini minimuma endirir. Bu kontekstdə, narkotik maddələrin ekspertizasında yüksək həssaslığa, spesifikliyə və təkrarlana bilən nəticələrə malik instrumental analiz üsullarının tətbiqi həlledici rol oynayır.

Instrumental analiz üsulları maddənin həm keyfiyyət (strukturunun identifikasiyası), həm də kəmiyyət (saf kütlə payının və ya konsentrasiyasının təyini) analizini aparmağa imkan verir. Müasir narkotik vasitələrin ekspertizasında xromatoqrafik, spektroskopik və onların hibrid (tandem) kombinasiyaları əsasında qurulan üsullar, təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarının qorunması və ədalət mühakiməsinin təmin edilməsi üçün şübhə doğurmayan

elmi sübutlar formalaşdırır. Bu məqalədə narkotik maddələrin analizində geniş istifadə olunan əsas instrumental metodlar, onların iş prinsipləri, praktiki tətbiq nümunələri və son elmi tendensiyalar araşdırılır.

Narkotik vasitələrin məhkəmə ekspertizasında ilkin və təsdiqediciləşdirici analiz strategiyası

Beynəlxalq Məhkəmə Toksikoloqları Assosiasiyası (TIAFT) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi (UNODC) tərəfindən qəbul edilmiş standartlara əsasən, narkotik vasitələrin analizi ilkin yoxlama və təsdiqediciləşdirici analiz kimi iki əsas mərhələdən ibarətdir [7].

İlkin yoxlama mərhələsi adətən sürətli, ucuz və immunoxromatoqrafik və ya sadə nazik təbəqə xromatoqrafiyası (NTX) prinsiplərinə əsaslanır. Bu mərhələ yalnız maddənin müəyyən bir sinfə aid olub-olmaması barədə ilkin ehtimal yaradır və yüksək yalançı-müsbət nəticə riskinə malikdir [5; s.2321–2335].

Təsdiqediciləşdirici mərhələ yalnız yüksək texnologiyalı instrumental analiz metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd maddənin unikal kimyəvi “barmaq izi”ni çıxarmaq və onun molekulyar strukturunu tam sübut etməkdir.

Narkotik vasitələrin ekspertizası laboratoriyalarında “qızıl standart” hesab olunan konfirmasiya metodları xromatoqrafik ayrılma ilə kütlə spektrometriyası ilə birləşdirilir.

metriyası (MS) üsulunun tandemindən ibarətdir. Hüquqi müstəvidə şəxsin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün ilkin testlərin nəticəsi kifayət etmir, mütləq şəkildə instrumental metodlarla təsdiqlənmiş ekspert rəyi tələb olunur [5; s.2321–2335].

Qaz Xromatoqrafiyası – Kütlə Spektrometriyası (GC-MS) və onun ekspertizadakı rolu

Qaz xromatoqrafiyası – Kütlə spektrometriyası (GC-MS) uçucu və termiki davamlı olan narkotik maddələrin analizində onilliklərdə ki, fundamental metod hesab olunur. Metodun mahiyyəti mürəkkəb qarışıqların qaz fazasında xromatoqrafik kalon kolon vasitəsilə komponentlərinə ayrılması və dərhal sonra kütlə spektrometrində ionlaşdırılaraq kütlə/yük (m/z) nisbətinə görə fraqmentasiya edilməsindən ibarətdir.

GC-MS-in ən böyük üstünlüklərindən biri elektron ionlaşma (EI) rejimində əldə edilən spektrlərin standart kitabxanalarla (məsələn, NIST, Wiley) 99%-ə qədər uyğunluq göstərməsidir. Bu, naməlum tərkibli qanunsuz dövriyyədən əldə olunmuş narkotiklərin tərkibindəki əsas maddəni, həmçinin kofein, parasetamol, levamizol və s. kimi aşqarları saniyələr içində identifikasiya etməyə imkan verir [2; s.1098–1105].

Ekspert təcrübəsində heroin, yəni diasetilmorfin nümunələrinin analizi zamanı GC-MS yalnız heroini deyil, həm də onun sintezi zamanı tam asətiləşməmiş əlavə məhsulları – 6-monoasetilmorfini (6-MAM) və asetilkodeini təyin edə bilər. Bu komponentlərin nisbəti ekspertə narkotikin istehsal olunduğu regionu – mənşə ölkəsini və sintez texnologiyasını müəyyən etməyə imkan verir. Lakin GC-MS-in məhdudiyyəti ondan ibarətdir ki, istiyə davamsız və çox qütblü maddələr analizdən əvvəl kimyəvi modifikasiya mərhələsindən keçməlidir ki, bu da analiz müddətini uzadır [1; s.45–58].

Bununla yanaşı, GC-MS metodunun toksikoloji və narkotik vasitələrin ekspertizalarında tətbiqi yalnız keyfiyyət analizinin aparılması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda yüksək dəqiqlikli kəmiyyət analizlərinin həyata keçirilməsinə də imkan yaradır. Müasir sintetik narkotik maddələrin, o cümlədən fentanil törəmələri və sintetik kannabinoidlərin nümunələrdə mikroqram səviyyəsində, yəni çox aşağı konsentrasiyalarda aşkar edilməsi bu metodun yüksək həssaslığa malik rejimlərindən biri olan seçilmiş ion monitorinqinin (SIM - Selected Ion Monitoring) əhəmiyyətini artırır.

SIM rejimi analiz zamanı fon siqnallarını mini-

muma endirərək yalnız hədəf maddələr üçün xarakterik olan spesifik m/z ionlarının izlənməsinə imkan verir və bununla da metodun seçiciliyini və analitik həssaslığını yüksəldir. Nəticədə, mürəkkəb bioloji matrikslərdə və ya çoxkomponentli qarışıqlarda belə narkotik maddələrin identifikasiyası, miqdarının müəyyən edilməsi və nümunənin təmizlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi yüksək dəqiqlik və təkrarlanma ilə həyata keçirilə bilər. Bu nəticələr toksikoloji və narkotik vasitələrin ekspertizalarında xüsusi əhəmiyyət daşıyan sübut bazasının formalaşdırılmasına mühüm töhfə verir.

Maye Xromatoqrafiyası – Tandem Kütlə Spektrometriyası (LC-MS/MS)

Son illərdə sintetik katinonların, fentanil analoglarının və digər yeni psixoaktiv maddələrin (NPS) ortaya çıxması ilə Maye Xromatoqrafiyası – Tandem Kütlə Spektrometriyası (LC-MS/MS) narkotik vasitələrin ekspertizasında GC-MS-i üstələməyə başlayıb. Bu metod uçucu olmayan, yüksək molekulyar kütləyə malik və termiki parçalanmaya meylli maddələrin analizi üçün idealdir [1; s.45–58].

LC-MS/MS sistemində maddələr maye mobil faza vasitəsilə ayrılır və kütlə detektorunda ardıcıl olaraq iki dəfə fraqmentasiyaya məruz qoyulur (Çoxsaylı reaksiyaların monitorinqi (MRM rejimi)). Bu, metodun seçiciliyini o dərəcəyə çatdırır ki, qan, sidik, tüpürcək, saç kimi bioloji matrislərdəki fon küyü tamamilə sıfırlanır və nanoqram/mililitr (ng/mL), hətta pikoqram/mililitr (pg/mL) səviyyəsində olan narkotiklər belə dəqiqliklə qeydə alınır.

ABŞ və Avropada tüğyan edən “fentanil böhranı” fonunda, fentanilin törəmələri olan karfentanil, sufentanil o qədər güclüdür ki, öldürücü dozası insan üçün cəmi bir neçə milliqram təşkil edir. Bioloji mayələrdə bu maddələrin konsentrasiyası son dərəcə aşağı olur. Journal of Analytical Toxicology jurnalında dərc olunmuş araşdırmaya görə, LC-MS/MS üsulu saç analizində fentanili və onun metaboliti olan norfentanili 0.5 pg/mg konsentrasiyasında belə müəyyən etməyə qadirdir ki, bu da şəxsin son bir neçə ay ərzində narkotik istifadə edib-etmədiyini retrospektiv olaraq sübut edir.

Furye Çevrilməli İnfraqırmızı Spektroskopiyaya (FTIR) və Raman spektroskopiyası

Narkotik vasitələrin ekspertizası təkcə laboratoriya divarları arasında deyil, bəzən hadisə yerində və ya gömrük-sərhəd keçid məntəqələrində operativ qərar qəbul edilməsini tələb edir. Bu nöqtədə

FTIR və Raman spektroskopiyası kimi instrumental üsullar ön plana çıxır [6; s.12–29].

Operativ nakotik vasitələrin ekspertizasının analiz rejimində Furiye Çevrilməli İnfraqırmızı spektroskopiya və Raman spektroskopiyalarının portativ, yəni əl cihazı versiyalarının tətbiqi, xüsusilə transmilli narkotrafiklə mübarizədə gömrük və sərhəd nəzarəti orqanlarına misilsiz sürət və çeviklik qazandırır. Ənənəvi laboratoriya şəraitində nümunənin qablaşdırılması, qeydiyyatı, nəql edilməsi və analizə hazırlanması günlərlə vaxt apara bildiyi halda, bu müasir optik cihazlar saniyələr ərzində birbaşa sahədə ilkin və yüksək dəqiqlikli nəticə təqdim edir. Bu metodların ən böyük üstünlüklərindən biri hər hansı kimyəvi reaktiv və ya mürəkkəb nümunə hazırlığı mərhələsinə ehtiyac duymamasıdır. Bu da ekspertiza laboratoriyasından uzaq olan çöl şəraitində, məsələn, beynəlxalq hava limanlarında və ya dəniz limanlarında şübhəli yüklərin içindəki narkotik tərkibli maddələrin dərhal, yerindəcə identifikasiya edilməsinə şərait yaradır [3; s. 121–131]

Optik spektroskopiya metodlarının müqayisəli analitika meyarları

Metod	Əsas üstünlüyü	Məhkəmə ekspertizasında tətbiqi
FTIR (ATR)	Nümunəyə zərər vermir, sürətlidir	Səthi bərk maddələrin, tozların sürətli analizi
Raman	Şüşə və ya plastik qablaşdırmadan keçə bilir	Şübhəli bağlamaları açmadan birbaşa identifikasiya

Praktiki təhlükəsizlik və maddi sübutun ilkin vəziyyətinin qorunması baxımından bu iki metodun qeyri-dağıdıcı təbiəti hüquqi müstəvidə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, son illərdə qara bazarda tez-tez rast gəlinən və toxunma və ya tənəffüs yolu ilə belə insan üçün öldürücü təsirə malik olan ultra-güclü fentanil analoqlarının aşkarlanmasında Raman spektroskopiyasının rolu əvəzsizdir. Lazer şüasının şəffaf plastik torba, polietilen paket və ya şüşə ampulaların daxilinə nüfuz etmə qabiliyyəti sayəsində, hüquq-mühafizə əməkdaşları şübhəli bağlamaları heç açmadan, maddə ilə birbaşa təmas girmədən və onun havaya yayılmasına rəvac vermədən daxili tərkibi skan edə bilirlər. Eyni zamanda, FTIR texnologiyasının ATR (Zəiflədilmiş Tam

Daxili Əksolunma) modulu cinayət baş vermiş məkanda aşkarlanan naməlum toz və ya maye maddənin cəmi bir mikroqramını kristal səth üzərinə yerləşdirməklə molekulyar “barmaq izi”ni çıxarır və maddənin strukturuna zərər vermədiyi üçün həmin maddi sübut gələcəkdə digər dərinləşdirilmiş konfirmasiya analizləri (məsələn, LC-MS/MS) üçün tam toxunulmaz saxlanılır [7].

Maddələrin infraqırmızı şüaları udma qabiliyyətinə (FTIR) və ya lazer şüasının qeyri-elastik səpilməsinə (Raman) əsaslanan bu metodlar molekulların rəqs və fırlanma hərəkətlərini qeydə alır. Hər bir narkotik maddənin funksional qrupları, məsələn, amfetaminlərdəki amin qrupu, kokaindəki mürəkkəb efir rabitələri spesifik dalğa rəqəmlərində piklər verir [6; s.12–29].

FTIR-in Zəiflədilmiş Tam Daxili Əksolunma (ATR) modulu ekspertdən nümunəni heç bir həlledicidə həll etməməyi tələb edir. Hadisə yerindən götürülmüş naməlum toz maddə birbaşa kristalın üzərinə qoyulur və 30 saniyə ərzində spektr əldə edilir. Raman spektroskopiyası isə narkotik maddəni şəffaf plastik paketin içindən çıxarmadan analiz etməyə imkan verir ki, bu da həm ekspertin zəhərli maddələrlə, məsələn, fentanillə kontaktının qarşısını alır, həm də maddi sübutun ilkin formasını qoruyur [3; s.121–131].

Nüvə maqnit rezonansı spektroskopiyası və yeni psixoaktiv maddələrin identifikasiyası

Əgər küçədən müsadirə olunmuş narkotik tamamilə yeni bir sinfə aiddirsə və onun kütlə spektri heç bir beynəlxalq verilənlər bazasında (NIST və ya SWGDRUG) yoxdursa, GC-MS və ya LC-MS metodları aciz qala bilər. Belə hallarda strukturun sıfırdan təyini (*de novo structure elucidation*) üçün yeganə və mütləq instrumental metod Nüvə Maqnit Rezonansı (NMR) spektroskopiyasıdır [4].

NMR spektroskopiyası güclü maqnit sahəsində atom nüvələrinin (^1H , ^{13}C , ^{19}F) rezonans tezliklərini ölçür. Bu metod molekuldakı atomların bir-biri ilə necə bağlandığını, yəni molekulun dəqiq üçölçülü arxitekturasını ortaya qoyur.

Sintetik kannabinoidlər və ya katinonlar, məsələn, “patı”, “şüşə” adlandırılan metamfetamin törəmələri və analoqları çox vaxt eyni molekulyar kütləyə malik mövqe izomerləri şəklində olurlar. Kütlə spektrometri (MS) eyni kütləli bu izomerləri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir. Almanıyanın Federal Cinayət Polis İdarəsi (BKA) tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yüksək sahəli NMR

(600 MHz və daha yuxarı) tətbiq edilməklə, yeni sintez olunmuş flor-amfetamin izomerlərinin (2-FA, 3-FA, 4-FA) tərkibindəki flüor atomunun dəqiq benzol halqasındakı mövqeyi müəyyən edilir və bu, maddənin qanunla qadağan olunmuş siyahıya aidliyini hüquqi cəhətdən əsaslandırır [4].

Narkotik vasitələrin ekspertizasında instrumental analiz üsulları sadəcə texniki laboratoriya alətləri deyil, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə və ədalət mühakiməsinin səmərəli həyata keçirilməsində ən etibarlı elmi sütunlardan biridir. GC-MS-in zəngin kitabxana bazası, LC-MS/MS-in ultrasəviyyəli həssaslığı, FTIR və Raman spektroskopiyasının sürətli və zərərverməz ekspress imkanları, həmçinin NM-R-in fundamental struktur təyini gücü ekspertlərə ən mürəkkəb analitik tapşırıqların öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

Bu analitik güc, həmçinin milli və beynəlxalq məhkəmə orqanlarında maddi sübutların etibarlılığını təmin edərək, subyektiv insan xətalarını və yanlış mühakimələri minimuma endirir. Müasir labora-

toriyalarda tətbiq olunan bu instrumental metodlar, qanunsuz dövriyyədən çıxarılan narkotik maddələrin təkcə növünü təyin etməklə kifayətlənmir, həm də onların kimyəvi profiləşdirilməsi vasitəsilə gizli laboratoriyaların coğrafi mövqeyini, istifadə olunan sintez marşrutlarını və paylama şəbəkələri arasındakı global əlaqələri ifşa edir. Nəticə etibarilə, instrumental analitikanın təqdim etdiyi inkaredilməz və elmi cəhətdən əsaslandırılmış məlumatlar, istintaq orqanlarının əlində sadəcə bir ittiham aktı deyil, mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmaların strukturunu kökündən sarsıdan strateji bir silaha çevrilir.

Gələcək trendlər portativ GC-MS və NMR cihazlarının tətbiqi ilə instrumental analiz sistemlərinin daha da miniaturlaşdırılmasına və süni intellekt alqoritmlərinin verilənlər bazalarına inteqrasiyasına yönəlmişdir. Narkotik mafiyasının kimyəvi manipulyasiyalarına qarşı məhkəmə ekspertizası instrumental analitikanın ən son nailiyyətlərini tətbiq etməklə hər zaman bir addım öndə olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cumbo, A., Koturević, B., Đorđević, S., Lazarević, J., & Branković, A. (2026). Raman spectroscopy in forensic science: Developments and future directions in cannabinoid analysis. *Archibald Reiss Days*, 13(1), 45–58. DOI: [10.5937/arpd26-656](https://doi.org/10.5937/arpd26-656)
 2. Gaudio, D., et al. (2019). Illicit heroin profiling: Comparison of analytical methods for cutting agents detection. *Forensic Science International*, 302, 1098–1105. DOI: [10.1016/j.forsciint.2019.06.021](https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2019.06.021)
 3. Hargreaves, M. D., et al. (2016). Analysis of new psychoactive substances (NPS) using handheld Raman and FT-IR spectroscopy. *Forensic Science International*, 266, 121–131. DOI: [10.1016/j.forsciint.2016.05.011](https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2016.05.011)
 4. Levine, B., & Kerrigan, S. (Eds.). (2020). *Principles of Forensic Toxicology* (5th ed.). Springer Nature. DOI: [10.1007/978-3-030-42917-1](https://doi.org/10.1007/978-3-030-42917-1)
 5. Maurer, H. H. (2021). Hyphenated mass spectrometric techniques in forensic and clinical toxicology. *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, 413(9), 2321–2335. DOI: [10.1007/s00216-020-03089-y](https://doi.org/10.1007/s00216-020-03089-y)
 6. Moosmann, B., & Auwärter, V. (2024). Recent advances in the analysis of synthetic cannabinoids and cathinones in forensic casework. *Forensic Toxicology*, 42(1), 12–29. DOI: [10.1007/s11419-023-00672-x](https://doi.org/10.1007/s11419-023-00672-x)
- UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). (2020). *Recommended Methods for the Identification and Analysis of Synthetic Cathinones in Seized Materials*. United Nations Publications. [UNODC Official Manual \(PDF\)](https://www.unodc.org/documents/publications/official-manuals/2020/05/20200501_synthetic_cathinones.pdf)

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə müasir məhkəmə ekspertizası laboratoriyalarında, eləcə də çöl şəraitində qanunsuz dövriyyədən çıxarılan narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və yeni nəsil psixoaktiv maddələrin analizi zamanı instrumental analiz üsullarının daşdığı fundamental və kritik rol araşdırılmışdır. Kimyəvi tərkibi daim dəyişdirilən sintetik narkotiklərin qara bazara daxil olması fonunda ənənə-

vi ilkin sınaqların yetərsizliyi əsaslandırılmış, beynəlxalq standartlara (UNODC, TIAFT) müvafiq olaraq ilkin yoxlama və təsdiqedicilərin analiz mərhələlərinin fərqləri şərh edilmişdir. Tədqiqat işində kəmiyyət və keyfiyyət analizində “qızıl standart” sayılan Qaz Xromatoqrafiyası – Kütlə Spektrometriyası (GC-MS) və bioloji matrislərdə ultra-həssaslığı ilə seçilən Maye Xromatoqrafiyası – Tandem Kütlə Spektrometriyası (LC-MS/MS) metodlarının analitik mexanizmləri heroin və fentanil böhranı kimi konkret praktiki nümunələrlə ətraflı şəkildə izah olunmuşdur.

Bununla yanaşı, hadisə yerində və ya gömrük-sərhəd keçid məntəqələrində bağlamaları açmadan operativ, qeyri-dağıdıcı analizi təmin edən portativ FTIR və Raman spektroskopiyalarının yaratdığı təhlükəsizlik üstünlükləri qiymətləndirilmişdir. Verilənlər bazasında spektrləri mövcud olmayan tamamilə yeni molekulların və mürəkkəb mövqe izomerlərinin struktur təyini (*de novo*) üçün mütləq üsul olan Nüvə Maqnit Rezonansı (NMR) spektroskopiyasının müstəsna önəmi flor-amfetamin izomerləri kontekstində əsaslandırılmışdır.

Sonda, instrumental analitikanın süni intellekt və miniaturlaşma xətti üzrə inkişaf tendrləri müzakirə edilmiş, bu yüksək texnologiyalı üsulların hüquqi müstəvidə obyektiv elmi sübutların formalaşdırılmasındakı rolu ümumiləşdirilmişdir.

THE ROLE OF INSTRUMENTAL ANALYTICAL METHODS IN THE FORENSIC EXAMINATION OF NARCOTIC SUBSTANCES

AYTAN NAJAFLI

*Trainee for the position of expert
at the Department of Narcotic drugs
and psychotropic substances examination
of the Forensic Science Center
of the Ministry of Justice*

S U M M A R Y

This article investigates the fundamental and critical role of instrumental analytical methods in the analysis of narcotic drugs, psychotropic substances, and new psychoactive substances seized from illicit trafficking, both in modern forensic laboratories and under field conditions. Against the background of the continuous emergence of synthetic narcotics with constantly modified chemical structures, the limitations of conventional preliminary tests are discussed, and the differences between screening and confirmatory stages are interpreted in accordance with international standards established by UNODC and TIAFT. The study provides a detailed explanation of the analytical mechanisms of Gas Chromatography–Mass Spectrometry (GC–MS), regarded as the “gold standard” for qualitative and quantitative analyses, and Liquid Chromatography–Tandem Mass Spectrometry (LC–MS/MS), distinguished by its ultra-high sensitivity in biological matrices, through practical examples such as heroin and fentanyl-related cases. In addition, the safety advantages offered by portable Fourier Transform Infrared (FTIR) and Raman spectroscopy, which enable rapid and non-destructive analysis of suspicious materials at crime scenes and customs border checkpoints without opening packages, are evaluated.

Furthermore, the exceptional importance of Nuclear Magnetic Resonance (NMR) spectroscopy, considered an indispensable technique for the *de novo* structural elucidation of entirely novel molecules and complex positional isomers lacking reference spectra in databases, is substantiated in the context of fluoroamphetamine isomers.

Finally, current development trends in instrumental analytics, particularly in the areas of artificial intelligence and miniaturization, are discussed, and the role of these high-technology methods in establishing objective scientific evidence within the legal framework is summarized.

NARKOTİK MADDELERİN ADLİ İNCELEMESİNDE ENSTRÜMENTAL ANALİTİK YÖNTEMLERİN ROLÜ

AYTAN NACAFLI

*Adalet Bakanlığının Adli Bilimler Merkezinin
Narkotik ve psikotrop maddeler inceleme
departmanında uzman pozisyonu için stajyer*

Ö Z E T

Bu makalede, modern adli inceleme laboratuvarlarında ve saha koşullarında yasa dışı dolaşımdan ele geçirilen narkotik maddelerin, psikotrop maddelerin ve yeni psikoaktif maddelerin analizinde enstrümental analiz yöntemlerinin üstlendiği temel ve kritik rol incelenmiştir. Kimyasal yapıları sürekli değiştirilen sentetik narkotiklerin kara piyasaya sürülmesi karşısında geleneksel ön testlerin yetersizliği ortaya konulmuş, Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) ile Uluslararası Adli Toksikologlar Birliği (TIAFT) tarafından belirlenen uluslararası standartlar doğrultusunda tarama ve doğrulayıcı analiz aşamaları arasındaki farklar açıklanmıştır.

Çalışmada, nitel ve nicel analizlerde “altın standart” olarak kabul edilen Gaz Kromatografisi–Kütle Spektrometrisi (GC-MS) ile biyolojik örneklerdeki üstün duyarlılığıyla öne çıkan Sıvı Kromatografisi–Tandem Kütle Spektrometrisi (LC-MS/MS) yöntemlerinin analitik mekanizmaları, eroin ve fentanil vakaları gibi somut uygulama örnekleri üzerinden ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Bunun yanı sıra, olay yerlerinde veya gümrük ve sınır kapılarında paketlerin açılmasına gerek kalmaksızın hızlı ve tahribatsız analiz yapılmasına olanak sağlayan taşınabilir FTIR ve Raman spektroskopisi tekniklerinin sunduğu güvenlik avantajları değerlendirilmiştir. Ayrıca, veri tabanlarında referans spektrumları bulunmayan tamamen yeni moleküllerin ve karmaşık konumsal izomerlerin yapısal aydınlatılmasında vazgeçilmez bir yöntem olan Nükleer Manyetik Rezonans (NMR) spektroskopisinin önemi, floramfetamin izomerleri örneğinde ortaya konulmuştur.

Son olarak, enstrümental analitiğin yapay zeka ve cihazların minyatürleştirilmesi eksenindeki güncel gelişim eğilimleri tartışılmış, bu ileri teknoloji yöntemlerin hukuki süreçlerde nesnel bilimsel delillerin oluşturulmasına sağladığı katkılar değerlendirilmiştir.

РОЛЬ ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОМ ИССЛЕДОВАНИИ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

АЙТАН НАДЖАФЛИ

*Стажер на должность эксперта в
Отделе экспертизы Наркотических средств и
психотропных веществ Центра Судебной
Экспертизы при Министерстве Юстиции*

РЕЗЮМЕ

Данной статье исследована фундаментальная и критическая роль инструментальных методов анализа при анализе наркотических средств, психотропных веществ и новых поколений психотропных веществ, изъятых из незаконного оборота, как в современных судебно-экспертных лабораториях, так и в полевых условиях. На фоне постоянно изменяющегося химического дизайна синтетических наркотиков, поступающих на чёрный рынок, обоснова-

на недостаточность традиционных предварительных тестов, а также в соответствии с международными стандартами (UNODC, TIAFT) разъяснены различия между этапами предварительного скрининга и подтверждающего анализа.

В исследовательской работе подробно объяснены аналитические механизмы методов газовой хроматографии – масс-спектрометрии (GC-MS), считающейся «золотым стандартом» в количественном и качественном анализе, и жидкостной хроматографии – tandemной масс-спектрометрии (LC-MS/MS), отличающейся ультрачувствительностью в биологических матрицах, на конкретных практических примерах, таких как кризисы, связанные с героином и фентанилом.

Кроме того, оценены преимущества безопасности портативной инфракрасной спектроскопии с преобразованием Фурье (FTIR) и рамановской спектроскопии, обеспечивающих оперативный неразрушающий анализ без вскрытия упаковок на месте происшествия или на таможенных и пограничных пунктах.

Была обоснована исключительная важность ядерно-магнитного резонанса (ЯМР) спектроскопии, являющейся обязательным методом структурного определения (de novo) совершенно новых молекул и сложных позиционных изомеров, спектры которых отсутствуют в базах данных, в контексте фтор-амфетаминных изомеров.

В заключение обсуждены тенденции развития инструментальной аналитики по линии искусственного интеллекта и миниатюризации, а также обобщена роль этих высокотехнологичных методов в формировании объективных научных доказательств в правовой сфере.

Rəyçi: Fiziki-kimyəvi və bioloji ekspertizalar ekspertizalar

şöbəsinin rəisi Səbinə Qədirova

Təqdim edən: A. Nəcəfli

Daxil olma tarixi: 12.03.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.2. Cinayət hüququ S. 120-130

NURİDƏ ƏLİZADƏ

Ədliyyə Akademiyasının baş məsləhətçisi

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı

E-mail: alizadenuride91@gmail.com

ORCID ID: 0009-0002-8670-6671

DOI: <https://doi.org/10.64498/VSAT5820>

ROMAN-GERMAN HÜQUQ SİSTEMİNDƏ TOXUNULMAZLIQ ƏLEYHİNƏ CİNAYƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: toxunulmazlıq, cinayət, hüquq, tənzimlənmə, məsuliyyət, doktrina, müqayisə, qanunvericilik

Keywords: inviolability, crime, law, regulation, liability, doctrine, comparison, legislation

Anahtar kelimələr: dokunulmazlık, suç, hukuk, düzenleme, sorumluluk, doktrin, karşılaştırma, mevzuat

Ключевые слова: неприкосновенность, преступление, право, регулирование, ответственность, доктрина, сравнение, законодательство

Şəxsi və mənzil toxunulmazlığı əleyhinə cinayətlər cinayət hüquq sistemlərinin əsas institutlarından biri olmaqla, bu cinayətlərin qarşısının alınması fərdin fundamental hüquq və azadlıqlarının təminatında həlledici rol oynayır [1; s.676]. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində bu hüquqların qorunması normativ-hüquqi çərçivədə müəyyən edilmiş, konkret tərkib və elementlər vasitəsilə tətbiq olunur, lakin normativ ifadələrin təfsiri və cinayət tərkiblərinin sərhədləri praktiki olaraq daha geniş və detallı yanaşma tələb edir ki, bu baxımdan digər təkmil hüquq sistemlərinin araşdırılması və mütləq tənzimləmələrin milli qanunvericiliyə tətbiqi perspektivlərinin aydınlaşdırılması mühüm hüquqi addım olar.

Roman-German hüquq sistemlərində isə şəxsi və mənzil toxunulmazlığının müdafiəsi daha sistemli və konseptual yanaşmalar əsasında qurulmuşdur. Bu sistemlərdə normativ ifadələrin strukturu, cinayət tərkiblərinin dəqiqləşdirilməsi və qorunan hüquqların spektri fərqli yanaşmalarla müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da hüquqi praktikada tətbiq üçün müqayisəli analiz imkanları yaradır. Beləliklə, Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş şəxsi və mənzil toxunulmazlığının müdafiə mexanizmləri, Roman-German hüquq ailəsi çərçivəsindəki normativ və doktrinal yanaşmalarla müqayisəli şəkildə öyrənilir və təhlil edilir. Bu, hüquqi təcrübədə fərqli yanaşmaların ümumi prinsiplərini nəzərə almaqla milli qanunvericiliyin tətbiqi və interpretasiyası üçün uyğun modellərin müəyyən

edilməsinə imkan verir.

Şəxsi həyatın və mənzil toxunulmazlığının pozulmasının cinayət hüquqi əsasları

Roman-German hüquq sistemi tarixən insanın şəxsi və mənzil toxunulmazlığının qorunmasını cinayət hüququnun fundamental prinsiplərindən biri kimi qəbul etmişdir və bu hüquqi əhəmiyyətli hüququn inkişafı prosesində fərdi hüquqların müdafiəsinə yönəlmiş normativ mexanizmlərin formalaşmasına təməl yaratmışdır [2. s.488]. Tarixi baxımdan, bu hüquq ailəsində şəxsiyyətin toxunulmazlığı yalnız fərdin fiziki və mənəvi bütövlüyünün qorunması ilə məhdudlaşmır, həmçinin onun şəxsi həyatına, ailə və mənzil sferasına müdaxilələrin cinayət-hüquqi qiymətləndirilməsini də əhatə edir. Roman-German hüququnun inkişaf mərhələləri göstərmişdir ki, bu hüquqi əhəmiyyətli cinayət məsuliyyətinin tətbiqi zamanı hüquqi dəqiqlik, adekvatlıq və qanunun aliliyi prinsipləri prioritet kimi qəbul olunmuş, normativ ifadələrin dəqiqliyi və cinayət tərkiblərinin sərhədlərinin aydınlaşdırılması uzunmüddətli hüquqi praktikaya əsaslanmışdır [3, s.292-321].

Müasir dövrdə isə sosial-iqtisadi dəyişikliklər, qloballaşma və hüquqpozma formalarının diversifikasiyası şəraitində şəxsi və mənzil toxunulmazlığı əleyhinə cinayətlərin təzahürləri müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edir ki, bu da normativ-hüquqi mexanizmlərin tətbiqi və interpretasiyasında müqayisəli-hüquqi yanaşmanı zəruri edir. Roman-German hüquq sistemində bu sahədə formalaşmış konseptual yanaşmalar, həm hüquqi doktrina, həm

də məhkəmə praktikasında normativ sabitlik və hüquqi proqnozlaşdırıla bilən tətbiqi təmin edən mexanizmlərlə dəstəklənir.

Beləliklə, fərdin şəxsi və mənzil toxunulmazlığı hüququ, müasir cinayət hüququnun fundamental institutu kimi çıxış edir və bu hüquq müxtəlif hüquq sistemlərində fərqli prinsiplər və tətbiq mexanizmləri əsasında qorunur, Roman-German və Anqlo-Sakson hüquq ailələrinin təcrübələri bu sahədə nəzəri və praktik fərqləri açıq şəkildə göstərir, Roman-German sistemi tarixi inkişaf yolu boyunca normativ və konseptual yanaşmaya əsaslanmış, qanunvericilikdə ifadə olunan normativ tərkiblər vasitəsilə cinayət məsuliyyətini müəyyən etmiş, fərdin toxunulmazlığına müdaxilə halları cinayət tərkiblərinin sərhədləri və normativ çərçivə əsasında qiymətləndirilmiş, cəza tədbirləri proporsional və normativ olaraq tənzimlənmiş, hüquqi mexanizmlər və interpretasiya prosedural çərçivədə həyata keçirilmişdir. Buna baxmayaraq, Anqlo-Sakson hüquq sistemi daha çox praktik və presedent əsaslıdır, hüquq normativ ifadələrdən çox məhkəmə qərarlarına əsaslanaraq inkişaf etmiş, fərdin toxunulmazlığına müdaxilə halları konkret işlərin kontekstində qiymətləndirilmiş, cinayət tərkiblərinin sərhədləri məhkəmə praktikasına uyğun olaraq formalaşmış, prosedural təminatlar və hüquqi müdafiə imkanları geniş şəkildə nəzərə alınmış, cəza tədbirləri “elastik” və konkret situasiyaya spesifik olmuş, hüquqpozma hallarının interpretasiyası hakim, vəkillər tərəfindən situativ yanaşmalar əsasında həyata keçirilmişdir [4, s.428].

Bir çox ölkələrin qanunvericiliyi insanın əsas hüquqlarından biri – mənzil toxunulmazlığı hüququna müdaxilə üçün cinayət məsuliyyətini müəyyən edir. Bu hüququn hüquqi əsası müxtəlif beynəlxalq hüquqi sənədlərdə və milli konstitusiyalarda nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 12-ci maddəsində deyilir ki, “heç kəs öz... mənzilinə... qanunsuz müdaxiləyə məruz qala bilməz”. Bu əsas hüquq hər kəs üçün nəzərdə tutulub, lakin qorunma yalnız müəyyən məkanlara aiddir və həmin məkanlara hüquq mülkiyyət, icarə, istifadə və ya digər hüquqi münasibətlər əsasında yaranır.

Bəzi Roman-German hüquq sisteminə daxil olan ölkələrdə şəxsi toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin xüsusiyyətləri:

Rusiya və Almaniya qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsi

Roman-German hüquq sisteminə daxil olan bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə nəzər yetirək: Ru-

siya Konstitusiyasının 23-cü maddəsində qeyd olunur: “Mənzil toxunulmazdır. Heç kəs evin sakinlərinin istəyi olmadan ora daxil ola bilməz, istisnalar yalnız qanunda və ya məhkəmə qərarı ilə müəyyən olunur.” Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya Konstitusiyasının 25-ci maddəsi ilə qorunan məkanların əhatə dairəsi olduqca genişdir [5, s.317]. Buraya evlər və mənzillərdən əlavə karvanlar, müvəqqəti kabinlər, otel otaqları, yaxtalar və s. daxildir, əgər bu məkanlardan insanlar istifadə edir və başqalarının daxil olmasına icazə verməmək hüququna malikdir. Müəyyən hallarda bu şərt peşəkar məkanlara da tətbiq oluna bilər.”

Almaniyada mənzil toxunulmazlığı Əsas Qanunun (1949) 13-cü maddəsində nəzərdə tutulub. Burada mənzil toxunulmazlığı hüquqi təsbitini bu formada tapmışdır: “(1) Mənzil toxunulmazdır. Axtarış yalnız hakim tərəfindən və ya fəvqəladə hallarda qanunda göstərilən digər orqanlar tərəfindən, qanunda nəzərdə tutulan formada həyata keçirilə bilər. Digər hallarda mənzilə müdaxilə yalnız ümumi təhlükəni və ya müəyyən şəxslərə təhlükəni aradan qaldırmaq məqsədilə, eləcə də qanunda nəzərdə tutulduğu kimi ümumi təhlükəsizlik və nizamın qorunması, xüsusi ilə epidemiyalarla mübarizə və təhlükə altında olan yeniyetmələrin qorunması zamanı təcili mənzil təminatı məqsədilə qanuni əsaslarla bəraət qazana bilər.”[6].

Həm Rusiya, həm də Almaniya Cinayət Məcəllələri mənzil toxunulmazlığına müdaxilə ilə bağlı cinayət tərkibini təsvir edən normaları müəyyən edir [7]. Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 19-cu fəslində 139-cu maddəni “Mənzil toxunulmazlığının pozulması” adlandırır, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində isə 7-ci fəsil “İctimai nizam əleyhinə cinayətlər” çərçivəsində insan və vətəndaşın bu əsas hüququnu pozan iki cinayət – mənzil toxunulmazlığının pozulması (§123) və mənzil toxunulmazlığının ciddi şəkildə pozulması (§124) müəyyən edilmişdir. Hal-hazırda Rusiyada mənzil toxunulmazlığının pozulması ilə bağlı (Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 139-cu maddəsi) məhkəmə işləri olduqca azdır. Əksinə, Almaniyada Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin pozulması ilə bağlı təqiblər daha tez-tez aparılır.

Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsi mənzil toxunulmazlığının pozulması üçün cinayət məsuliyyətini müəyyən edir. Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 139-cu maddəsi ilə müqayisədə bu maddə cinayətin daha geniş tərifini verir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsi “Mənzil toxunulmazlığının pozul-

ması” anlayışını yalnız yaşayış sahəsi kimi deyil, həm də iş məkanları, mühafizə olunan sahələr və ya ictimai xidmət və nəqliyyat üçün nəzərdə tutulmuş bağlı məkanlar kimi şərh edir. Bu da Almaniya Cinayət Məcəlləsinə əsasən mənzil toxunulmazlığının pozulması ilə bağlı əsas fərqi və onun Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 139-cu maddəsində təsvir olunan cinayət aktından fundamental fərqlərini təşkil edir.

Rusiya və Almaniya Cinayət Məcəllələrində “yaşayış yeri” anlayışı oxşar şəkildə şərh olunur. Lakin bu, məcəllələrin yeganə ortaq nöqtəsidir, çünki Almaniya qanunvericiləri mənzil toxunulmazlığının pozulması ilə bağlı daha geniş yanaşmaya malikdir: bu cinayət yalnız yaşayış yerinə müdaxilə deyil, həm də iş məkanlarına və ya başqasına məxsus digər əmlaka, eləcə də ictimai xidmət və nəqliyyat üçün nəzərdə tutulmuş bağlı məkanlara müdaxiləni əhatə edir. Gəlin bu anlayışların təhlilinə keçək.

İndi təhlil edəcəyimiz məhkəmə işləri yuxarıda təsvir olunan mövqeyi əyani şəkildə göstərir: Almaniyanın Köln şəhərindəki Ali Məhkəmə (Oberlandesgericht) 4 iyul 1982-ci il tarixində qərar vermişdir ki, Almaniya ərazisindəki xarici səfirliklər və konsulluqlara aid məkanlar, əgər onlar yaşayış yeri deyilsə, Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən “iş məkanı” (Geschäftsraum) kimi təsnif olunur. Cinayət işlərinin materiallarına görə, 3 avqust 1981-ci il tarixində saat 9:00-da B. şəhərində İran Səfirliyinin ərazisinə Müsəlman tələbə cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən zorla daxil olunmuşdur. Bu hərəkət, onların fikrincə, Xomeyninin hökumətinin dini və siyasi etirazçılara təzyiq göstərməsində iştirak etdiyi protestlərin bir hissəsi idi. Bəzi etirazçılar konsulluğun təhlükəsizlik sistemini ələ keçirib deaktiv etdilər. Səfirliyə Xomeyninin hərəkətlərini pisləyən plakatlar gətirildi. Səfirlik əməkdaşları etirazçılardan dərhal konsulluq və ərazidən çıxmalarını tələb etdilər. Komandir polis zabiti də ərazidən çıxmalarını tələb etdi. Etirazçılar polis tələblərinə əməl etmədilər və zorla ərazidən çıxarıldılar. Çıxarılma zamanı saxlanılan bütün etirazçılar təqib edildi. Onlar mənzil toxunulmazlığının pozulmasında təqsirli bilinərək Almaniya Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən hər biri 30 günlük gündəlik maaş dəyərində, yəni 10 DM məbləğində cəriməyə məhkum edildi. Apellyasiya instansiyası bu qərarı təsdiqlədi.

Almaniya cinayət hüququ üzrə müəlliflər və məhkəmələr haqlı olaraq bildirirlər ki, müdaxilə xüsusiyyəti yalnız zərərçəkənin iradəsinə qarşı həyata keçirilmiş müdaxilə zamanı ortaya çıxır. İradə

açıq və dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır (şifahi və ya hərəkətlərlə nəzərdə tutulmuş şəkildə). Lakin mübahisəli məsələ ondadır ki, əgər qanuni səlahiyyətli şəxsin razılığı ilə deyil, razılığını ifadə edə bilməyəcəyi bir situasiyada məkanlara daxil olunursa, bu müdaxilə sayılırmı?

Bu mübahisənin kökü ondadır ki, müxtəlif növ məkanlara – yaşayış yeri, iş məkanları, ictimai xidmət və nəqliyyat üçün nəzərdə tutulmuş məkanlara giriş proseduru (Almaniya cinayət hüququnda bu “cinayətin obyektı” adlanır) fərqlidir. Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 139-cu maddəsi isə yalnız şəxsin iradəsinə qarşı mənzilə müdaxilə halları ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, Rusiya qanunvericiləri yuxarıda qeyd olunan suala qəti cavab verir [8, s.111].

Bizim fikrimizcə, biz qəti şəkildə deyə bilərik ki, müdaxilə həm səlahiyyətli şəxsin iradəsinə qarşı törədildikdə, müvafiq cinayət tərkibini təşkil edir. Bunun nümunəsi, səlahiyyətli şəxsin iradəsini ifadə etmək imkanı olmadığı vəziyyətdir. Yəni “iradəsinə zidd” dedikdə, yalnız aktiv hərəkətləri deyil, səlahiyyət sahibinin (məsələn, mülkiyyətçi) aktiv icazəyə dair iradə ifadəsini bildirə bilmədiyini hallara da şamil olunmalıdır.

Beləliklə, təhlillər həm ümumi oxşar yanaşmaları, həm də müvafiq problemlərin həllindəki fərqləri göstərir. Əsas fərq ondadır ki, Almaniya qanunvericiliyi mənzil toxunulmazlığının pozulmasını nisbətən geniş şəkildə şərh edirlər. Cinayət hüququnun bu müddəasına əsasən yalnız yaşayış sahəsi deyil, həm də istehsal sahələri, qorunan məkanlar, eləcə də ictimai xidmət və nəqliyyat üçün məkanlar qorunur. Bu, Almaniya Cinayət Məcəlləsi ilə Rusiya Cinayət Məcəlləsinin 139-cu maddəsi arasında aktın tərkibini xarakterizə edən əsas fərqlərdən biridir. Hər iki ölkənin normalarının təhlili göstərir ki, Almaniya və Rusiyada qanunvericiliyində mənzil toxunulmazlığının pozulması ilə bağlı sosial təhlükəli davranışı cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə yanaşması – mütləq hüquqi qadağaların pozulması ilə ifadə olunan cinayətkar xüsusiyyətin – müəyyən edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Fransa qanunvericiliyi

Toxunulmazlıq cinayətlərindən birini də məhz şəxsi həyatın toxunulmazlığı təşkil edir. Bu cinayətin Roman-German hüquq sistemlərində tənظیمlənməsini milli qanunvericiliklə müqayisəli tədqiq etmək məqsədmüvafiq olardı. Məsələn, elə Fransa qanunvericiliyinə nəzər salaq:

Şəxsi həyatın toxunulmazlığına hörmət Mülki Məcəllənin 1382-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş

mülki məsuliyyətin ümumi prinsipləri ilə təmin edilir. Daha konkret desək, Parlamentin 17 iyul 1970-ci il tarixli Aktı ilə daxil edilmiş Mülki Məcəllənin 9-cu maddəsi “hər kəsin şəxsi həyatına hörmət etmək hüququna malikdir”. Maddənin ikinci bəndində “şəxsi həyatın yaxınlığı”nın müdafiəsi gücləndirilir. Bu bənddə əlavə olaraq, məhkəmə bu hüququn pozulmasına son qoyulması üçün zəruri ola biləcək hər hansı addımları yönləndirən aralıq qərar verə bilər. “Şəxsi həyat” anlayışının dəqiq hüquqi tərifı olmadığına görə, məhkəmələr bu anlayışı müəyyən etmişlər ki, insanın şəxsi həyatına onun sevgi həyatı, dostluq münasibətləri, ailə şəraiti, asudə vaxtları, siyasi fikirləri, həmkarlar ittifaqı və ya dini mənsubiyyəti və sağlamlıq vəziyyəti daxildir. Ümumiyyətlə, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, rütbəsindən, doğumundan, indiki və ya gələcək vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəsə, aidiyyəti şəxsin açıq icazəsi olmadan öz şəklinin - şəxsiyyət atributunun yayılmasına qarşı çıxmaq hüququ verir. Buna misal olaraq monarxın ictimai həyatından fərqli olduğunu göstərən fotosəkili göstərmək olar (Kassasiya Məhkəməsinin qərarı, 13 aprel 1988-ci il).

Şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması ilə bağlı cinayətlər Parlamentin 17 iyul 1970-ci il tarixli Aktından irəli gəlir, 1994-cü ildə düzəliş edilmiş, onlar indi yeni Cinayət Məcəlləsinin 226-1-dən 226-9-a qədər maddələrini təşkil edirlər. Cinayət Məcəlləsinin 226-1-ci maddəsinə əsasən, başqasının şəxsi toxunulmazlığını qəsdən və hər hansı proseslə pozmaq:

1. Müəllifin razılığı olmadan şəxsi və ya məxfi şəkildə deyilən sözləri qeydə almaq və ya ötürməklə;

2. Şəxsi yerdə olan şəxsin şəklini onun razılığı olmadan çəkmək, qeydə almaq və ya ötürməklə.

Buna görə də hər iki halda cinayətin törədilməsi şəxsin razılığının olmaması tələb olunur. Qeyd və ya şəklin çəkilişi görüşdə, açıq şəkildə aparıldıqda belə razılıq nəzərdə tutulur. 226-1-ci maddənin məqsədi paparassilərin davranışını məhdudlaşdırmaqdır.

226-1.2-ci maddəyə əsasən, ictimai yerdə pozuntu törədildikdə şəxsi toxunulmazlıq qorunmur. Məhkəmələr tərəfindən formalaşdırılmış tərifə görə yer, daimi və ya müvəqqəti olaraq onu tutan şəxsin icazəsi olmadan heç kimə açıq olmayan yer sayılır. Əksinə, hər hansı bir şəxsin xüsusi icazəsi olmadan, daimi və qeyd-şərtsiz və ya müəyyən şərtlərdən asılı olmayaraq, hər kəs üçün əlçatan olduqda bir yer ictimai olaraq təsnif edilir. Bundan əlavə,

şəxsin diri və ya ölü olmasından asılı olmayaraq onun şəklini çəkmək hüququ olan şəxslərin əvvəlcədən icazəsi olmadan onun şəklinin çəkilməsi qadağandır, çünki şəxsi həyatın toxunulmazlığının qorunması ölümdən artıqdır.

Bundan başqa, Cinayət Məcəlləsinin 226-2-ci maddəsinə əsasən, 226-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş cinayət hesab edilən davranış yolu ilə əldə edilmiş yazı və sənədlərdən istifadə etmək, onları bilərəkdən qoruyub saxlayan və ya qəsdən üçüncü şəxsin nəzərinə çatdıran və ya açıq şəkildə istifadə edən şəxsə qarşı cəza nəzərdə tutulmaqla cinayət hesab edilir. Beləliklə, bu məqalə paparazzi fotoqlarını dərc edən qəzet və jurnalları cəzalandırmaq məqsədi daşıyır. Qayda ondan ibarətdir ki, mətbuat konserni jurnalistdən və ya mətbuat agentliyi vasitəsi ilə fotosəkillər alarkən şəkli çəkilən şəxsin razılığı ilə kifayətlənməlidir.

Cinayət Məcəlləsinin 226-5 və 226-6-cı maddələri şəxsi həyatın toxunulmazlığına qarşı cinayətləri tənzimləyən əlavə qaydaları müəyyən edir; məsələn, böhtanda olduğu kimi, cinayət təqibi yalnız zərərçəkmişin və ya onun qanuni nümayəndəsinin və ya varislərinin şikayəti nəticəsində baş verə bilər. Cəzalara gəldikdə, şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması bir il həbs və 300.000 frank cərimə ilə cəzalandırılır; cinayət əməllərinə görə cəzalar təqsirkarın statusundan və təqsirlilik dərəcəsindən asılıdır.

Xüsusi vurğulanmalıdır ki, 226-1-ci maddə “mətbuat hüquqpozması”na aid deyil və buna görə də onun fəaliyyəti mətbuata xas olan prosesual qaydalara (üç aylıq məhdudiyyət müddəti, çağırış və s.) tabe deyildir, lakin mətbuat qanununun xüsusi hüquqpozma ilə bağlı cinayət işi üzrə məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsini tənzimləyən müddəalarına açıq şəkildə istinad edilir. Beləliklə, cinayəti törədənin müəyyən edilməsi şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulmasının ictimaiyyətə açıqlanıb-açılmamasına görə dəyişəcək. Nəşrdən əvvəl ümumi qanun kimin məsuliyyət daşdığını (əksər hallarda jurnalistin) göstərəcək. Nəşr baş verdikdən sonra, 29 iyul 1881-ci il tarixli Mətbuat Azadlığı Aktının 42-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi məsuliyyət mərhələli şəkildə həyata keçirilir, buna görə də əsas günahkar dövrü nəşrin “redaktor direktoru”dur; nəticədə belə bir direktor olmadıqda və ya jurnalist cinayət ortağı olmadıqca jurnalistin məsuliyyəti yarana bilməz. Bu cinayətlərdə təqsirli olan şəxslər üçün peşə ilə məşğul olmaqdan məhrumetmə kimi əlavə cəzalar nəzərdə tutulmur. Hər halda, Cinayət Məcəlləsinin 131-6.12-ci maddəsin-

də nəzərdə tutulmuşdur ki, peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququndan məhrumetmə mətbuatda baş verən cinayətlərə şamil edilmir.

Daha bir məqam ondan ibarətdir ki, 1994-cü ildən CM-nin 226-7-ci maddəsinə əsasən, hüquqi şəxslər şəxsi həyatın toxunulmazlığına qarşı hüquqpozmalara görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər və CM-nin 131-8-ci maddəsi ilə fiziki şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş məbləğdən beş dəfə artıq cərimə tətbiq edilir. Bu ehtimalla baxmayaraq, praktikada şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulmasına görə korporativ qurumlara qarşı heç bir icraat aparılmamışdır.

Baxmayaraq ki, 226-1-ci maddədə nəzərdə tutulmuş müdafiə ictimai olmayan yerdə baş verən şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması ilə məhdudlaşır, ictimai yerdə törədilən bəzi pozuntular başqa müddəə, yəni 29 iyul 1881-ci il tarixli Qanunun 38-ci maddəsi ilə cəzalandırılır, bu, Cinayət Məcəlləsinin II kitabının II başlığında, I, II və VII fəsilərində nəzərdə tutulmuş cinayətin və ya digər ağır cinayətin hallarının hamısını və ya bir hissəsini əks etdirən fotosəkillərin, çapların, rəsmlərin və ya portretlərin hər hansı bir vasitə ilə nəşrini qadağan edir (qətl, qəsdən və ya qəsdən xəsarət yetirmə və s.). 38-ci maddə faktiki olaraq 1995-ci ilin iyulunda RER Saint-Michel stansiyasında terror aktının fotosəkillərinin dərc edilməsi halları ilə əlaqədar qüvvəyə minmişdir. Paris Böyük Yurisdiksiya Məhkəməsi qərara almışdır ki, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının ifadə azadlığına aid 10-cu maddəsinin müddəalarına ziddir. Məhkəmənin bəraət hökmündən dövlət ittihamçısı tərəfindən apellyasiya şikayəti verilib. Bundan əlavə, Parlamentin 10 iyul 1991-ci il tarixli Aktı radio dalğaları, optik siqnallar və s. vasitəsilə ötürülən yazışmaların məxfi olması prinsipini müəyyən edir. Bu, yazışmaların ötürüldükdən sonra ələ keçirilməsini və ya yayındırılmasını, onun məzmunundan istifadə və ya yayılmasını cinayət hesab edir. İstisna olaraq, dinləmə məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilə bilər.

Milli qanunvericiliklə müqayisəli təhlil

Azərbaycan Respublikasında şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması cinayəti, əsasən şəxsi və ailə həyatının sirri olan məlumatların, onları əks etdirən sənədlərin, video və foto çəkiliş materiallarının, səs yazılarının qanunsuz toplanması, yayılması, satılması və ya başqasına verilməsi ilə müəyyən olunur; bu yanaşma hüquqi praktikada fokusunu daha çox konkret davranışların kriminalizasiyasına yönəldir və müdafiənin əsas məqsədi şəxsi həyatın gizliliyinin pozulmasının qarşısını almaqdır.

Maddənin tərtibatında media və mətbuat fəaliyyətinə dair xüsusi istisnalar, jurnalist və korporativ məsuliyyət kimi genişləndirici elementlər nəzərdə tutulmamışdır, bununla da müdafiə daha çox şəxsi məlumatların və qeydlərin qanunsuz istifadəsinə yönəldilmişdir. Qeyd etdiyimiz həmin bu məsələlər daha çox ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında xüsusi tənzimlənir. Doğrudur, qeyd etdiyimiz normalar biri digərlərini əhatə etməsi mümkündür. Lakin Roman-German hüququnda bu tənzimlənmə daha fərqlidir: əksinə, Roman-German hüquq sisteminə daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Fransada, şəxsi həyat və evin toxunulmazlığı daha geniş və kompleks şəkildə qorunur; burada cinayət tərkibi yalnız şəxsi məlumatların qanunsuz toplanması və yayılmasından ibarət olmayıb, həmçinin şəxsi və işgüzar məkanlara razılıq olmadan müdaxilə, məkanın “xüsusi” və “ictimai” olaraq təsnifatı, media və jurnalist fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi prosedur qaydaları, paparazzi fəaliyyətinə qarşı məhdudiyyətlər və korporativ məsuliyyət kimi əlavə komponentləri də əhatə edir. Bu yanaşma Roman-German hüquq ənənəsinə uyğun olaraq, həm obyektin (yəni şəxsi həyat və məkanın), həm subyektin (yəni şəxsin hüquqi statusu və razılığı) qorunmasını təmin edir və hüquqi müdafiəni yalnız cinayətkar davranışın nəticələri ilə məhdudlaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda hüquqi prosedur və məsuliyyət mexanizmlərini də nəzərə alır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan hüququnda müdafiə daha çox spesifik və konkret davranışların kriminalizasiyası üzərində qurulub, bir çox Roman-German hüquq ölkələrində isə müdafiə daha çox sistemli, obyekt və subyektin hüquqlarını geniş spektrdə qoruyan, mətbuat və ictimaiyyətlə əlaqəli mexanizmləri də daxil edən kompleks bir yanaşma kimi xarakterizə olunur [9, s.432]. Azərbaycan Respublikasında şəxsi həyatın toxunulmazlığının pozulması cinayəti, əsasən şəxsi və ailə həyatının sirri olan məlumatların, onları əks etdirən sənədlərin, video və foto çəkiliş materiallarının, səs yazılarının qanunsuz toplanması, yayılması, satılması və ya başqasına verilməsi ilə müəyyən olunur; bu yanaşma hüquqi praktikada fokusunu daha çox konkret davranışların kriminalizasiyasına yönəldir və müdafiənin əsas məqsədi şəxsi həyatın gizliliyinin pozulmasının qarşısını almaqdır. Maddənin tərtibatında media və mətbuat fəaliyyətinə dair xüsusi istisnalar, jurnalist və korporativ məsuliyyət kimi genişləndirici elementlər nəzərdə tutulmamışdır, bununla da müdafiə daha çox şəxsi məlumatların və qeydlərin qanunsuz istifadəsinə yönəldilmişdir. Əksinə, Roman-German hüquq sis-

teminə daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Fransada, şəxsi həyat və evin toxunulmazlığı daha geniş və kompleks şəkildə qorunur; burada cinayət tərkibi yalnız şəxsi məlumatların qanunsuz toplanması və yayılmasından ibarət olmayıb, həmçinin şəxsi və işgüzar məkanlara razılıq olmadan müdaxilə, məkanın “xüsusi” və “ictimai” olaraq təsnifatı, media və jurnalist fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi prosedural qaydaları, paparazzi fəaliyyətinə qarşı məhdudiyyətlər və korporativ məsuliyyət kimi əlavə komponentləri də əhatə edir. Bu yanaşma, Roman-German hüquq ənənəsinə uyğun olaraq, həm obyektin (yəni şəxsi həyat və məkanın), həm subyektin (yəni şəxsin hüquqi statusu və razılığı) qorunmasını təmin edir və hüquqi müdafiəni yalnız cinayətkar davranışın nəticələri ilə məhdudlaşdırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda hüquqi prosedural və məsuliyyət mexanizmlərini də nəzərə alır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan hüququnda müdafiə daha çox spesifik və konkret davranışların kriminalizasiyası üzərində qurulub, Roman-German hüquq ölkələrində isə müdafiə daha çox sistemli, obyekt və subyektin hüquqlarını geniş spektrdə qoruyan, mətbuat və ictimaiyyətlə əlaqəli mexanizmləri də daxil edən kompleks bir yanaşma kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan hüquq sistemində olduğu kimi, digər Roman-German hüquq ölkələrində də bəzi peşəkar və tənzimləyici qurumların səlahiyyətləri müəyyən hədlərlə məhdudlaşdırılıb; məsələn, Fransada 1918-ci ildən bütövlükdə mətbuat üçün ümumi olan davranış kodeksi var və bir neçə nəşr öz fərdi qaydalarını tərtib edib, lakin bu sənədlərin heç birində onların irəli sürdüyü prinsipləri pozmağa görə cəza nəzərdə tutulmayıb. Fransanın italyan tipli peşəkar assosiasiyaya, hətta Birləşmiş Krallıqdakı kimi Mətbuat Şikayətləri Komissiyasına (yaxud Almaniyada Mətbuat Şurası) peşəkar davranış qaydalarına riayət olunmasını təmin edən ekvivalenti yoxdur. Üstəlik, jurnalistika açıq peşədir və bu sahədə çalışanların mətbuat kartına ehtiyacı yoxdur. Mətbuat kartları hökumətin təmsil olunmadığı jurnalistlər və redaktorların birgə şurası tərəfindən verilir. Kartın yeganə məqsədi jurnalistin işini asanlaşdırmaqdır və onun verilməsi üçün ərizəçinin Əmək Məcəlləsinin L. 761-2-ci maddəsinin məqsədləri üçün peşəkar jurnalist anlayışına düzgün cavab verdiyini sübut etmək kifayətdir; bu, peşəkar jurnalistin əsas və müntəzəm məşğuliyyəti mətbuat konsernində mükafat müqabilində öz peşəsi ilə məşğul olan şəxs olduğunu nəzərdə tutur. Həmçinin Conseil Supérieur de l'Audiovisuel (Audiovizual Sektor üzrə Ali Şura - CSA) audiovizual

rabitə xidmətlərini şəxsi həyatın təkrar müdaxilələrinə qarşı xəbərdar etməyə imkan verən audiovizual media ilə bağlı ümumi tənzimləmə səlahiyyətindən başqa, bu sahədə xüsusi səlahiyyətlərə malik deyil. Bu yanaşmanın əsaslandırılması ondan ibarətdir ki, Roman-German hüquq sistemində şəxsi həyatın toxunulmazlığı və mətbuat azadlığı arasında tarazlığı qorumaq məqsədilə hüquqi müdaxilə yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda və məhkəmə qərarı əsasında mümkündür; tənzimləyici qurumlar isə prosedural normalara riayət olunmasını təmin etməklə, qanunsuz davranışın sosial və peşəkar çərçivədə aradan qaldırılmasına yönəlir. Beləliklə, Azərbaycan və Roman-German hüquq ölkələrində qurumların səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması, müvafiq qaydalara riayət edilməsinin təmin olunması və şəxsi həyatın müdafiəsi arasında hüquqi tarazlıq yaratmaq məqsədini güdür, bu isə toxunulmazlıq cinayətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərinin mühüm elementini təşkil edir.

Qazaxıstan praktikası

İndi isə Qazaxıstan praktikasının bəzi məsələlərini təhlil edərək, burada toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin tənzimlənməsinin bəzi xüsusiyyətlərini araşdıraraq: L. Lavrova barəsində cinayət işində, Ust-Kamenogorsk şəhər məhkəməsinin 2-ci iclası tərəfindən ittihamın sübutlarla əsaslandırılmadığı üçün bəraət verildi; araşdırma göstərdi ki, mənzilə baxış, cinayət hadisəsi kimi qeyd olunmasına baxmayaraq, prokurorun vəsatəti olmadan və sonrakı xəbərdarlıq edilmədən həyata keçirilib. Qazaxıstan Respublikasının Ali Məhkəməsinin nəzarət orqanı, Konoplitski ittihamının qurulduğu əməliyyat fəaliyyəti materiallarının sübut kimi istifadə edilməsini qəbulolunmaz saydı. Xüsusilə, bu işdə əməliyyat fəaliyyətlərinin (baxış, axtarış və müsadirə) “Əməliyyat fəaliyyəti haqqında” Qanunun 10 və 12-ci maddələrinin pozulması ilə aparıldığı sübut edilmişdir. V. Kuhar barəsində Cinayət Məcəlləsinin 259-cu maddəsi, 1-ci hissəsi və 251-ci maddəsi, 1-ci hissəsi üzrə cinayət işi araşdırıldıqda, mənzilə icazəsiz baxış keçirildiyi və işə aid əşyaların aşkar edilməsi və müsadirə olunması məqsədilə aparıldığı məlum oldu, lakin prosedural ev baxışı kimi rəsmiləşdirilmişdir. S. Popova barəsində, Pavlodar şəhər məhkəməsinin 2-ci iclası tərəfindən Cinayət Məcəlləsinin 259-cu maddəsi, 4-cü hissəsi, “b” bəndi üzrə məhkum edilmiş işdə, istintaq orqanının əməkdaşları əvvəlcə mənzilə pəncərələri qırmaqla daxil olmuş, sonra isə orada yaşayan yetkin şəxslərin razılığını almışdır. Əslində, bu işdə axtarış həyata keçirilmiş, lakin prosedural ev baxışı kimi

rəsmiləşdirilmiş və prokurorun icazəsi alınmamışdır, həmçinin sonrakı xəbərdarlıq da edilməmişdir. Auezov rayon Polis İdarəsinin stansiya əməkdaşları Çukubasov və Zhandarov, Buslaevanın mənzilinə pəncərədən daxil olub, mənzili axtarmış, heç nə tapmamış, sonra divan üzərinə heroin paketi qoymuş, Buslaevanı mənzil baxışına razılıq verməyə məcbur etmiş və sonra istintaq qrupunu çağırmışdır (Qazaxıstan Respublikasının Ali Məhkəməsinin normativ qərarı, 2010).

Yuxarıda göstərilən faktlar, şəxsin və vətəndaşın konstitusiya hüquqlarının kobud şəkildə pozulması halları, belə hərəkətlərin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlərin zəruriliyini göstərir: həm həmin ölkələrdə, həm də milli qanunvericiliyimizdə daha ciddi tədbirlər və sanksiyalar müəyyən edilməlidir. Maraqlıdır ki, statistikaya görə, 2007-ci ildə qanunsuz müdaxilə (Cinayət Məcəlləsinin 145-ci maddəsi) üzrə yalnız 62 nəfər məhkum olunmuşdur, 2008-ci ildə – 46, 2009-cu ilin 6 ayı üzrə – 39 (Qazaxıstan Ali Məhkəməsinin normativ qərarı, 2010). Lakin bu məhkumlar arasında, vəzifəsindən istifadə etməklə mənzilə qanunsuz müdaxilə etmiş heç bir şəxs yoxdur, yəni Cinayət Məcəlləsinin 145-ci maddəsinin 3-cü hissəsi üzrə məhkum olan yoxdur. Beləliklə, araşdırma dövründə hüquq-mühafizə orqanlarının və digər dövlət orqanlarının işçilərinin müvafiq cinayət hüququ normaları çərçivəsində məsuliyyətə cəlb olunması hallarına rast gəlinmir.

Bir sıra boşluqlar da mövcuddur ki, elə Qazaxıstan qanunvericiliyi nöqtəyi-nəzərindən bunu milli qanunvericiliyə də şamil etmək olar: baxış və ya axtarış nəticəsində qapıların qırılması, əşyaların dağıdılması hallarında nə etməli, mənzilin qaytarılmasını kim təmin etməli və yaranmış zərərin ödənilməsinə kim həyata keçirməli olduğu açıq sual olaraq qalır. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq, evin toxunulmazlığı hüququna yeni münasibətin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Evdə axtarışın qanuniliyinin kriteriyaları təklif edilə bilər ki, bu da səlahiyyətli orqanların ardıcıl tədbirlərindən ibarət olmalıdır. Doğrudur, qeyd olunan məsələlər ayrı-ayrı qanunvericilik müddəaları, yaxud formalaşmış praktika ilə tənzimlənmiş ola bilər. Lakin məqalədə təhlil olunan cinayətlərin ciddiliyini nəzərə alsaq, qeyd olunan hallar məhz cinayət hüquqi aspektindən daha detallı tənzimlənməlidir.

İspaniya təcrübəsi

İndi isə şəxsi həyat toxunulmazlığının pozulması əməlinin cinayət hüquqi aspektindən İspaniya qanunvericiliyində “hörmət hüququ” adlı yeni institutla müqayisəli şəkildə təhlil edilməklə təsbiti

məsələsinə baxaq: İspaniya Konstitusiyasının 18-ci maddəsi hörmət, şəxsi və ailə həyatının gizliliyi və şəxsi görüntü hüququnu təmin edir. Hüquqi doktrinada bildirilir ki, “saxta xəbərlər” dünyasında, bir fikir, şəkil və ya video demək olar ki, anında bütün dünyaya yayılabilirdi üçün, bir çox insanlar və şirkətlər bu hüququ pozmaq riski ilə üzləşir, hətta təsadüfi olaraq belə. “Ley Orgánica 1/1982” aktı hörmətin hər hansı müdaxilə qarşısında mülki müdafiəsini təmin edir və bu hüququn bölünməz və müddətsiz olduğunu bildirir. Lakin hörmət hüququnun əsas müdafiə vasitəsi cinayət hüququ vasitəsilə həyata keçirilir. Cinayət sahəsində hörmət hüququnun pozulması İspaniya Cinayət Məcəlləsində nəzərə alınır. Hörmətə qarşı törədilən cinayətlər iki əsas kateqoriyaya bölünür: calumnia və injuria [10].

Calumnia, birinin cinayət törətdiyini bilə-bilə yalan iddia etmək və ya həqiqətə laqeyd yanaşmaq deməkdir. Calumnia törədən şəxs 6 ay ilə 2 il arasında həbs cəzasına və cəriməyə (əgər ifadə yayılıbsa 12-24 aylıq, yoxsa 6-12 aylıq) məhkum edilə bilər.

Injuria, bir şəxsin şərəf və ləyaqətini zəiflədən ifadələr və ya bəyanatlar deməkdir, lakin onu cinayət törətməkdə ittiham etmir. Bu ifadələr hüquq qarşısında kifayət qədər ciddi hesab olunmalıdır. İnjurya törədən şəxs 3-7 aylıq cəriməyə məhkum edilə bilər (yayılmış ciddi ifadələr üçün isə 14 aya qədər).

Göründüyü kimi, milli qanunvericiliyimizdə ayrı-ayrı cinayət əməlləri kimi təsbit edilən əməllər İspaniya qanunvericiliyində məhz toxunulmazlıq cinayətlərinin içində ehtiva edilmişdir ki, bu da toxunulmazlıq və şərəf və ləyaqət anlayışlarının qarşılıqlı sıx əlaqəsi ilə izah edilə bilər.

İspaniya qanunvericiliyi müəyyən edir ki, cinayət prosesi başlatmaq üçün şikayətçi zərərçəkmiş şəxs olmalıdır. Bundan əlavə, calumnia və injuria yaymaq üçün istifadə olunan medianın sahibi olan fiziki və ya hüquqi şəxs birgə məsuliyyət daşıyır. Nəhayət, əgər təqsirləndirilən şəxs ifadələrinin yalan olduğunu qəbul edib geri çəkirsə, ona daha yumşaq cəza verilə bilər. Belə halda, hakim geri çəkilmənin eyni vasitə ilə yayımlanmasını əmr edə bilər.

Lakin unutmamalıyıq ki, İspaniya Konstitusiyasının 20-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş ifadə azadlığı da mövcuddur. Bəzən hörmət hüququ ilə doğru məlumatı yaymaq və qəbul etmək azadlığı arasında incə xətt mövcuddur. Məsələn, 2021-ci ildə Audiencia de Girona qərar verdi ki, işdən çıxar-

rıldıqdan sonra sosial mediada işəgötürənini tənqid edən bir qadın injuria ittihamından bəraət almalıdır, çünki o sadəcə vəziyyəti öz yaşadığı və qəbul etdiyi kimi təsvir etmişdir.

İspaniyada hörmət hüququ insan ləyaqətinin əsas elementi kimi qəbul edilir və həm mülki, həm də cinayət hüququ ilə qorunur. Fərdlərin böhtan və təhqir ilə bağlı məsuliyyətləri barədə məlumatlı olması, həmçinin demokratik cəmiyyətdə bir şəxsin hörmət hüququ ilə digər şəxsin ifadə azadlığı arasında balansın qorunması vacibdir.

Göründüyü kimi, Anqlo-Sakson və Roman-German hüquq sistemlərində toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin məsuliyyəti ilə tənzimlənməsi həm metodoloji, həm də praktik xüsusiyyətlər baxımından fərqliliklər göstərir. Roman-German hüquq sistemində normativ tənzimləmə geniş və sistematik şəkildə formalaşdırılmışdır; cinayət tərkibi yalnız şəxsi məlumatların və evin toxunulmazlığının müdafiəsini əhatə etməyib, həm də obyektin növünə görə – şəxsi yaşayış məkanları, işgüzar obyektlər, bağlı ictimai xidmət və nəqliyyat məkanları – müdaxilə halları da əhatə olunur. Bu yanaşmanın müsbət tərəfi ondan ibarətdir ki, normativ müəyyənlik yüksəkdir, hüquqi obyekt-subyekt tarazlığı konkret maddələrdə ifadə olunur və məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə cinayətkar davranışın kompleks analizinə imkan yaradır, preventiv və korrigiv funksiyalar gücləndirilir. Bununla yanaşı, normativ çərçivənin mürəkkəbliyi və geniş interpretasiya imkanları praktikada gecikmələrə, məhkəmə mübahisələrinə və hüquqi qeyri-müəyyənliyə səbəb ola bilər, bu isə müəyyən mənfi cəhət kimi qiymətləndirilir.

Anqlo-Sakson hüquq sistemində isə şəxsi həyat və evin toxunulmazlığının daha məhdud, lakin praktik tətbiqə yönəlmişdir; müdafiə yalnız qanunla müəyyən edilmiş obyektlər və konkret davranışlarla məhdudlaşır, müdaxilə və şəxsi məlumatların

toplanması yalnız subyektin iradəsinə qarşı törədildikdə cinayət sayılır [11, s.225-263]. Bu sistemin müsbət cəhəti onun praktikada aydın və sürətli tətbiq imkanları, hüquqi prosedurların sadəliyi və presedent hüququ əsasında məhkəmə qərarlarının yekdilliyi ilə hüquqi təcrübənin stabilləşməsidir. Eyni zamanda, presedent hüququ Anqlo-Sakson sisteminə çeviklik və konkret situasiyalara adaptasiya imkanı verir, lakin normativ müəyyənlik və obyektiv ölçülərin olmaması bəzi hallarda hüquqi qeyri-müəyyənlik və subyektiv interpretasiya riskini artırır. Buna müqayisədə, Roman-German hüquq sistemi presedent hüququna məhdud əsas verir və normativ müəyyənlik daha yüksəkdir; bu, hüquqi obyektin və davranışın sərhədlərini dəqiq müəyyən edir, lakin məhkəmə qərarlarının situativ adaptasiyasını çətinləşdirir [12, s.101-130].

Nəticədə, Roman-German hüququnda müdafiə daha geniş və sistemli olub obyekt-subyekt tarazlığını qoruyur, lakin mürəkkəb normativ struktur və interpretasiya imkanları praktik tətbiqdə gecikmə və prosedural maneələr yarada bilər; Anqlo-Sakson hüququ isə sadə və çevik mexanizmlərlə subyekt hüquqlarını qoruyur, lakin cinayət tərkibinin dar spektri və normativ qeyri-müəyyənlik preventiv effektin zəifləməsinə yol açar bilər. Həmçinin, məhkəmələr tərəfindən toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlər araşdırılarkən yalnız “iradəyə zidd” istiqamətində həyata keçirilən aktiv hərəkətlər nəzərə alınmamalı, passiv hərəkətlər də cinayətin tərkib elementi kimi qiymətləndirilməlidir. Məsələn, şəxsin iradəsinə açıq şəkildə ifadə etmək imkanına malik olmadığı hallarda, onun narazılığını susqunluğu ilə nümayiş etdirməsi, hüquqi cəhətdən mövcud iradəyə ziddlik kimi qiymətləndirilə bilər. Belə halların nəzərə alınması cinayətin subyektiv və obyektiv tərkibinin tam və düzgün müəyyənəşdirilməsi baxımından vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Dərslik. Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2018.
2. Commentry to the Russian Criminal Code. Ed. by V. M. Lebedev. 4th edition. Moscow, 2008.
3. Doc. Dr. Coşkun U. Alman hukukunun tarixi gelişimine bir bakış. Ankara: Dergi Park Academic, Hukuk yayınları, 2018, № 3.
4. German Criminal Code. Munich: C.H. Beck, 2013
5. Mehdiyev F. Hüquq nəzəriyyəsi. Theory of law. Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 2017
6. Məmmədov R. Roman-German hüquq sisteminin tarixi inkişafına baxış. Bakı: Hüquq Elmi Nəşriyyatı, 2017, № 1
7. Olcay S. Konut dokunulmazlığı hakkı ve konut dokunulmazlığının ihlali suçu. İstanbul: Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Bahar 2019, № 6(1)

8. Organic Law 10/1995, of November 23, of the Criminal Code of Spain.
9. Quliyev R.İ. və İmanov M.N. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Təkrar nəşr. Bakı: Digesta nəşriyyatı, 2001.
10. Süleymanov C., Nəsirov B., Xalıqov M., Əliyev İ. Hüquq nəzəriyyəsi: dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2014.
11. Tiryaki M. Rusya Federasyonu Anayasası'nda sosyal hakların gelişimi. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı üzrə Yüksək Lisans Tezi. İstanbul, 2016.
12. Zhalinsky A.E. Modern German Criminal Law. Moscow, 2004.

X Ü L A S Ə

İnsanın toxunulmazlıq hüququ hüquqi dövlət konsepsiyasının mərkəzi elementlərindən biri olmaqla, həm konstitusion, həm də cinayət-hüquqi müstəvidə fərdin fundamental azadlıqlarının təminatına xidmət edən əsas dəyərlərdəndir. Bu, yalnız şəxsin fiziki-psixoloji bütövlüyünün qorunmasını deyil, həmçinin onun şəxsi həyatına, mənəvi müstəqilliyinə və bədən toxunulmazlığına, həmçinin əmlakına yönəlmiş qanunsuz müdaxilələrə qarşı dövlətin mühafizə funksiyasını özündə ehtiva edir. Müasir dövrdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, qloballaşma proseslərinin təsiri, transmilli cinayətkarlığın artması və informasiya mühitinin genişlənməsi şəraitində insan, onun mülkiyyət hüquqlarının toxunulmazlığı əleyhinə cinayətlərin təbiəti, strukturu və mahiyyəti əhəmiyyətli transformasiyaya uğramışdır. Bu da öz növbəsində cinayət-hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin yenidən nəzərdən keçirilməsini zərurətə çevirmişdir.

Roman-German hüquq ailəsinə mənsub dövlətlərdə formalaşmış toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin hüquqi mahiyyətinin, subyektiv və obyektiv cəhətlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi baxımından sistemli və elmi əsaslandırılmış yanaşma nümunəsi kimi çıxış edir. Bununla belə, müxtəlif milli hüquq sistemlərində hüquqların reallaşma səviyyəsi eyni deyil, bu da cinayət tərkiblərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində, həmçinin hüquqi kvalifikasiyanın sabitliyində müəyyən ziddiyyətlər yaradır.

Bu baxımdan Roman-German hüquq sisteminin təcrübəsinin müqayisəli-hüquqi əsasda tədqiqi, toxunulmazlıq əleyhinə cinayətlərin tərkibi, subyektiv tərəfi, məsuliyyət tədbirləri və cəza siyasətinin təhlili milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm elmi-praktiki əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatın məqsədi mövcud hüquqi boşluqları müəyyənləşdirərək onların aradan qaldırılması üçün beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun, normativ-hüquqi mexanizmlərin optimallaşdırılması istiqamətində konseptual tövsiyələr irəli sürməkdən ibarətdir.

PECULIARITIES OF REGULATION OF CRIMES AGAINST INVIOABILITY IN THE ROMAN-GERMAN LEGAL SYSTEM

NURİDA ALİZADEH
*Senior advisor Academy of
Justice Dissertation candidate
Forensic Science Center*

S U M M A R Y

The right to inviolability is one of the central elements of the concept of a legal state, serving as a fundamental value that ensures individual freedoms both in constitutional and criminal-legal contexts. It encompasses not only the protection of a person's physical and psychological integrity but also the state's role in safeguarding against unlawful interference in one's private life, moral independence, bodily integrity, and property. In the modern era, social and economic transformations, the effects of globalization, the rise of transnational crime, and the expansion of the information environment have significantly transformed the nature, structure, and essence of crimes against individuals and their property rights. This, in turn, necessitates a reconsideration of criminal-law regulatory mechanisms.

In states belonging to the Roman-German legal family, a systematic and scientifically grounded ap

proach to precisely defining the legal nature, as well as the subjective and objective aspects of crimes against inviolability, is demonstrated. However, the realization of rights varies across different national legal systems, creating certain contradictions in delineating the elements of crimes and ensuring the stability of legal qualification.

In this context, a comparative-legal study of the Roman-German legal system's practice, analyzing the composition of crimes against inviolability, their subjective aspects, liability measures, and penal policy, is of significant scientific and practical importance for improving national legislation. The purpose of the study is to identify existing legal gaps and propose conceptual recommendations for optimizing normative-legal mechanisms in accordance with international legal standards.

ROMA-ALMAN HUKUK SİSTEMİNDE DOKUNULMAZLIĞA KARŞI SUÇLARIN DÜZENLENMESİNİN ÖZELLİKLERİ

NURİDA ALİZADEH

*Adalet Akademisi kıdemli danışmanı
Adli Uzmanlık Merkezi doktora adayı*

Ö Z E T

Hukuk devleti kavramının temel unsurlarından biri olan kişi dokunulmazlığı hakkı, hem anayasal hem de ceza hukuku alanlarında bireyin temel özgürlüklerini güvence altına alan başlıca değerlerden biridir. Bu, yalnızca kişinin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünün korunmasını değil, aynı zamanda devletin kişinin özel hayatına, ahlaki bağımsızlığına, bedensel bütünlüğüne ve mülkiyetine yönelik yasadışı müdahalelere karşı koruyucu işlevini de içerir. Modern zamanlarda yaşanan sosyo-ekonomik değişimler, küreselleşme süreçlerinin etkisi, uluslararası suçların artması ve bilgi ortamının genişlemesi koşullarında, kişi dokunulmazlığına ve mülkiyet haklarına karşı işlenen suçların niteliği, yapısı ve özü önemli dönüşümler geçirmiştir. Bu da, ceza hukuku düzenleme mekanizmalarının gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Bu çalışma, Roma-Germen hukuk ailesine mensup devletlerde oluşan dokunulmazlığa karşı işlenen suçların hukuki özünü, öznel ve nesnel yönlerini doğru bir şekilde belirleme açısından sistematik ve bilimsel olarak temellendirilmiş bir yaklaşıma örnek teşkil etmektedir. Ancak, farklı ulusal hukuk sistemlerinde hakların gerçekleştirilme düzeyi aynı değildir; bu da suçların sınırlarının belirlenmesinde ve hukuki nitelendirmenin istikrarında belirli çelişiklere yol açmaktadır.

Bu bağlamda, Roma-Germen hukuk sisteminin deneyiminin karşılaştırmalı hukuk temelinde incelenmesi, dokunulmazlığa karşı suçların bileşimi, öznel yönü, sorumluluk önlemleri ve ceza politikasının analizi, ulusal mevzuatın iyileştirilmesi açısından önemli bilimsel ve pratik öneme sahiptir. Çalışmanın amacı, mevcut hukuki boşlukları belirlemek ve bunları ortadan kaldırmak için uluslararası hukuk standartlarına uygun olarak normatif-hukuki mekanizmaları optimize etmeye yönelik kavramsal öneriler sunmaktır.

ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ В РИМСКО-ГЕРМАНСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ

НУРИДА АЛИЗАДЕ

*Старший советник Академии Юстиции
Диссертант Центра Судебной Экспертизы*

Р Е З Ю М Е

Право на неприкосновенность личности, являясь одним из центральных элементов концепции правового государства, представляет собой одну из главных ценностей, обеспечивающих основные

свободы личности как в конституционной, так и в уголовно-правовой сферах. Это включает в себя не только защиту физической и психологической неприкосновенности личности, но и защитную функцию государства против незаконного вмешательства в её личную жизнь, моральную независимость и телесную неприкосновенность, а также в её собственность. В условиях социально-экономических изменений, происходящих в современную эпоху, под влиянием процессов глобализации, роста транснациональной преступности и расширения информационной среды, природа, структура и сущность преступлений против неприкосновенности личности и её имущественных прав претерпели значительные трансформации. Это, в свою очередь, обусловило необходимость пересмотра механизмов уголовно-правового регулирования.

В качестве примера служит систематический и научно обоснованный подход к точному определению правовой сущности, субъективных и объективных аспектов преступлений против неприкосновенности, сформированный в государствах, принадлежащих к римско-германской правовой системе. Однако уровень реализации прав в различных национальных правовых системах неодинаков, что создает определенные противоречия в определении границ уголовных преступлений, а также в стабильности правовой квалификации.

В этой связи изучение опыта римско-германской правовой системы на сравнительно-правовой основе, анализ состава, субъективного аспекта, мер ответственности и уголовно-правовой политики преступлений против чести и достоинства имеют важное научно-практическое значение для совершенствования национального законодательства. Цель исследования – выявление существующих правовых пробелов и выдвижение концептуальных рекомендаций по оптимизации нормативно-правовых механизмов в соответствии с международными правовыми стандартами для их устранения.

*Rəyçi: Ədliyyə Akademiyasının
“Vəkillər və mediatorların tədrisi”
fakültəsinin dekan müavini,
hüquq elmlər doktoru Fərdin Xəlilov
Təqdim edən: N. Əlizadə
Daxil olma tarixi: 28.04.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 131-143

AYDAN DİLƏNOVA

Ədliyyə Akademiyasının Penitensiar xidmət işçilərinin
tədrisi bölməsinin baş metodisti,
III dərəcəli ədliyyə qulluqçusu
Email: aydan.dilanova00@mail.ru
DOI: <https://doi.org/10.64498/WDLK8405>

İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA MƏHKƏMƏSİNİN TƏCRÜBƏSİNDƏ İŞGƏNCƏ, QEYRİ-İNSANİ VƏ ALÇALDICI RƏFTAR VƏ YA CƏZANIN QADAĞAN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi; Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsi; dövlətin öhdəlikləri; effektiv araşdırma; insan ləyaqətinin müdafiəsi; işgəncəyə qarşı mübarizə; hüquqi mexanizmlər; müdafiə strategiyaları.

Keywords: European Court of Human Rights; Article 3 of the European Convention on Human Rights; state obligations; effective investigation; protection of human dignity; prevention of torture; legal mechanisms; protection strategies.

Anahtar kelimələr: Avropa İnsan Hakları Mahkemesi; Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesi; devletin yükümlülükleri; etkili soruşturma; insan onurunun korunması; işkenceyle mücadele; hukuki mekanizmalar; koruma stratejileri.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека; статья 3 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод; обязательства государства; эффективное расследование; защита человеческого достоинства; противодействие пыткам; правовые механизмы; стратегии защиты.

Bəşəriyyətdə tarix boyu müxtəlif məqsədlər üçün işgəncə və digər pis rəftar və cəza aktları bütün dünyada öz tətbiqini tapmışdır. Əslində, cinayətlə bağlı etiraf və ya sübut əldə etmək üçün işgəncə və pis rəftar heç də obyektiv həqiqətin üzə çıxarılması məqsədinə xidmət etmir, əksinə, buna mane olur. Ədalət mühakiməsinə mane olan, insan hüquqlarına və insan ləyaqətinə zidd olan işgəncə aktının qadağan edilməsi ilə yanaşı, bu qadağanın pozulmasının hüquqi nəticələrinin olması vacib hesab edilmiş, işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza tətbiqi cinayəti kriminallaşdırılmışdır. İşgəncə və pis rəftarın qarşısını almaq məqsədilə regional və universal konvensiyaları imzalamaqla dövlətlər öz ölkələrində işgəncə və pis rəftarın qarşısını almaq üçün hüquqi, inzibati, məhkəmə və ya digər tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

Bütün bunlara baxmayaraq, işgəncə və digər pis rəftar aktları hələ də dünyanın, demək olar ki, hər yerində tətbiq olunur. Siyasi hədə-qorxu, etiraf və ya digər sübutların əldə edilməsi və cəza kimi müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən işgəncə həm milli, həm də beynəlxalq məhkəmə orqanlarının qərarlarının mövzudur. Bu kontekstdə İn-

san Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra İHAM) qərarlarının təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir və milli hüquqda nəzərə alınması məqsədamüvafiqdir. Qeyd olunanlar müraciət edilmiş bu mövzunun aktuallığını bir daha təsdiq edir.

İHAM-ın 3-cü maddə üzrə formalaşdırdığı presedent hüququ isə bu prinsipi hərəkətə keçirən ən güclü mexanizmlərdən biridir. İşgəncənin qadağan olunması yalnız hüquqi norma deyil, insanın mənəvi bütövlüyünü qoruyan fundamental dəyərdir. Manfred Nowak bu qadağanı “insanı sadəcə fiziki ağrıdan deyil, insanlığını itirməkdən qoruyan mütləq prinsip” kimi səciyyələndirir [1]. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin 3-cü maddə üzrə presedentləri Konvensiyanın bu maddəsinə sadə hüquqi müddəadan çıxararaq dəyişən sosial reallıqlara uyğunlaşan canlı mexanizmə çevirir. Steven Greer-in qeyd etdiyi kimi, İHAM-ın dinamik şərhlə metodologiyası insan hüquqlarının müdafiəsinə “mətnin hüdudlarından kənara çıxan funksional yanaşma” gətirir [2].

Bu yanaşma nəticəsində işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarın sərhədləri təkcə fiziki hərəkətlərin intensivliyi ilə deyil, həm də insan ləyaqətinin məhiyyəti ilə müəyyən edilir.

Harris, O'Boyle, Bates və Buckley-yə görə, 3-cü maddənin ən mühüm özəlliklərindən biri dövlətin həm mənfi, həm də müsbət öhdəliklərinin eyni zamanda mövcudluğudur: dövlət işgəncə və qəddar rəftar tətbiq etməməli, eyni zamanda belə davranış riski yarandıqda şəxsi aktiv şəkildə qorunmalıdır [3]. İşgəncə iddiası olduğu halda effektiv araşdırma aparılmaması belə ayrıca pozuntu hesab edilə bilər. Müasir dövrdə işgəncənin formaları dəyişməkdədir: fiziki zorakılığın yerini çox zaman psixoloji təzyiq, həddindən artıq təcrid, tibbi yardımın gecikdirilməsi və qeyri-insani həbs şəraiti tutur. Olivier De Schutter qeyd edir ki, insan hüquqları standartlarının inkişafı məhz bu yeni reallıqlara uyğunlaşmaq üçün zəruridir.⁴

Bu məqalənin məqsədi yalnız 3-cü maddənin normativ çərçivəsini təqdim etmək deyil; həm də işgəncəyə qarşı mübarizədə istifadə ediləcək müdafiə mexanizmlərini, praktik həll yollarını və dövlət öhdəliklərinin daha səmərəli icrası üçün nəzəri yanaşmaları təhlil etməkdir. Bu səbəbdən məqalə həm məlumatlandırıcı, həm də həll yönümlü analitik xarakter daşıyır.

İşgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın hüquqi təsbiti: tarixi yanaşma

İşgəncə anlayışı geniş anlamda, fiziki və mənəvi təqib, ağır işgəncə, qəddarlıq, hər hansı bir məqsədlə kiməsə fiziki və ya mənəvi böyük ağrı (cismani işgəncə), müxtəlif üsullarla insana tətbiq edilən bədən işgəncəsi və ya ruhi iztirab kimi mənaları verir. Fars mənşəli işgəncə sözü kimisə nəse deməyə və ya etməyə məcbur etmək məqsədi ilə maddi və ya psixoloji üsullarla insana ağrı verməklə tətbiq edilən təzyiq və ya davranış aktını ehtiva edir. Bu cür təriflərin ümumi mənada orta nöqtəsi hər hansı səbəbdən fiziki və ya mənəvi ağrı və iztirablara səbəb olmaqdır.

İşgəncə anlayışını müəyyən etmək və onu törədən şəxs, qurban, metod, dərəcə, yayılma və məqsədlərin müxtəlifliyi baxımından, hansı əməllərin işgəncə hesab oluna və ya verilə bilməyəcəyini müəyyən etmək çox çətin məsələdir. Çünki hər bir tərif cəhdinin bu elementlərdən hər hansı birinin məzmununu azaltmaq təhlükəsi həmişə mövcuddur.

İşgəncənin müəyyən edilməsində başqa bir problem müxtəlif mədəniyyətlərə əsaslanan hüquq sistemləri arasında fərqli yanaşmaların olmasıdır ki, hansı hərəkətlər işgəncə hesab edilməlidir. Çünki mədəni fərqlər, bir çox davranış kimi, işgəncə anlayışının da fərqli qiymətləndirilməsinə səbəb ola

bilər. Nəticə etibarilə, dünyanın bir yerində işgəncə kimi görünən bir akt başqa bir mədəniyyətdə təbii davranış kimi qiymətləndirilə bilər. İşgəncə ağrı və iztirablara, qəddarlığa səbəb olan, insan ləyaqətinə zidd bir hərəkət olduğundan ümumi qadağa kimi qələmə verilsə də, bu fərqlər insan hüquqları standartlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi və müəyyən bir tərifin ortaya çıxması ilə şərtlənmişdir. Məsələn, İslam hüququnun qismən qüvvədə olduğu ölkələrdə cinayət təqibi nəticəsində şallaqlama tədbiri tətbiq oluna bilər, yaxud sünnət kimi bir mədəniyyətdə ağrı və ya işgəncə sayıla bilən davranış təbii həyatın bir hissəsi, başqa mədəniyyətdə isə normal qəbul edilə bilər. Eyni şey Şimali Amerika hindularının “təşəbbüs mərasimləri” və ya “dözüm sınaqları”ndakı ağır və dəhşətli təcrübələrinə də aiddir. İşgəncənin hər kəs üçün məqbul tərifini vermək çətin olsa da, həm beynəlxalq sənədlərdə, həm də doktrinada işgəncənin və onun cinayətinin ümumi mənada qadağan olunmasının müəyyən edilməsində rəhbər təriflər müəlliflər tərəfindən verilmişdir.

Əslində, beynəlxalq hüquq normalarında işgəncənin anlayışı dəqiq verilmişdir. Lakin, belə təriflərə keçid almazdan əvvəl, nəzəri-tarixi təhlilə nəzər yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq. Geniş mənada, məqsəd nə olursa olsun, kim tərəfindən edilsə edilsin, şəxsin əzab çəkərək, amansızlıqla yaşadığı prosesə “işgəncə” deyilir.

Ümumilikdə, işgəncənin tarixi inkişafı aşağıda göstərilən üç mərhələdən (dövrdən) ibarət prosesi keçmişdir:

1. Qədim və Orta əsrlərdə işgəncənin hüquqi statusu- Qədim dövrlərdə işgəncə geniş şəkildə qəbul edilən sübut toplama və cəza vasitəsi idi. Roma hüququnun müəyyən mərhələlərində, xüsusilə kölələrə qarşı işgəncə sübut metodu kimi tətbiq edilirdi. Bununla belə, “ius naturale” ilə bağlı ilk humanist yanaşmalar insan ləyaqətinin toxunulmazlığı fikrini irəli sürməyə başlamışdı.

Orta əsrlərdə Avropada inkvizisiya məhkəmələri işgəncəni rəsmi prosessual metod kimi kodlaşdırmışdı. Lakin XIV–XVI əsrlər arasında humanist hüquq nəzəriyyəçiləri — xüsusilə Erasmus, Montesquieu və Cesare Beccaria — işgəncənin səmərəsiz, qeyri-məntiqli və qeyri-insani xarakterini tənqid edən sistemli arqumentlərlə çıxış etdilər. Beccarianın məşhur “Cinayətlər və cəzalar haqqında” əsəri işgəncənin hüquqi legitimliyinə qarşı ilk elmi əsaslandırılmış hücumlardan biri hesab olunur.

1. Maarifçilik dövrü və işgəncənin ləğvinə

1. yönəlmiş ilk hüquqi addımlar- XVIII əsrdə baş verən Maarifçilik hərəkatı insan ləyaqəti və bərabərliyi ideyalarını mərkəzə çəkdi. Bu dövrdə artıq işgəncə və qəddar cəzaların hüquqi sistemlərdən çıxarılması istiqamətində real addımlar atılmışdır. Məsələn, Avstriya İmperiyasında M. Terezia və II İosifin islahatları, eləcə də Prussiya və Fransa hüquq islahatları işgəncənin qanunvericilikdən çıxarılmasına təkan vermişdir. Bu mərhələ, həmçinin, işgəncənin qadağan edilməsinin milli hüquqdan beynəlxalq hüquqa keçidinin başlanğıcı kimi dəyərləndirilir. İnsan hüquqlarının universalıq ideyası formalaşmağa başlayırdı.

1. XX əsr: Beynəlxalq hüquqda işgəncə qadağasının institusional təsbiti- İşgəncənin müasir hüquqi qadağası II Dünya Müharibəsindən sonra beynəlxalq hüququn əsas sütunlarından birinə çevrildi. Faşist rejimlərinin törətdiyi sistemli işgəncə və qeyri-insani rəftar insan hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə müdafiəsini zərurətə çevirdi. Bu kontekstdə aşağıdakı sənədlər mühüm rol oynadı:

- **İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi (1948), maddə 5** – işgəncə və qəddar, qeyri-insani və alçaldıcı rəftarı qəti şəkildə qadağan edir.

- **Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), maddə 7** – işgəncənin qadağasını hüquqi məcburiyyətə çevirir və heç bir halda ondan kənarlaşmanın mümkün olmadığını təsdiqləyir.

- **İşgəncəyə qarşı Konvensiya (1984)** – işgəncənin beynəlxalq hüquqi tərifini ilk dəfə sistemli şəkildə müəyyən edir.

Bu konvensiyalar işgəncənin təkcə dövlət orqanlarının birbaşa tətbiq etdikləri zorakılıq kimi deyil, həm də **susmaq, araşdırmamaq və ya qarşısını almamaq** kimi passiv hərəkətsizlik formasında da qadağan edildiyini hüquqi cəhətdən təsbit etmiş oldu.

Bundan başqa, Azərbaycanda işgəncələrə qarşı mübarizə ilə bağlı İslam hüququnun da təsirini qeyd etmək lazımdır. İslam hüququndakı əsas hüquq və azadlıqlar ideyası müasir siyasi fikrin mərhələlərini keçməmişdir. Çünki İslam şəriətinin qəbul etdiyi hüquq və azadlıqlar əvvəldən mövcud olan təbii hüquqdur. İşgəncə İslam hüququnda şəxsi azadlıq və toxunulmazlıq çərçivəsində araşdırılır. Hər hansı səbəbdən işgəncə qadağandır. Hz. Məhəmməd (ə.s.) bu prinsipi “İnsanlara dünyada haqsız yerə işgəncə verənlərə, Allah da axirətdə əzab verəcəkdir” şəklində ifadə etmişdir. Hz. Ömər də valilərə belə göstəriş verdi: “Müsəlmanları döyməyin, onların şərəf və ləyaqətinə toxunarsınız”. Başqa bir

deyimdə: “Əgər insan ac qalırsa, zəncirlənsə və ya döyülərsə, o, özünə cavabdeh deyil. O, işgəncənin qadağan olunduğunu vurğulayaraq bildirib ki, işgəncə, hədə-qorxu ilə, həbslə özünə qarşı etirafı edən şəxsin bu etirafına inanmaq olmaz. İslam hüququ insanın şərəf və ləyaqətinə önəm vermiş və bu çərçivədə işgəncəni də qadağan etmişdir. Bundan əlavə, müqəddəs Quranda işgəncənin haram və günah olduğunu bildirən bir çox ayələr vardır. Məsələn; “Etmədikləri bir günaha görə mömin kişi və qadına zülm edənlər, şübhəsiz ki, yalan və açıq-aydın bir günahla yüklənmişdir” ayəsi də onlardan biridir [5; s.72].

Beləliklə, cari paragrafı ümumiləşdirərək, qeyd etmək olar ki, işgəncə tarixinin ilk günlərindən işgəncələrə etiraz edənlər olmuşdur. Lakin bu insanların sayı işgəncə tərəfdarları ilə müqayisədə çox azlıq təşkil edirdi. Ona görə də, onların işgəncə tərəfdarlarına qarşı təsirli müqavimət göstərmək gücü yox idi. Bu səbəbdən, məhkəmədən əvvəl və ya məhkəmə zamanı işgəncə üsullarının cəza kimi və edamda tətbiqinə qarşı çıxanlar işgəncə hədəfinə çevrilməmək üçün işgəncəyə adekvat reaksiya verə bilməmişdilər. Müasir dövrdə bütün dövlətlərdə işgəncə qadağan edilməyə başlandı. Bu da, öz təsirini beynəlxalq arenada göstərməkdə ifadə olundu. Belə ki, işgəncələrə qarşı mübarizə aparılırdı, həm də işgəncə cinayət hesab olunurdu. Deməli, cinayət anlayışının bu konstruksiyası cinayəti hüquqi hadisə kimi dəyərləndirməyə zəmin yaradır [6; s.43-46].

İşgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsinə dair beynəlxalq-hüquqi normaların təhlili.

İnsan hüquqları sahəsində İkinci Dünya Müharibəsindən sonra yaradılan təşkilatlar və qəbul edilən konvensiyalar sayəsində şəxsiyyət milli hüququn subyektı olmaqla yanaşı, beynəlxalq hüququnda subyektinə çevrilmişdir. İşgəncənin bəşəriyyət tarixində çox ağır iztirablara səbəb olması ilə yanaşı, cinayət mühakimə icraatı zamanı törədilməsi işgəncə cinayətini digər cinayətlərdən fərqləndirmişdir. Bu səbəbdən işgəncənin və digər pis rəftarın qarşısının alınması təkcə milli qanunvericilik məsələsi deyil, beynəlxalq insan hüquqları sahəsinin, başqa sözlə, beynəlxalq insan hüquqları hüququnun ən fundamental məsələlərindən birinə çevrilmiş və işgəncənin qadağan edilməsi əsas insan hüquqlarını tənzimləyən bütün beynəlxalq sənədlərə daxil edilmişdir. Bununla da, işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsi beynəlxalq hüququn bir hissəsi oldu və jus cogens normalar kimi qəbul edildi.

İşgəncə və ona bərabər tutulan hərəkətlərin qadağan edilməsi, o cümlədən onların cəzalandırılması, bununla bağlı üzv-dövlətlərin üzərinə müəyyən öhdəliklərin qoyulması İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyanın 1-ci maddəsində daha dəqiq formada əks olunmuşdur:

“İşgəncə – müvafiq hərəkətlə hər hansı şəxsdən və üçüncü şəxsdən məlumatlar və ya etiraflar almaq, onun və ya üçüncü şəxsin etdiyi və ya etməkdə şübhəli bilindiylə hərəkətə görə onu cəzalandırmaq, habelə onu və ya üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək üçün, yaxud istənilən xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı başqa səbəbə görə belə ağrı və ya əzab dövlətin vəzifəli şəxsi və ya rəsmi şəxs qismində çıxış edən digər şəxs tərəfindən və ya onların təhriki ilə, yaxud xəbərdar olmaları və ya susmaqla razılaşmaları ilə verilməklə, hər hansı şəxsə qəsdən fiziki və ya mənəvi cəhətdən güclü ağrı və ya əzab verilməsini ifadə edir”.

Sözügedən Konvensiya dövlətlərin üzərinə onların yurisdiksiyası çərçivəsində olan istənilən ərazidə işgəncə əməllərinin qarşısının alınması üçün səmərəli qanunvericilik, inzibati, məhkəmə və digər tədbirlər görmək öhdəliyini qoyur. Həmçinin bəyan olunur ki, işgəncəyə yol verilməsi üçün hər hansı şəraitin, o cümlədən müharibə və müharibə təhlükəsinin, daxili siyasi qeyri-sabitliyin və ya istənilən digər fəvqəladə vəziyyətin mövcudluğu bəhanə edilə bilməz.

Buraya, həmçinin ali rəis heyətinin və yuxarı dövlət orqanlarının əmri və ya sərəncamı da aid edilir (maddə 2). Dövlətlərin öz cinayət qanunvericiliklərində işgəncə əməlini cinayət kimi nəzərdə tutması və müvafiq əməlin ağırlıq dərəcəsinə görə cəza müəyyən etməsi ilə bağlı öhdəliklər isə 4-cü maddənin tərkib hissəsini təşkil edir. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, heç bir iştirakçı-dövlət heç bir şəxsi ona işgəncə veriləcəyini ehtimal etməyə ciddi əsaslar mövcud olduğu başqa bir dövlətə sürgün etməməli, qaytarmamalı və ya ekstradisiya etməməlidir. 13-cü maddədə isə qeyd edilir ki, hər bir iştirakçı-dövlət bu dövlətin yurisdiksiyasında olan hər hansı ərazidə işgəncələrə məruz qaldığını iddia edən hər bir şəxsin həmin dövlətin səlahiyyətli hakimiyyət orqanlarına şikayət verməsi və belə şikayətlərə təcili və maneəsiz baxılması hüququnu təmin edir. İddiənin və şahidlərin verdiyi şikayət və ya hər hansı şahid ifadələri ilə bağlı hər hansı pis davranış, yaxud hədə-qorxudan müdafiəsini təmin etmək üçün tədbirlər görülür.

Adıçəkilən Konvensiyanın 14-cü maddəsində isə müəyyən olunur ki, hər bir iştirakçı-dövlət işgəncə qurbanının əvəz almasını və hüquqi sanksiya ilə gücləndirilən ədalətli və adekvat kompensasiya hüququna, o cümlədən mümkün qədər tam reabilitasiya vasitələrinə malik olmasını öz hüquq sistemində təmin edir. İşgəncə qurbanı işgəncə nəticəsində ölərsə, kompensasiya almaq hüququ onun öhdəsində olan şəxslərə keçir.

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikası 31 may 1996-cı il tarixli Qanunla bu Konvensiyaya qoşulmuşdur.

İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə İşgəncələrə qarşı Komitəsi.

İşgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiyanın 17-ci maddəsinə əsasən, 1988-ci ildə İşgəncələr əleyhinə Komitə təsis edilmişdir. Komitə işgəncənin adi hücum və ya digər cinayətlərdən fərqli anlayış olduğunu müəyyən etməklə iştirakçı Dövlətlərin Konvensiyanın işgəncə və pis rəftarın qarşısının alınması ilə bağlı əsas məqsədini birbaşa icra etməli olduğunu bildirir. Bu cinayətin tərifinin müəyyən olunması Konvensiyanın günahkarlar, qurbanlar və ictimaiyyət də daxil olmaqla hər bir kəsi işgəncənin xüsusi ağırlıq dərəcəsinə malik olması ilə bağlı məlumatlandırması məqsədi daşıyır.

Konvensiyanın 19-cu maddəsinə uyğun olaraq, hər bir iştirakçı-dövlət Konvensiya üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədilə gördüyü tədbirlər barədə məruzələri BMT-nin Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə təqdim edir. Komitə hər bir iştirakçı-dövlətdə insan hüquqlarının müdafiəsinin vəziyyəti barədə tam təsəvvürə malik olmaq üçün ümumi rəhbər prinsiplər hazırlamışdır. Burada məruzələrin forma və məzmunu barədə dəqiq göstərişlər əks olunmuşdur. Komitə 10 ekspertdən ibarətdir. Komitə, həmçinin fərdi şikayətlərə də baxır ki, bu qayda 1984-cü il Konvensiyanın 22-ci maddəsinə əsaslanır. Lakin Komitənin iştirakçı-dövlətlər barəsində ayrı-ayrı şəxslərdən məlumatlar qəbul etməsi və onlara baxması üçün müvafiq dövlət onun bu səlahiyyətini aydın şəkildə tanımalıdır.

Komitə dövlətlərin dövrü məruzələrini qəbul etmək və insan hüquqlarının pozulması halları ilə bağlı fərdi və dövlətlərarası şikayətlərə baxmaqla yanaşı, hər hansı bir dövlətin ərazisində sisteməlik işgəncə tətbiq olunması barədə əsaslı məlumatlar daxil olduqda, öz üzvlərindən birini və ya bir neçəsini məxfi (konfidensial) təhqiqat aparmaq üçün

təyin edə bilər və bu təhqiqatın nəticələrinə uyğun olaraq, dövlətlərə müvafiq tövsiyələr verə bilər. Komitə hər hansı bir iştirakçı-dövlətin ərazisində müntəzəm olaraq işgəncə tətbiq edildiyinə dair, onun fikrincə, tam əsaslandırılmış məlumatlar olan mötəbər informasiya alarsa, həmin iştirakçı-dövlətə bu informasiyaya baxılmasında əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə həmin informasiyaya dair qeydlərini təqdim etməyi təklif edir.

Avropa Şurası BMT-nin insan hüquqlarına dair qəbul etdiyi sənədləri regional səviyyədə növbəti tənzimləmələrlə həyata keçirmək məqsədilə İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyasını hazırlamışdır. Konvensiya nəzarət mexanizmini nəzərdə tuturdu və üzv-dövlətlər tərəfindən müxtəlif peşələrdən seçilən nümayəndələrdən və bərabər sayda müstəqil və qərəzsiz ekspertlərdən ibarət İşgəncələrin Qarşısının Alınması üzrə Avropa Komitəsi yaradılmışdır. Heç bir məhkəmə funksiyası həyata keçirməyən Komitənin vəzifəsi pozuntuya görə dövlətləri mühakimə etmək deyil, azadlıqdan məhrum edilmiş şəxsləri müdafiə etmək məqsədilə onlarla əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər bir tərəf öz yurisdiksiyası həddlərində dövlət hakimiyyəti tərəfindən azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanıldığı istənilən yerə bu Konvensiyaya uyğun olaraq, baş çəkilməsinə icazə verir. Tərəflərin Konvensiyanın 3-cü maddəsinə uyğun olaraq, icazə verməli olduqları bu görüşlər nəticəsində Komitə konfidensiallığa əsaslanan hesabat hazırlayır. Dövlətlərin əməkdaşlıq öhdəliyinə əməl etməklə əldə etdikləri qazanc bütün prosesin məxfi qalmasıdır. Əməkdaşlıq olduqda, yoxlama səfəri ilə bağlı müvafiq dövlətə təqdim edilmiş hesabatlar və tövsiyələr dövlətin dərc edilməsi barədə qərar qəbul etmədiyi halda məxfi saxlanılır. Təşkil etdiyi hər səfərində Komitə hüquqi və ya praktiki təminatların təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr verir. Komitənin diqqət mərkəzində hüquq pozuntusunun mövcudluğunu mühakimə etməkdənsə, müəyyən etdiyi pozuntu nəticəsində aparılan qiymətləndirmələrlə gələcəkdə baş verə biləcək pozuntuların qarşısını almaqdır. Bu səbəbdən Komitə hüququ pozulan şəxs qədər hüququn pozulduğu yerə əhəmiyyət verir. Azərbaycan Respublikası 25 dekabr 2001-ci il tarixdə bu Konvensiyanı ratifikasiya etmişdir.

Beynəlxalq hüquq və daxili (milli) hüquq münasibətləri ilə bağlı iki fərqli sistemli yanaşma

mövcuddur. Birincisi, dualizmdir ki, bu yanaşmaya görə, iki hüquq sistemi bir-birindən ayrı və müstəqildir, biri digərindən üstün ola bilməz. İkinci isə, monizm adlanır və bu iki hüquqi tənzimləmə arasında hüququn vəhdəti prinsipinə əsaslanan iyerarxik əlaqənin olmasını nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi elan edən Konstitusiyamızın 148-ci maddəsindən çıxış etsək, ölkəmizdə monistik yanaşma mövcuddur. 25 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunla ratifikasiya edilmiş Avropa Konvensiyasının müddələrinin milli hüquqa implementasiyası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Konstitusiyasının 46-cı maddəsində işgəncə və ona bərabər tutulan əməllərin qadağan olunması şərəf və ləyaqətin müdafiəsi müstəvisində təsbit edilmişdir. İşgəncələrin qadağan olunması sahəsində 9 dekabr 1985-ci ildə qəbul edilmiş və 28 fevral 1987-ci ildə qüvvəyə minmiş İşgəncələrin aradan qaldırılması və onların tətbiqinə görə cəza haqqında Amerika Konvensiyası da regional beynəlxalq-hüquqi mənbələr sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində hər hansı şəxsə cinayət istintaqı məqsədilə qorxu vasitəsi, həmin şəxsin cəzalandırılması vasitəsi, preventiv tədbir, sanksiya və ya hər hansı başqa məqsədlə fiziki və ya psixi ağrı, yaxud əzab vermək vasitəsi kimi tətbiq olunan hər hansı qəsdən törədilən əməl işgəncə kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, hər hansı bir şəxslə onun ləyaqətinin alçaldılmasına və ya onun fiziki, yaxud əqli qabiliyyətin azaldılmasına yönələn təsir metodlarının tətbiq olunması, hətta belə metodlar fiziki ağrı və psixi əzab verməyə belə, işgəncə hesab edilmişdir. Konvensiyaya görə, təsis edilmiş Komitə ildə üç dəfə plenar sessiyalara yığılır. Komitə iki cür başçəkmələr həyata keçirir: “vaxtaşırı başçəkmələr” və “şəraitdən irəli gələrək zəruri sayılan başçəkmələr” (ad hoc başçəkmələr). Komitə azadlıqdan məhrum edilmiş bütün yerlərə istənilən vaxt baş çəkmək məqsədilə Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin ərazisinə sərbəst daxil ola bilər. Eyni zamanda, dövlət “müstəsna hallarda” (məsələn, milli müdafiə; ictimai təhlükəsizlik; azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin saxlanılma yerlərində ciddi iğtişaslar; həbsdə saxlanılan şəxsin səhhəti və ağır cinayətlə bağlı təxirəsalınmaz dindirmənin aparılması) dövlət Komitənin səfər üçün təklif etdiyi konkret vaxt və ya konkret yerə qarşı etirazı əks etdirən təqdimatla Komitəyə müraciət edə bilər. Dövlətlər Komitəyə insanların həbsdə

saxlanıldığı yerlər haqqında tam və daim yeniləşən məlumat verməlidirlər. Komitənin tövsiyələri dövlətlər üçün hüquqi cəhətdən məcburi olmasa da, dövlətlər bu tövsiyələri yerinə yetirmək istiqamətində səy göstərməlidirlər.

Afrika regionu çərçivəsində işgəncənin qadağan edilməsinin beynəlxalq hüquqi əsasını isə “İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyası”nın 5-ci maddəsi təşkil edir. İşgəncələrə qarşı mübarizənin həyata keçirilməsi və pozulmuş insan hüquqlarının bərpasında bir sıra beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları da mühüm fəaliyyət həyata keçirirlər. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları iki istiqamətdə fəaliyyət göstərirlər:

- dünya ictimaiyyətinin təkidli tələbinə ilkin reaksiya kimi yeni beynəlxalq hüquq normalarının qeyri-rəsmi olaraq formalaşdırılması və təbliği;
- dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün hökumətlərə ən müxtəlif formalarda təzyiq göstərilməsi.

Ümumiyyətlə, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları insan hüquqları sferasında ən müxtəlif aspektlərin işlənilib hazırlanmasında tam olaraq yaxından iştirak edirlər. Bütövlükdə isə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini şərti olaraq aşağıdakı istiqamətlərdə ifadə etmək olar:

¶ əhali ilə iş aparılması, insan hüquqlarının pozulmasının üzə çıxarılması və həmin halın ciddi tənqid olunması üçün ictimai fikrin səfərbər edilməsi;

¶ milli və beynəlxalq səviyyədə insan hüquqlarının pozulması qurbanlarına beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən bilavasitə hüquqi yardım göstərilməsi;

¶ insan hüquqlarının pozulması məlumatlarının İnsan hüquqları Komissiyası, BMT Baş Katibi, İnsan hüquqları üzrə Ali Komissarın diqqətinə çatdırılması, insan hüquqlarının pozulmasına yol verən ölkələrdə insan hüquqları sahəsində vəziyyətin dəyişməsinə yönəlmiş əsas üsullar barədə təkliflərin təqdim edilməsi;

¶ beynəlxalq təşkilatlarda insan hüquqları sahəsində yeni normaların qəbulunun lobbiləşdirilməsi;

¶ hüquqi və texniki yardımların göstərilməsi, insan hüquqları barədə biliklərin yayılması, və s.

Hüquq-müdafiə fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyət istiqamətlərinin bir hissəsini də uşaqların silahlı münaqişələrə cəlb edilməsi, qeyri-qanuni övladlığa götürmə, sənaye müəssisələrində çalışmaq üçün

9-12 yaşlı uşaqların muzzdlu əməyə cəlb edilməsi kimi hərəkətləri özündə birləşdirən uşaq köləliyi ilə mübarizə təşkil edir. Məhz bu baxımdan, bir çox beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti qənaətbəxş hesab olunmalıdır. Həmin qurumlara nümunə qismində İnsan hüquqlarının müdafiəsində köləliyə qarşı Cəmiyyəti göstərmək olar. Cəmiyyətin əsas məqsədləri sırasına bütün formalar da köləliyin, məcburi əməyin bütün formalarının, həmçinin köləliklə oxşarlıq təşkil edən hərəkətlərin aradan qaldırılması, yerli xalqların müdafiəsi və onların inkişafına yardım göstərilməsi, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsinə uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsi daxildir. Bundan əlavə, insan hüquqlarının ciddi şəkildə pozulması faktına BMT-nin və ictimai təşkilatların diqqətini cəlb edərək, Cəmiyyət 1948-ci il tarixli Bəyannamənin prinsiplərinin realizəsinə öz töhfəsini bəxş etmişdir. İngilis və fransız dillərində “Aborigines’ Friend” (“Aborigenlərin dostu”) adlı illiyi nəşr edən adıçəkilən qurum müasir dünyada köləliyin təzahür formaları, onlarla mübarizəyə dair məlumatları mütəmadi olaraq dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır. 1987-ci ildə xüsusi məşvərətçi status əldə edən İşgəncələr əleyhinə Beynəlxalq Assosiasiya isə işgəncələr, xüsusilə, XX əsrin 70-80-ci illərində diktator rejimlərinin idarəçiliyi dövründə Latin Amerikası ölkələrində tətbiq olunan işgəncələrə qarşı mübarizə məqsədilə yaradılmışdır. O, təkcə işgəncə kontekstində insan hüquqlarının pozulması problemini deyil, həm də araşdırma və informasiya-təbliğat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi funksiyasını həyata keçirir. Beynəlxalq Assosiasiya 1995-1998-ci illərdə İnsan hüquqları Komissiyasında bir sıra məsələlər (işgəncə və həbsdə saxlama; məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi; ölüm cəzası; bütün dünyada insan hüquqlarının pozulması problemi; inkişaf hüququ, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar; milli azlıqların vəziyyəti; qadın hüquqlarının nəzərə alınması, kişi və qadın bərabər hüquqluluğunun təmini; dünyanın istənilən nöqtəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının pozulması və hüquq-müdafiə mexanizmlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi) üzrə şifahi bəyannatlarla çıxış etmişdir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsinə dair qərarlarının Azərbaycan Respublikası təcrübəsinə təsir aspektləri.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 46-cı maddədə işgəncə və ona

bərabər tutulan rəftar və cəzanı qadağan edir. Buna əsaslanaraq, “Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 24 dekabr 2002-ci il tarixli Kontitusiya Qanununun 2-ci maddəsində məhdudlaşdırılması qadağan olunan insan hüquqları siyahısına digər hüquqlarla bərabər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin III hissəsində təsbit olunmuş hüquq daxil edilmiş və bu hüquqların məhdudlaşdırılması və onlara dair qeyd-şərtlərin edilməsi düzünə göstərişlə qadağan edilmişdir. Bununla yanaşı, sahəvi qanunların hamısında birmənalı şəkildə işgəncəyə icazə verilmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi (CPM) cinayət təqibi zamanı qadağan olunan rəftar və cəzaya dair daha konkret tənzimləməyə yol vermişdir. Maraqlısı odur ki, 13 və 15-ci maddələrdə sadalanan qeyri-insani rəftarla bağlı əməllərdən yalnız aclığa məruz qoyma Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ ilə üst-üstə düşür [7; s.43-46].

Həmçinin, insan ləyaqətini alçaldan rəftara məruz qoyulmama ilə bağlı dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin təminatı məqsədilə bir çox prosessual normalarda hüquqi təminatlar nəzərdə tutulmuşdur:

- CPM-in 125-ci maddəsi ilə işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan hərəkətlərin tətbiq edilməsi ilə əldə olunmuş sübutlar yolverilməz sayılır. Belə sübutlar istintaq zamanı sübut kimi istifadə oluna bilməz;

- CPM-in şəxsin soyundurulması ilə müşayiət edilən prosessual hərəkətlərin aparılması (məsələn, şəxsi müayinə zamanı – 238-ci maddə) yalnız eyni cinsdən olan şəxslərin iştirakı ilə mümkündür;

- Cinayət prosesini həyata keçirən orqanın və müvəqqəti saxlama yerlərinin əməkdaşlarının üzərinə tutulmuş şəxslə davranışda onun şəxsiyyətini və ləyaqətini alçaltdırmaq vəzifəsi qoyulmuşdur (CPM-153.2.10-cu maddə) və s.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 9.2-ci maddəsi də bəyan edir ki, cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter və ya məqsəd daşıya bilməz.

CM-in 293-cü maddəsində işgəncə, işgəncə hesab olunmayan qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya görə cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Burada işgəncə daha ağır forma kimi tövsiyə edici tərkibdə krminallaşdırılmış-

dır. 133-cü maddə isə? vəzifəli şəxslər tərəfindən deyil, digər bütün şəxslər tərəfindən əzab verməni cinayət kimi krminallaşdırır və işgəncə verməklə törədilməsi daha ağır cəza ilə (CM, 133.2.6-cı maddə) məsuliyyətə cəlb olunur.

Bundan əlavə, CM-in 61.1.9-cu maddəsi cinayətin əzab və ya işgəncə verməklə törədilməsini ağırlaşdırıcı hal kimi nəzərdə tutmuşdur.

Azərbaycan Respublikası öz pozitiv öhdəliklərinin yerinə yetirilməsini digər qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulmuş hüquqi təminatlarla da nümayiş etdirir. Məsələn, “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 32-ci maddəsi canlı şəxslər barəsində məhkəmə ekspertizasının aparılması zamanı aşağıdakıları qadağan edir ki, bunlar da konvension qaydada təsdiq edilmiş işgəncə və ya digər qeyri-insani rəftarla eyni məzmunə malikdir:

“Polis haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə görə, polisin hər hansı şəxslə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhələnilən şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməlini törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki və ya mənəvi təsir göstərmək qadağandır.

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcra-sı Məcəlləsinin 10-cu maddəsi məhkumların əsas hüquqları sırasında aşağıdakı hüquqları da müəyyən edir:

- cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək;
- cəzaları icra edən müəssisə və ya orqanın işçi heyəti məhkumlara qarşı münasibətdə nəzakətli olmalıdır;
- məhkumlar qəddar və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftara məruz qalmamalıdır;
- məhkumlara məcburetmə tədbirləri yalnız qanuna əsasən tətbiq edilə bilər;
- məhkumlar onların həyat və sağlamlıqlarını təhlükə altında qoya bilən tibbi və ya başqa təcürbələrə məruz qala bilməzlər.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında Kontitusiya Qanununa əsasən, insan hüquqlarının pozulmasına dair şikayətdə əks etdirilmiş halların araşdırılması zamanı Müvəkkilin maneəsiz və əvvəlcədən xəbərdarlıq etmədən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarına, hərbi hissələrə, cəzaçəkmə müəssisələrinə, istintaq təcridxanala-

rına, müvəqqəti saxlanılma yerlərinə daxil olmaq, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslərlə görüşmək və təkbətək söhbət etmək, onların həmin yerlərdə saxlanılmasının qanuniliyini təsdiq edən sənədlərlə tanış olmaq hüquqları vardır. Eyni zamanda, Konstitusiya Qanununun tələblərinə əsasən, cəzaçəkmə müəssisələrində, istintaq təcridxanalarında, müvəqqəti saxlanılma yerlərində saxlanılan şəxslər tərəfindən ünvanlanmış şikayətlər senzuradan keçirilmədən 24 saat müddətində Müvəkkilə göndərilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili təsisatı İsgəncə əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunda təsbit olunmuş məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm səlahiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İsgəncələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza əleyhinə Konvensiyanın Fakültativ Protokolunun icrasının təmin edilməsi barədə 2009-cu il 13 yanvar tarixli 112 sayılı Sərəncamına əsasən, milli preventiv mexanizmin funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində İnsan hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman) müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının 4.1-ci bəndinə müvafiq olaraq, “İsgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın və onun Fakültativ Protokolunun tələblərinin hüquq mühafizə orqanlarının, digər aidiyyəti qurumların əməkdaşları, habelə vəkillər və hüquq sahəsində ixtisaslaşan qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri tərəfindən öyrənilməsi işi təşkil olunur. Milli Fəaliyyət Proqramının 4.2-ci bəndi əsasında “İsgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza əleyhinə Konvensiya”nın Fakültativ Protokoluna uyğun olaraq, milli preventiv mexanizmin funksiyalarının səmərəli yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədi ilə maarifləndirmə və digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi təmin edilir. Qanunda təsbit olunmuş səlahiyyətlərin daha effektiv və operativ həyata keçirilməsi məqsədilə 2004-cü ilin iyun ayından etibarən Ombudsman Aparatının əməkdaşlarından ibarət “Çevik araşdırma qrupu” yaradılmışdır. Qrupun fəaliyyət dairəsi polis idarə, şöbə və bölmələrini və ümumiyyətlə hüquq-mühafizə orqanlarının təbəçiliyində olan müvəqqəti saxlanılma yerlərini əhatə edir. Qrupun vəzifəsi müvəqqəti saxlanılma yerlərində işgəncə

və digər hüquq pozuntusu barədə daxil olmuş şikayətlər əsasında cəld hərəkət etməklə məlumatda qeyd olunmuş faktların hadisə yerində operativ şəkildə yoxlanılmasından, aşkar edilmiş qanun pozuntularının aradan qaldırılmasında və gələcəkdə təkrar olunmamasının təmin edilməsində əlaqədar dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq etməkdən ibarətdir. Qrup həmçinin, öz təşəbbüsü ilə müvəqqəti saxlanılma yerlərinə mütəmadi olaraq baş çəkir, monitoring həyata keçirir. Başçəkmələrin məqsədi tutulmuş şəxsləri işgəncə və digər qəddar rəftardan müdafiə etməkdən, tutulmuş şəxslərlə davranışın işgəncə və digər qəddar rəftarın qarşısını almaqdan, həmçinin tutululan şəxsin qohumlarına məlumatın verilməsini, vəkilə və həkimə olan ehtiyacın təmin edilməsini yoxlamaqdan ibarətdir. Başçəkmə, bir qayda olaraq, qrupun ən azı iki və daha çox üzvü tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Müstəsna hallarda, məsələn, təxirəsalınmaz başçəkmələr zamanı “Çevik araşdırma qrupu” yalnız bir üzvü tərəfindən təmsil oluna bilər. İHAM qərarları əsasında bir neçə Azərbaycana aid iş üzrə işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəza ilə bağlı hallara nəzər yetirək. İşin adı, ərizəçilər, tarix 3-cü maddənin tətbiqinə əsas verən faktlar Məhkəmənin gəldiyi nəticə Məmmədov (Cəlaloğlu) Azərbaycana qarşı, 11 yanvar 2007-ci il tarixli qərar, № 34445/04 – §59 Ərizəçilərin amansız davranışa məruz qaldıqlarına dair kifayət qədər sübutların olmasına baxmayaraq, heç bir təhqiqat proprio motu başlanmamışdır. İlk təhqiqatlar bir neçə dəfə təxirə salınmış və heç bir aşkar irəliləyiş olmadan sonradan yenidən bərpa edilmişdir; Travma/ölüm səbəblərinin müəyyən edilməsi üçün müvafiq məhkəmə ekspertizaları təyin olunmamışdır və qəddar rəftara qoyulan qadağa heç bir halda: terrorizmə və ya mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizədə pozula bilməz.

Hümmətov Azərbaycana qarşı iş, 29 noyabr 2007-ci il tarixli qərar, № 9852/03 -§104 Vərəm xəstəliyindən əziyyət çəkən ərizəçi həbsxanada qeyri-adekvat tibbi müalicəyə məruz qalmışdır. İsgəncələrə qarşı müdafiə həmin şəxsin hər hansı cinayəti törədib-törətməməsinə və həmin cinayətin nə dərəcədə ağır olmasına baxmayaraq (vəziyyətdən və ya cinayətin qurbanının davranışlarından asılı olmayaraq) tətbiq edilir.

Mustafa Hacı Azərbaycana qarşı işi, 29 noyabr 2007-ci il tarixli qərar, № 42119/12 – § 34 Məhkəmə yüngül də olsa, xəsarət yetirilmişdir. Ərizəçinin bədənindəki xəsarətlər nisbətən yüngül olsa da, azadlıqdan məhrum edilmiş və buna görə də, zəif

mövqedə olan fərdə qarşı fiziki güc tətbiq edildiyinin aşkar izlərini göstərir. Bu səbəbdən də, məhkumla belə bir rəftar həm qeyri-insani, həm də ləyaqəti alçaldan rəftar kimi qiymətləndirilmişdir.

Göründüyü kimi, hətta yüngül xəsarət və ya müəyyən prosessual hərəkətlərin edilməməsi də Məhkəmə tərəfindən 3-cü maddənin pozulması kimi qəbul edilmişdir. Bu baxımdan, dövlətin pozitiv öhdəlikləri ilə yanaşı, neqativ öhdəliklərinin də uğurla icrası vacib məsələ kimi qəbul edilməlidir. İşgəncə və ona bərabər tutulan pozuntulara məruz qalmış şəxslərə kompensasiya ödəmək məqsədilə ödənişsiz, sadə, çevik və səmərəli prosedur yaradılmalıdır.

Beynəlxalq aləmdə hörmətli, demokratik və hüquqi dövlət kimi tanınmaq istəyən hər bir dövlət indi qlobal əhəmiyyət kəsb edən insan hüquqlarını tanımalı, qorumaq və təmin etməlidir. Bu kontekstdə beynəlxalq aləmdə ən nüfuzlu qurum olan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təsiri danılmazdır. Çünki məhkəmənin qərarları beynəlxalq ictimai rəydə öz əksini tapır və Konvensiyaya qoşulan dövlətlərə təsir göstərir. Eyni zamanda, Məhkəmənin qərarları nəticəsində dövlətin ödəməli olduğu təzminatlar bu nəzarət mexanizminin effektivliyini daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Konvensiyasında işgəncəyə anlayış verilsə də, 1950-ci il Avropa Konvensiyasında 3-cü maddə yalnız işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qadağan edilməsini nəzərdə tutur. Bu anlayışların arasında fərqi müəyyən olunması səlahiyyətini Konvensiya İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sanki “ixtiyarına” buraxmışdır. Məhkəmə də öz qərarlarında işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar aktlarını AİHK-nın 3-cü maddəsinin əhatə dairəsində, onların səviyyəsi, intensivliyi, çəkisi və təsiri baxımından, fərqləri nəzərə alaraq fərqləndirir (Labita İtaliyaya qarşı). İşgəncə ilə pis rəftarın digər formaları arasındakı fərq, xüsusən də, əməlin intensivliyindən və niyyətinə asılıdır (İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı). İşgəncə qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın ağır və məqsədyönlü formasıdır. İşgəncəni təşkil edən hərəkətlər qəsdən, tətbiq edilən, adətən, fasiləsiz, müəyyən bir müddət ərzində güclü bədən və ya ruhi ağrılara səbəb olan hərəkətlərdir. Əgər bu rəftar işgəncə kimi qiymətləndirilmək üçün kifayət qədər intensivliyə çatmazsa, rəftar qeyri-insani rəftar hesab ediləcəkdir (Pretti Birləşmiş Krallığa qarşı). Ləyaqəti alçaldan rəftar isə insanları alçaldacaq və utandıracaq şəkildə qorxu,

ağrı və zillət hiss etdirən, iradə və vicdanının əksinə hərəkət etməyə məcbur edən rəftardır.

Respublikamıza gəldikdə isə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 46-cı maddəni “Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ” adlandıraraq, işgəncə və əzabla bağlı, insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalma ilə əlaqədar, o cümlədən şəxsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparılması ilə bağlı qadağaları üçüncü bənddə nəzərdə tutmuşdur. Göründüyü kimi, BMT Konvensiyasından fərqli olaraq, milli hüququn əsasını təşkil edən Konstitusiya işgəncə üçün əsas şərt kimi səlahiyyətli orqanların vəzifəli şəxslərinin bilavasitə və ya dolaylı iştirakını əsas şərt kimi müəyyən etmir. Burada işgəncə və əzabın verilməsi ilə bağlı əməlləri törədən subyektlər dairəsi ümumi məzmunla malikdir. Təbii ki, konstitusion normalar genişləndirici təfsir edilməli və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən edilən işgəncələr, hətta məişət zorakılığı zəminində törədilən bu cür qəddar əməllər də 46-cı maddə ilə qorunan hüququn pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Həmçinin, bir məqamı da qeyd etməliyik ki, beynəlxalq normalardan fərqli olaraq, Konstitusiya qeyd olunan qeyri-insani rəftar formalarını şərəf və ləyaqətin müdafiəsi çərçivəsində qadağan etdiyi üçün bu cür əməllərin yalnız mənəvi iztirab verməsini rəhbər tutur. Bəs işgəncə zamanı fiziki toxunulmazlıq hüququ və ya təhlükəsiz yaşamaq hüququ pozulmurmu? – Təbii ki, bu hüquqlar da pozulur. Belə olduğu halda işgəncə və ona bərabər tutulan rəftar və ya cəzanın yalnız şərəf və ləyaqət hüququ ilə məhdudlaşdırılması bir qədər düzgün olmazdı. “İşgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ”nun ayrıca təsbit olunması daha məqsədmüvafiqdir.

Maraqlı məqamlardan digəri ondan ibarətdir ki, sahəvi normalarda da bu cür qarışıq tənzimləmələr mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində ümumi prinsiplər bəyan olunarkən, “qeyri-insani” anlayışından istifadə olunmayaraq, 13-cü maddədə şərəf və ləyaqətə hörmətin təmin edilməsi məqsədilə üç qadağa müəyyən olunmuşdur: şəxsin ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qoyulmaması; şəxsin insan ləyaqətini alçaldan prosessual hərəkətlərin keçirilməsində iştiraka məcbur edilməməsi. Lakin, 15-ci maddə isə “şəxsiyyətin toxunulmazlığı hüququ” adı altında bir çox rəftar və davranışların dairəsini sadalayır ki, bu siyahı BMT Konvensiyasında qeyd olunmuş məqsəd və pozuntu formalarına uyğun gəlir. Deməli, Konstitusiyadan fərq-

li olaraq, CPM daha dəqiq tənzimləmə müəyyən etmişdir. Bu baxımdan, bir çox dövlətlərdə tətbiq olunan “həqiqət zərdabı” (məhlulu) kimi metodları 15-ci maddə baxımından, qeyri-insani olduğu üçün qadağan olunmuş rəftar kimi qiymətləndirə bilərik. Çünki həmin maddədə təsbit olunmuş “tibbi preparatlardan istifadə” qadağasını həqiqət zərdabının tətbiqinə şamil edə bilərik. Analoji halı “musiqi işgəncəsi” haqqında da söyləmək olar. Artıq bildiyimiz kimi, istintaq təcrübəsində istifadə olunan bu işgəncə növü də 15-ci maddə baxımından, nəinki qeyri-insani rəftar kimi, həmçinin işgəncə kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Qeyd olunan qeyri-ənənəvi işgəncə və qeyri-insani rəftar formaları cəmiyyət inkişaf etdikcə arta bilər, onların edilmə metodları dəyişə bilər. Şenk İsveçrəyə qarşı işində Məhkəmə qeyd etmişdir ki, “həqiqət məhlulu, məcburiyyət və ya işgəncə”dən əldə edilən bəzi sübut növləri “dövlət siyasətinə uyğun olaraq tamamilə qadağandır”. Bu diktum ifadə o deməkdir ki, həqiqət zərdabından istifadə işgəncə hesab edilə bilər, lakin qəti qərar və ya əsaslandırma vermir. Beləliklə, qarşımızda o variant qalır ki, işgəncə haqqında yeni anlayışı inkişaf etdirmək lazımdır. İşgəncə məlumatın açıqlanmasına məcbur etmək məqsədi ilə ondan əvvəl və ya eyni vaxtda mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq, “həqiqət zərdabı”nın vurduğu dərin psixi zərəri əhatə etməlidir. Bu, demokratiyanın taleyidir, çünki onun üçün bütün vasitələr məqbul deyil və onun düşmənlərinin istifadə etdiyi bütün təcrübələr onun qarşısında açıq deyildir.

Ümumiyyətlə, işgəncə və ona bərabər tutulan rəftara, adətən, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və cinayət təqibinin müxtəlif mərhələlərində daha çox yol verildiyi üçün prosessual normaların daha dəqiq və konkret hüquqi tənzimləmə formalaşdırması mütləq sayılır. Məsələn, şəxsə işgəncə tətbiq etməklə əldə olunmuş hər hansı bir sübutun mümkün

hesab olunmadığı Cinayət-prosessual qanunvericiliyinin 125-ci maddəsi baxımdan, təqdirəlayiq haldır. Lakin şəxsə işgəncə tətbiqi ilə əlaqədar olaraq sübutların qəbul olunmasının yolverilməzliyinin əsaslandırılması mübahisə edən tərəfin üzərinə düşür. Bu isə bir çox hallarda sonradan prosessual təminatlardan yararlanmaq üçün məhdudiyyətlər yaratmış olur. Ona görə də, işgəncə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın olmamasını sübut etmək yükü ittiham tərəfinin təmsalında dövlətin üzərinə qoyulmalıdır. Digər tərəfdən, işgəncəyə məruz qalmış şəxs həmin anda müraciət və ya şikayət etmək imkanlarından məhrum ola bilər. Belə olduğu halda, sonradan həqiqətən işgəncə və ya başqa rəftara məruz qalmasını sübuta yetirmək çətinlik törədir. Bundan əlavə, belə rəftarın dövlət orqanları tərəfindən edilməsi faktı digər dövlət orqanları tərəfindən edilən şikayətlərə etinasız yanaşılması faktorunu da istisna etmir. Ona görə belə qəddar və ya qeyri-insani rəftarın tətbiqi ilə bağlı sübut etmə yükünün zərərçəkmiş şəxsin üzərinə qoyulması hüquqi və praktiki baxımdan düzgün sayılmır. Nəzərə alsaq ki, xüsusilə, həbsdə olan şəxsin onunla edilən rəftar barədə verdiyi şikayətlərə baxılması məsələsi sual altındadır, qeyd edilən prosessual normaların təkmilləşdirilməsi təcrübədə müsbət nəticələr verə bilər.

Əslində, BMT Konvensiyasında verilən anlayışda yalnız cinayət təqibi gedişində törədilən işgəncə və digər qeyri-insani rəftardan söhbət getmir. Burada ayrı-seçkiliyə əsaslanan hər hansı səbəb də qeyd olunmuşdur ki, gender əsaslı, yəni qadınlara qarşı tətbiq edilən müxtəlif zorakılıq formaları da, xüsusilə, diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Bununla bağlı, Avropa Məhkəməsinin çoxsaylı qərarları vardır ki, qadınlara qarşı tətbiq edilmiş zorakılıq Konvensiyanın 3-cü maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Manfred Nowak, UN Convention Against Torture: A Commentary, Oxford University Press, 2008.
2. Steven Greer, The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems and Prospects, Cambridge University Press, 2006.
3. David Harris, Michael O’Boyle, Ed Bates, Carla Buckley, Law of the European Convention on Human Rights, Oxford University Press, 2018.
4. Olivier De Schutter, International Human Rights Law, Cambridge University Press, 2022.
5. Servet Armağan. İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler. 2. Baskı, Ankara, 1992, s. 72.
6. Rəhimov İ.M. Cinayət və cəzanın fəlsəfəsi. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2014, s. 43-46.
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşr. Bakı, “Nurlar” nəşriyyatı, 2019, s. 253-254.

X Ü L A S Ə

Bu məqalə, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində işgəncə, qeyri-insani və alçaldıcı rəftar və ya cəzanın qadağan edilməsi məsələlərini araşdırır. Məqalə, Avropa Məhkəməsinin 1950-ci il tarixli İnsan Hüquqları Konvensiyasının 3-cü maddəsinin tətbiqinə dair müxtəlif işlərindən misallar gətirərək, məhkəmənin işgəncə və alçaldıcı rəftarla bağlı qərarlarının hüquqi və sosial təsirlərini analiz edir. Məhkəmənin bu cür halların qarşısını almaqda necə səmərəli rol oynadığını və həmin qərarların üzv dövlətlərin hüquqi praktikasına necə təsir etdiyini nəzərdən keçirilir. Həmçinin, məqalədə həm məlumat xarakterli ümumi hüquqi çərçivə şərh olunur, həm də işgəncəyə qarşı mübarizədə tətbiq oluna biləcək müdafiə mexanizmləri, beynəlxalq presedentlərə əsaslanan strategiyalar və dövlətlər üçün praktik tövsiyələr irəli sürülür. Araşdırma göstərir ki, 3-cü maddə yalnız hüquqi qadağa deyil, həm də insan ləyaqətini müdafiə edən və dövlətlərin məsuliyyətini təmin edən aktiv mübarizə mexanizmidir.

Əlavə olaraq, məqalədə işgəncələrin qadağan edilməsi ilə bağlı Avropa Məhkəməsinin verdiyi qərarların beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemlərindəki əhəmiyyəti və tətbiqi müzakirə edilir.

THE PROHIBITION OF TORTURE, INHUMAN OR DEGRADING TREATMENT OR PUNISHMENT IN THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

AYDAN DİLANOVA

*Senior methodologist at the Department
for the Training of Penitentiary
Service Personnel,
Justice Academy*

S U M M A R Y

This article examines the prohibition of torture, inhuman or degrading treatment or punishment in the case-law of the European Court of Human Rights. Drawing on various cases concerning the application of Article 3 of the 1950 European Convention on Human Rights, the article analyses the legal and social implications of the Court's judgments relating to torture and degrading treatment. It considers the effectiveness of the Court in preventing such violations and explores the impact of its judgments on the legal practices of member states.

The article also outlines the general legal framework governing the prohibition of torture and discusses protective mechanisms, strategies based on international precedents, and practical recommendations for states in combating torture. The research demonstrates that Article 3 constitutes not only a legal prohibition but also an active mechanism for safeguarding human dignity and ensuring state accountability.

Furthermore, the article examines the significance and implementation of the European Court's judgments concerning the prohibition of torture within both international law and national legal systems.

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ İÇTİHADINDA İŞKENCE İLE İNSANLIK DIŞI VEYA AŞAĞILAYICI MUAMELE YA DA CEZANIN YA- SAKLANMASI

AYDAN DİLENOVA

*Adalet Akademisi Ceza İnfaz Hizmetleri Personeli
Eğitim Biriminde baş metodist*

Ö Z E T

Bu makalede, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadında işkence, insanlık dışı veya aşağılayıcı muamele ya da ceza yasağı incelenmektedir. Çalışmada, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesinin uygulanmasına ilişkin çeşitli Mahkeme kararlarından örnekler verilerek, işkence ve aşağılayıcı muameleye ilişkin kararların hukuki ve toplumsal etkileri analiz edilmektedir. Mahkemenin bu tür ihlallerin önlenmesindeki etkin rolü ile söz konusu kararların üye devletlerin hukuk uygulamaları üzerindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Ayrıca makalede, işkence yasağına ilişkin genel hukuki çerçeve ortaya konulmakta; işkenceyle mücadelede kullanılabilecek koruma mekanizmaları, uluslararası içtihatlarla dayalı stratejiler ve devletlere yönelik uygulamaya dönük öneriler ele alınmaktadır. Araştırma sonuçları, Sözleşme'nin 3. maddesinin yalnızca hukuki bir yasak niteliği taşımadığını, aynı zamanda insan onurunun korunmasını ve devletlerin sorumluluğunun sağlanmasını amaçlayan etkin bir güvence mekanizması olduğunu göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından işkence yasağına ilişkin olarak verilen kararların uluslararası hukuk ve ulusal hukuk sistemleri bakımından önemi ile bu kararların uygulanmasına ilişkin hususlar da incelenmektedir.

ЗАПРЕТ ПЫТОК, БЕСЧЕЛОВЕЧНОГО ИЛИ УНИЖАЮЩЕГО ДОСТО- ИНСТВО ОБРАЩЕНИЯ ЛИБО НАКАЗАНИЯ В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙ- СКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

АЙДАН ДИЛАНОВА

*Главный методист отдела обучения сотрудников
Пенитенциарной службы
Академии Юстиции*

Р Е З Ю М Е

В настоящей статье исследуются вопросы запрета пыток, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения либо наказания в практике Европейского суда по правам человека. На основе анализа различных дел, связанных с применением статьи 3 Конвенции о защите прав человека и основных свобод 1950 года, рассматриваются правовые и социальные последствия решений Европейского суда по вопросам пыток и унижающего достоинство обращения. Особое внимание уделяется роли Суда в предупреждении подобных нарушений, а также влиянию его решений на правоприменительную практику государств – участников Конвенции.

В статье также раскрываются основные положения международно-правового механизма запрета пыток, анализируются меры защиты, которые могут применяться в борьбе с пытками, стратегии, основанные на международных прецедентах, а также формулируются практические рекомендации

для государств. Проведённое исследование показывает, что статья 3 Конвенции представляет собой не только правовой запрет, но и действенный механизм защиты человеческого достоинства и обеспечения ответственности государства за соблюдение фундаментальных прав человека.

Кроме того, рассматриваются значение и практика применения решений Европейского суда по правам человека по делам, связанным с запретом пыток, в международном и национальном праве.

*Rəyçi: Ədliyyə Akademiyasının "Vəkillər və mediatorların tədrisi"
fakültəsinin dekan müavini, hüquq elmlər doktoru Fərdin Xəlilov*

Təqdim edən: A. Dilənova

Daxil olma tarixi: 28.03.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 34:343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 144-151

İMAMLI İSRAYIL

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

E-mail: imamliisrayil@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/BPEG4133>

CİNAYƏT PROSESİNDƏ QİYABİ İCRAATIN ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: cinayət prosesi, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı, qiyabi icraat, növlər, qanunvericilik, təhlil, təkmilləşdirmə, təklif.

Keywords: criminal process, participation of the accused, absentee proceedings, types, legislation, analysis, improvement, proposal.

Anahtar kelimələr: ceza muhakemesi, sanığın yargılamaya katılımlı, qiyabi yargılama, türleri, mevzuat, dəyərləndirmə, geliştirme, öneriler.

Ключевые слова: уголовный процесс, участие обвиняемого, заочное производство, виды, законодательство, анализ, совершенствование, предложение.

Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyasının (bundan sonra – Konstitusiya) 127-ci maddəsinin VI hissəsi və Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixli Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 27.2-ci maddəsi cinayət prosesində qanunla nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, icraatın qiyabi qaydada aparılmasının yolverilməz olduğunu bəyan edir.

Cinayət-prosessual hüquqda geniş anlamda qiyabi icraat dedikdə, mühakimə olunan şəxsin özünün iştirakı olmadan onun barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Bununla belə, müasir cinayət-prosessual hüquqda qiyabi icraat dedikdə, təkcə geniş mənada in absentia qaydasında ümumi icraat deyil, daha dar anlamda, yəni ümumi icraatdan differensiasiya edilmiş xüsusi cinayət-prosessual icraat növü də başa düşülür. Bundan başqa, nəzərə alsaq ki, ədalət mühakiməsi müxtəlif səbəblərə görə mühakimə olunan şəxsin özünün iştirakı olmadan həyata keçirilə bilər, belə nəticə çıxarmaq olar ki, qiyabi icraat kateqoriyasının geniş və dar anlamlarda fərqləndirilə bilməsi ilə yanaşı, onun səbəblərindən asılı olaraq, növləri də fərqləndirilə bilər [2, s. 126-127; 4, s. 77; 5, s. 170-171; 6, s. 31; 8, s. 146-147].

Qüvvədə olan CPM-in 7.0.8-1-ci maddəsində cinayət təqibi üzrə qiyabi icraata leqal tərif verilsə də, bu tərif məhz dar anlamda, yəni xüsusi cinayət-prosessual icraat növü kimi qiyabi icraatın tərfi kimi çıxış edir; geniş anlamda qiyabi icraat anlayışı isə bu tərifdən kənarda qalır. Belə ki, CPM-in 7.0.8-1-ci maddəsində qiyabi icraata verilmiş leqal tərfin elementləri qismində aşağıdakılar çıxış edir:

- bu formada icraatın yalnız məhkəmənin qiyabi icraatın açılması haqqında qərarı əsasında aparılmasının mümkünlüyü;

- bu formada icraatın təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aparılması;

- bu formada icraatın həm məhkəməyədək, həm də hər üç pilləyə aid məhkəmə mərhələlərində aparılmasının mümkün olması.

Göründüyü kimi, barəsində CPM-in 7.0.8-1-ci maddəsində bəhs olunan qiyabi icraat milli cinayət-prosessual qanunvericiliyə 22 dekabr 2023-cü il tarixində əlavə edilmiş yeni xüsusi icraat növü olan cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatı nəzərdə tutur (CPM-in LIV-II fəslə, 467-12–467-17-ci maddələr). Bu yeni xüsusi icraat növünün qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə gətirilməsinin səbəbi Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda ədalət mühakiməsindən gizlənən və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etməkdən boyun qaçıran şəxslərin barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsinin, onlar barədə məhkəmə hökmünün, yaxud digər yekun qərarının qəbul edilməsinin mümkünlüyünün təmin edilməsi olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən xüsusi icraat növünün milli cinayət-prosessual qanunvericilikdə təsbit edilməsinə qədər CPM-in aidiyyətli maddələri və 311.2.1-ci maddəsinin 22 dekabr 2023-cü ilə qədər qüvvədə olan redaksiyasının sistemli təhlili göstərirdi ki, təqsirləndirilən şəxsin ölkə hüdudlarından kənarda olduğu və onun barəsində həyata keçirilən ədalət mühakiməsində iştirak etməkdən, yəni başqa sözlə desək, məhkəməyə gəlməkdən boyun qaçırdığı hallarda, belə şəxsin barəsində yalnız onun iştirakı

olmadan məhkəmə baxışı keçirilə bilərdi. Qanunvericilikdə qeyd edilən tarixdə aparılmış islahatlara qədər cinayət prosesini aparən orqanın çağırışına gəlməkdən imtina edən və ölkə hüdudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin barəsində məhkəməyədək icraatın aparılması və işin ibtidai araşdırma mərhələsində yekunlaşdırılaraq məhkəməyə göndərilməsi, prinsipcə mümkün deyildi. Belə hallarda, cinayət təqibi orqanının yeganə çıxış yolu kimi CPM-in 53.1.3-cü maddəsinə istinadən cinayət işi üzrə icraatın dayandırılması və bununla əlaqədar olaraq, CM-in 75.3-cü maddəsi qaydasında cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətlərinin axımının dayandırılması və gələcəkdə istintaqdan gizlənən şəxsin tutularaq, ölkəyə təhvil verilməsini gözləmək qalırdı. Bu isə, bəzi hallarda bir sıra cinayət işləri üzrə icraatın illərlə dayandırılmış vəziyyətdə qalmasına, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində həddən artıq böyük fasilələrin yaranmasına səbəb olurdu.

M.P. Əsgərova və M.A. Bayramov bununla əlaqədar olaraq, haqlı şəkildə qeyd edirlər ki: “Ədalət mühakiməsi prosesinin uzadılması həm ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinə təsir edir, həm də ədalət mühakiməsinə olan inamın azalmasına gətirir. Belə ki, cinayət törətmiş şəxsin ədalət mühakiməsi qarşısında dayanması onun cəzalandırılmasının yeganə yoludur. Cinayətin törədilməsi və cinayətkarın cəzalandırılması arasında uzun müddət keçirsə, bu, həm də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Belə ki, iş üzrə şahidlər zaman keçdikcə keçmişdə olan hadisələrin detallarını unudurlar, sübutlar bəzi hallarda dəyişikliklərə məruz qalır, son nəticədə sübutları toplamaq çətinləşir. Bundan başqa, şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən qorumaq cinayət mühakimə icraatının vəzifəsidir və bunun tələb olunması şəxsiyyətin və cəmiyyətin hüququdur. Cinayətkarın cəzalandırılmasının gecikdirilməsi bu hüququ pozmuş olur, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyi və cinayət təqibi orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı inamsızlıq yaranmasına gətirir. Təqsirləndirilən şəxsin iştirakı mümkün olmadıqda, bu neqativ nəticələrdən qaçmanın yolu işlərə qiyabi baxılmasıdır” [1, s. 67].

CPM-ə 22 dekabr 2023-cü ildə əlavə edilmiş LIV-II fəsil və bu fəslin əlavə edilməsi ilə əlaqədar CPM-də aparılmış bir sıra digər əlaqəli dəyişikliklər isə artıq cinayət təqibi orqanlarına məhkəməyədək icraatın da qiyabi formada aparılması üçün hüquqi zəmin yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində cinayət məsuliyyətinin labüdlüyü prinsipinin, eləcə də,

ədalət mühakiməsinin ağlabatan müddətlərdə həyata keçirilməsi və səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından irəliyə atılmış mütərəqqi bir addım olmuşdur.

Bununla belə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, CPM-in LIV-II fəslə ilə nizamlanan qiyabi icraat forması təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilməsinə yol verilən yeganə cinayət-prosesual icraat forması deyildir və geniş anlamda qiyabi icraat, yəni təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan onun barəsində icraatın aparılması dedikdə, CPM-in LIV-II fəslə ilə əhatə olunmayan bir sıra digər hallar da başa düşülə bilər [3, s. 151-153].

Belə ki, CPM-in sistemli təhlili bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, aşağıda sadalanan hallarda da təqsirləndirilən şəxsin barəsində müvafiq icraat və ya onun bir hissəsi həmin şəxsin özünün şəxsən fiziki olaraq bilavasitə icraatın gedişatında iştirakı olmadan da həyata keçirilə bilər:

- cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan (yəni hələ şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxs qismində cinayət prosesinə cəlb edilənə qədər) şəxsin vəfat etdiyi, lakin onun hüquqi varisləri tərəfindən belə şəxsə bəraət verilməsinin tələb edildiyi hallar (CPM-in 39.1.5-ci, 42.2-ci, 106-1.4-cü maddələri).

Ümumi qaydaya görə, cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan şəxsin ölümü cinayət təqibinin (cinayət təqibi üzrə icraatın) başlanmasını, başlanmış cinayət təqibinin (cinayət təqibi üzrə icraatın) isə davam etdirilməsini istisna edən haldır. Adətən, belə hallarda cinayət işinin başlanması rədd edilir, yaxud başlanmış cinayət işi üzrə icraata xitam verilir və dövlət faktiki olaraq, həyatda olmayan şəxsin mühakimə edilməsindən imtina edir [10, s. 259; 11, s. 127].

Bununla belə, qüvvədə olan cinayət-prosesual qanunvericiliyin müddəalarına görə, cinayət təqibinə məruz qalan / qalmalı olan şəxsin ölümü ilə əlaqədar cinayət təqibinin istisna edilməsi qeyri-bəraətverici əsas hesab edilir. Belə hallarda isə cinayət təqibinin başlanmaması və ya başlanmış cinayət təqibinin sonlandırılması üçün ölmüş şəxsin hüquqi varislərinin razılığının alınması vacibdir. Odur ki, ölmüş şəxsin hüquqi varisləri onun barəsində cinayət təqibinə sırf şəxsin ölümü faktı ilə əlaqədar, qeyri-bəraətverici əsaslarla son qoyulmasına etiraz edərlərsə və şəxsin ölmüş olmasına rəğmən, onun təmiz adının bərpası, yaxud cinayət təqibi ilə əlaqədar pozulmuş hüquqlarının reabilitasiyası məqsədilə bu şəxsə bəraət verilməsini tələb edərlərsə, cinayət təqibi orqanı cinayət işinin

başlanmasının rədd edilməsi, yaxud cinayət təqibi üzrə gedən icraatın xitam edilməsi imkanlarından məhrum olur və icraatın adi qaydada davam etdirilməsi zərurəti yaranır. Bu isə faktiki olaraq, o anlama gəlir ki, cinayət prosesi təqib olunan / mühakimə edilən şəxsin iştirakı olmadan, yəni qiyabi şəkildə həyata keçirilməli olur. Belə qiyabi icraatın həm məhkəməyədək mərhələdə, həm də məhkəmə mərhələsində aparılması, eləcə də, icraatın sonunda həm qiyabi bəraət hökmünün, həm də qiyabi ittiham hökmünün (şəxsə cəza təyin etməməklə) çıxarılması mümkündür (CPM-in 42.2.1-1-ci maddəsi). Hesab edirik ki, qeyd edilən əlamətlərinə görə, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən bu icraat formasını geniş anlamda qiyabi icraatın növlərindən biri kimi qiymətləndirmək mümkündür.

- cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan şəxsin vəfat etdiyi, lakin xüsusi müsadirənin tətbiq edilməsi üçün əsasların müəyyən edildiyi hallar (CPM-in 39.1.5-ci və 41.1-1-ci maddələri).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumi qaydaya görə, cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan şəxsin ölümü cinayət təqibinin (cinayət təqibi üzrə icraatın) başlanmasını, başlanmış cinayət təqibinin (cinayət təqibi üzrə icraatın) isə davam etdirilməsini istisna edən haldır. Bununla belə, qüvvədə olan CPM-ə 09 iyul 2019-cu il tarixində əlavə edilmiş 41.1-1-ci maddəyə əsasən, əgər cinayət təqibinə qeyri-bəraətverici əsaslarla xitam verilməli olan hallar mövcud olsa da (xatırladıq ki, cinayət təqibinə məruz qalan / qalmalı olan şəxsin ölümü məhz cinayət təqibinin qeyri-bəraətverici əsasla xitam edilməli olduğu haldır), xüsusi müsadirənin tətbiqi üçün əsaslar müəyyən edilmiş olarsa, cinayət təqibi davam etdirilməli və məhkəmənin yekun qərarının çıxarılması ilə başa çatdırılmalıdır. Göründüyü kimi, bu halda da cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin hətta məhkəməyədək icraatda vəfat etməsinə rəğmən, xüsusi müsadirənin tətbiqi üçün əsaslar müəyyən edilmiş olarsa, cinayət təqibi üzrə icraat davam etdirilməlidir. Bu anlamda, baxılan halda da faktiki olaraq, həm məhkəməyədək icraat, həm də məhkəmə icraatı təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilməli olacaqdır ki, bu da həm məhkəməyədək icraatın, həm də məhkəmə icraatının qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi mənası verir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edilməlidir ki, bu halda icraatın davam etdirilməsi nəticəsində qəbul ediləcək yekun məhkəmə qərarı da qiyabi qərar xarakteri kəsb edəcəkdir. Ali Məhkəmənin Plenu-

munun "Məhkəmə hökmü haqqında" 24 dekabr 2021-ci il tarixli, 15 №-li Qərarının 78-ci bəndinin son abzasında göstərildiyi kimi, əmlakın xüsusi müsadirəsi üzrə qərar yalnız ittiham hökmündə deyil, bəraətverici sayılmayan əsaslarla cinayət təqibinə (o cümlədən, cinayət işi üzrə icraata) xitam verilməsinə dair məhkəmənin yekun qərarında da qəbul edilə bilər. Bu halda cinayət təqibinə (o cümlədən, cinayət işi üzrə icraata) xitam verilməsi haqqında qərarın nəticəvi hissəsində xüsusi müsadirə edilən əmlakın siyahısı göstərilməlidir.

Fikrimizcə, göstərilən əlamətlərinə, yəni həm məhkəməyədək icraatın, həm də məhkəmə icraatının təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilməsinin və qiyabi məhkəmə hökmünün və ya digər yekun qərarının qəbul edilməsinin mümkünlüyünə görə, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan həyata keçirilən bu icraat formasını da geniş anlamda qiyabi icraatın növlərindən biri kimi qiymətləndirmək olar.

- cinayət mühakimə icraatının videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə həyata keçirildiyi hallar (CPM-in 51-4.1-ci maddəsi).

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəalarına görə, dairəsi qanunla müəyyən edilmiş bir sıra hallar mövcud olduğunda, prosesual hərəkətlər şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin bilavasitə iştirakı olmadan videokonfrans əlaqə sistemi tətbiq olunmaqla da həyata keçirilə bilər. Bununla belə, hesab edirik ki, CPM-in 51-4.1-ci maddəsinin öz mətnində təqsirləndirilən şəxsin bilavasitə iştirakı olmadan ifadəsindən istifadə edilmiş olsa da, icraatın videokonfrans əlaqə sistemi tətbiq olunmaqla həyata keçirilməsi onu tam anlamda qiyabi icraatla eyniləşdirməyə imkan vermir. Ənənəvi anlamda qiyabi icraatdan fərqli olaraq, belə hallarda, təqsirləndirilən şəxs, əslində, cinayət mühakimə icraatında iştirak edir, sadəcə olaraq, bu cür iştirak distant, virtual, vasitəli xarakter kəsb edir [7, s. 112; 9, s. 66-67].

Fikrimizcə, icraatda distant formada iştirak edən təqsirləndirilən şəxsin prosesual vəziyyəti ilə icraatda ümumiyyətlə iştirak etməyən təqsirləndirilən şəxsin prosesual vəziyyətini eyniləşdirmək və bu kontekstdə qiyabi icraat və videokonfransla həyata keçirilən icraatı da eyniləşdirmək doğru olmazdı. Bu anlamda, hesab edirik ki, icraatın CPM-in 51-4.1-ci maddəsi qaydasında həyata keçirildiyi halı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin icraatda bilavasitə iştirak etmədiyi hal kimi dəyərləndirmək mümkün olsa da, bu halı qiyabi icraatın müstəqil növü kimi nəzərdən keçirmək bir o qədər də

məqsəduyğun deyildir.

- böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə təqsirləndirilən şəxsin işə onun iştirakı olmadan baxılması haqqında vəsatətinin təmin edildiyi hallar (CPM-in 299.9.2-ci və 311.2-ci maddələri).

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəalarına görə, böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasına aid olan əməldə təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə onun işinə özünün iştirakı olmadan baxılması barədə vəsatət vermək hüququna malikdir. Mütləq vurğulanmalıdır ki, birincisi, belə bir vəsatətin verilməsi heç bir halda təqsirin etirafı kimi qiymətləndirilməməli, ittiham hökmünün əsasına təqsirin sübutu kimi qoyulmamalıdır. Bu vəsatət yalnız təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında şəxsən və bilavasitə iştirak etməmək arzusuna dair iradə ifadəsi olub, ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın qəbul edilməsi, *çıxarılacaq hökmün gələcəkdə mübahisələndirilməyəcəyinə dair bəyanat və s. bu kimi təqsirləndirilən şəxsin əleyhinə şərh edilə biləcək hüquqi mövqe kimi qiymətləndirilməməlidir.*

İkincisi, nəzərə almaq lazımdır ki, belə bir vəsatətin verilməsi özü-özlüyündə təqsirləndirilən şəxsi məhkəmə baxışında iştirak etməkdən, məhkəmənin çağırışı ilə gəlmək öhdəliyindən azad etmir. Belə ki, qanunun müvafiq müddəasının (CPM-in 299.9.2-ci maddəsinin) mənasına görə, bu vəsatətin təmin edilib-edilməməsi səlahiyyəti müstəsna olaraq məhkəməyə aiddir və bu zaman rəhbər tutulmalı olan başlıca meyar qismində təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında iştirak etməməsinin cinayət işi üzrə bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılmasına mane olmaması çıxış etməlidir.

Başqa sözlə, əgər işə mahiyyəti üzrə baxmalı olan məhkəmə belə hesab etsə ki, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında şəxsən iştirak etməməsi cinayət işi üzrə bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılmasına mane ola bilər, o, bu vəsatətin rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir. Bu zaman məhkəmə icraatı ümumi qaydada davam etdirilməlidir. Lakin əgər məhkəmə hesab etsə ki, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə baxışında şəxsən iştirak etməməsi cinayət işi üzrə bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılmasına mane olmayacaqdır və bu iş üzrə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan da ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi və sonda qanuni, əsaslı və ədələtli hökmün çıxarılması mümkündür, bu zaman müvafiq vəsatəti təmin edə və işə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan baxmağa davam edə bilər. Məhz bu hal-

da təqsirləndirilən şəxs barəsində həyata keçirilən məhkəmə baxışını qiyabi məhkəmə baxışı, onun barəsində çıxarılacaq hökmü (digər yekun məhkəmə qərarını) isə qiyabi hökm (yekun qərar) hesab etmək mümkündür. Bu anlamda, CPM-in 299.9.2-ci maddəsi qaydasında təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışının həyata keçirilməsini və hökmün çıxarılmasını geniş mənada qiyabi icraatın bir növü hesab etmək mümkündür.

- cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdığı hallar (de lege ferenda). Yuxarda təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan icraatın aparılmasına yol verilən hallara baxarkən biz de lege lata yanaşma, yəni qüvvədə olan qanunda öz əksini, hüquqi əsasını tapmış yanaşma nümayiş etdirirdikse, söhbət cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdığı hallardan gedəndə biz, de lege ferenda yanaşma, yəni görmək istədiyimiz, arzu etdiyimiz yanaşmanı nümayiş etdirmək niyyətindəyik və bunun üçün bizim öz arqumentlərimiz mövcuddur.

Belə ki, CPM-in 311.2.1-ci maddəsinin 22 dekabr 2023-cü il dəyişikliklərinə qədər qüvvədə olan redaksiyasına görə, Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxs məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdıqda onun iştirakı olmadan məhkəmə baxışının keçirilməsinə yol verilirdi və müvafiq normanın bu tərzdə ifadə edilməsi onu həm ictimai və ictimai-xüsusi ittihamlı işlər üzrə (özü də hazırda CPM-in 467-13.1-ci maddəsində təsbit edilmiş qaydadan fərqli olaraq, CM-in Xüsusi hissəsinin istənilən maddəsi ilə ittiham olunan şəxslərə münasibətdə), həm də xüsusi ittihamlı işlər üzrə tətbiq etməyə imkan verirdi. Çünki Ali Məhkəmənin Plenumunun "Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında" 21 fevral 2014-cü il tarixli, 03 №-li Qərarının 10-cu bəndində də göstərildiyi kimi, məhkəmənin xüsusi ittiham qaydasında şikayəti öz icraatına qəbul etməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi haqqında qərarın qəbul olunması anından, barəsində şikayət verilmiş şəxs təqsirləndirilən şəxs qismində tanınır. Odur ki, 22 dekabr 2023-cü il dəyişikliklərinə qədər CPM-in 311.2.1-ci maddəsi cinayət təqibinin xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi zaman da Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənar-

da olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdığı hallarda məhkəməyə imkan verirdi ki, xüsusi ittiham qaydasında verilməmiş şikayətə təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan baxılsın və qiyabi hökm (digər yekun qərar) qəbul edilsin.

Lakin 22 dekabr 2023-cü il dəyişikliklərindən sonra CPM-in 311.2-ci maddəsinin cari redaksiyası bu imkanı artıq istisna etmişdir. Çünki CPM-in 311.2-ci maddəsinin hazırda qüvvədə olan redaksiyası yalnız CPM-in 299.9.2-ci və 299.9.3-cü maddələrində təsbit olunmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışının aparılmasına yol verir, həmin maddələrin heç birində isə cinayət təqibinin xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilməsi halı nəzərdə tutulmamışdır.

Məhz göstərilənlərlə əlaqədar hesab edirik ki, özəlliklə, cinayət təqibinin xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi hallara münasibətdə CPM-in 311.2.1-ci maddəsinin 22 dekabr 2023-cü il dəyişikliklərinə qədər qüvvədə olan redaksiyası daha uğurlu idi, çünki o, öz mahiyyətinə görə, Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırmayla ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə mane olmaq imkanlarını qəti dəf etmək üçün məhkəməyə səmərəli əks-təsir vasitəsi, cinayət qurbanlarına isə onların pozulmuş hüquqları üçün səmərəli məhkəmə təminatı verirdi. Bu anlamda, de lege ferenda olaraq, hesab edirik ki, perspektivdə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdığı hallarda da xüsusi ittihamçının vəsatəti və ya məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə məhkəmədə cinayət təqibi üzrə qiyabi icraatın açılması haqqında qərarın qəbul edilməsi imkanının qanunda təsbit edilməsi məqsəduyğun olardı. Fikrimizcə, belə bir imkanın qanunda nəzərdə tutulacağı təqdirdə bu icraat formasına da qiyabi icraatın bir növü kimi baxmaq mümkün olacaq.

- təqsirləndirilən şəxsin məhkəmənin iclas zalından xaric edildiyi hallar (CPM-in 310.6.3-cü, 326.9-cu və 328.8-ci maddələri).

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin bəzi müddəaları bir sıra hallarda təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə iclas zalından xaric edilməsinə imkan verir. Əlbəttə, bu hallar ənənəvi anlamda, icraatın qiyabi şəkildə həyata keçirilməsi halları hesab edilə bilməsə də, mahiyyətinə görə, müvəqqəti və ya epizodik olsa da, təqsirləndirilən

şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışının həyata keçirilməsinə qanunla yol verilən hallar sayılırlar. Belə hallara aiddir:

a) məhkəmə iclasının qaydasını kobud şəkildə pozmasına görə öncədən olunmuş xəbərdarlıqdan sonra təqsirləndirilən şəxsin məhkəmənin iclas zalından məhkəmə baxışının bir hissəsi müddətinə, yaxud bütün müddətinə məhkəmə qərarı əsasında çıxarılması (CPM-in 310.6.3-cü maddəsi);

b) cinayətin iştirakçılıqla törədilməsinə dair ittihamlara baxılarkən iş üzrə bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılması zərurəti ilə əlaqədar məhkəmə qərarı əsasında təqsirləndirilən şəxslərdən birinin digərinin (digərlərinin) iştirakı olmadan dindirilə bilməsi üçün digər təqsirləndirilən şəxsin (şəxslərin) məhkəmənin iclas zalından çıxarılması (CPM-in 326.9-cu maddəsi);

c) iş üzrə bütün halların tam, obyektiv və hərtərəfli araşdırılması zərurəti ilə əlaqədar məhkəmə qərarı əsasında on altı yaşına çatmamış şahidin təqsirləndirilən şəxsin (şəxslərin) iştirakı olmadan dindirilə bilməsi üçün təqsirləndirilən şəxsin (şəxslərin) məhkəmənin iclas zalından çıxarılması (CPM-in 328.8-ci maddəsi).

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək qiyabi icraata geniş mənada təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan onun təqib edilməsi və mühakimə olunması üzrə icraat, dar mənada isə, CPM-in LIV-II fəslinin müddəaları ilə nizamlanan xüsusi icraat növü kimi anlayış vermək olar. Həmçinin, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəaları əsasında ümumiləşdirmə apararaq qeyd etmək olar ki, təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan icraat aparılması qiyabi icraat kateqoriyasının özündən də geniş kateqoriyadır və təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan icraatın (onun bir hissəsinin) aparılması heç də hər zaman ənənəvi anlamda, qiyabi icraatın aparılması mənası vermir. Bu anlamda, de lege lata olaraq, a) cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan şəxsin vəfat etdiyi, lakin onun hüquqi varisləri tərəfindən belə şəxsə bəraət verilməsinin tələb edildiyi hallarda aparılan icraatı; b) cinayət təqibinə məruz qalan, yaxud qalmalı olan şəxsin vəfat etdiyi, lakin xüsusi müsadirənin tətbiq edilməsi üçün əsasların müəyyən edildiyi hallarda aparılan icraatı; c) böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətdə təqsirləndirilən şəxsin işə onun iştirakı olmadan baxılması haqqında vəsatətinin təmin edildiyi hallarda aparılan icraatı geniş mənada qiyabi icraatın ayrı-ayrı növləri hesab etmək mümkündür. Geridə qalan digər hallarda isə təqsirləndirilən şəxs icraatın bir

hissəsində şəxsən və bilavasitə iştirak etməsə də, həmin hallar ənənəvi mənada qiyabi icraat halları hesab edilməməlidir.

Hesab edirik ki, qeyd edilən fikirlərin qüvvədə olan CPM-də ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edilməsini təmin etməkdən ötrü CPM-in 27.2-ci maddəsinin aşağıdakı yeni, təkmilləşdirilmiş redaksiyada verilməsi məqsəduyğundur:

“27.2. Bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət təqibi üzrə qiyabi icraata yol verilmir. Bu Məcəllənin 311.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda, habelə, təqsirləndirilən şəxs ölmüş olsa da, ona bəraət verilməsinin zəruri olduğu, yaxud onun əmlakı barəsində xüsusi müsadirənin tətbiqi üçün qanunla müəyyən edilmiş əsasların mövcud olduğu, həmçinin cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırdığı, o cümlədən, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsin məhkəmənin iclas zalından xaric edildiyi və ya cinayət mühakimə icraatının videokonfrans əlaqə sistemindən istifadə edilməklə həyata keçirildiyi hallarda məhkəmə baxışı təqsirləndirilən şəxsin

iştirakı olmadan həyata keçirilə bilər”.

Fikrimizcə, CPM-in 27.2-ci maddəsinin tərəfimizdən təklif edilən modelinin həmin maddənin cari redaksiyası ilə müqayisədə növbəti üstünlükləri mövcuddur:

- maddənin cari redaksiyasında yalnız məhkəmələrdə ədalət mühakiməsinin qiyabi aparılmasından bəhs edilsə də, təklif edilən redaksiyada qiyabi icraat yalnız məhkəmə mərhələsi ilə məhdudlaşdırılmır və qanunvericilikdə aparılmış son islahatların ruhuna uyğun olaraq, təkə ədalət mühakiməsinin deyil, daha geniş mənə verən cinayət təqibinin qiyabi qaydada həyata keçirilməsindən bəhs edilir;

- təklif edilən redaksiya təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışının keçirilməsinin yol verilən hallarının vahid və tam sistemini əks etdirir;

- təklif edilən redaksiyada təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan məhkəmə baxışının keçirilməsinin yol verilən halların sistemində cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilərkən Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda olan təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə gəlməkdən qəsdən boyun qaçırması halı da yer alır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bayramov M.A., Əsgərova M.P. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinə edilmə iş son dəyişikliklər və onların tətbiqi məsələləri. Bakı: “SkyE” nəşriyyatı, 2025, 330 s.
2. Qəzənfərli X.Ə. Cinayət mühakimə icraatında qiyabi icraat formasının bəzi aktual məsələləri haqqında // Qanun, 2017, № 12 (278), s. 126-130.
3. Qəzənfərli X.Ə. Cinayət mühakimə icraatında qiyabi icraat formasının yol verilən halları // Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hüquq elminin və təhsilinin əsas inkişaf tendensiyləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı *şəhəri*, 01-02 iyun 2017, s. 151-154.
4. Mezyaev A.B. Trial in absentia and the modern international criminal procedure // Moscow Journal of International Law, 2023, № 01, p. 76-85.
5. Taran O., Shumeiko D. Some problems of special criminal proceedings (in absentia) in Ukraine // Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренк, 2024, № 02 (106), p. 168-177.
6. Аширбекова М.Т., Попова Л.В., Шаутаева Г.Х. Некоторые вопросы досудебного производства в отношении умершего лица, подлежавшего уголовному преследованию // Уголовное судопроизводство, 2023, № 02, с. 28-32.
7. Бондарцева О.Г. Дистанционное участие обвиняемого (подозреваемого) на стадии предварительного расследования как альтернатива приостановлению производства по уголовному делу // Актуальные проблемы российского права, 2021, № 16 (131), с. 111-123.
8. Великая Е.В. Основания заочного разбирательства по уголовным делам о тяжких и особо тяжких преступлениях: вопросы теории и практики // Вестник университета прокуратуры Российской Федерации, 2025, № 04 (108), с. 145-153.
9. Сурменева С.В., Спиридонов М.С. Дистанционное участие в судебном разбирательстве уголовного дела. Новые возможности // Уголовный процесс, 2023, № 06 (222), с. 64-71.
10. Федюнин А.Н., Перетягко Н.М. Вопросы нормативно-правового обеспечения производства по уголовному делу в отношении умершего подозреваемого (обвиняемого) // Вестник Саратовской

государственной юридической академии, 2023, № 04 (153), с. 256-263.

11. Цоколова О.И., Карпенко В.М. Досудебное производство в отношении умершего подозреваемого (обвиняемого) // Вестник Московского университета МВД России, 2016, № 04, с. 125-130.

X Ü L A S Ə

Cinayət prosesində qiyabi icraat təqsirləndirilən şəxsin iştirakı olmadan aparılan icraatdır. Təhlillər göstərir ki, cinayət mühakimə icraatı zamanı təqsirləndirilən şəxs müxtəlif səbəblərə görə cinayət prosesində iştirak etməyə bilər. Bununla belə, təqsirləndirilən şəxsin cinayət prosesində şəxsən bilavasitə iştirak etmədiyi halların heç də hamısı qiyabi icraat hesab edilmir. Məqalədə həmin halların hər biri nəzərdən keçirilmiş və onlardan hansıların qiyabi icraat növü hesab edilə biləcəyinə dair müəllif mövqeyi ifadə edilmişdir. Müəllif tərəfindən həmçinin qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təklif irəli sürülərək əsaslandırılmışdır.

CONCEPT AND TYPES OF ABSENTEE PROCEEDINGS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

İSRAYIL İMAMLI

Doctoral Candidate

*at the Center of Forensic Science
of the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan*

S U M M A R Y

Arraignment proceedings in criminal proceedings are proceedings carried out in the absence of the accused. Analyzes show that the accused may not participate in the criminal process for completely different reasons. At the same time, not all cases when the accused does not participate in criminal proceedings personally and directly are considered absentee proceedings. The article examined all cases of permissible absence of the accused in criminal proceedings and each such case was assessed by the author for the possibility of its consideration as a type of absentee proceedings. The author also formulated and substantiated a legislative proposal to improve the Code of Criminal Procedure.

CEZA MUHAKEMESİNDE GİYABİ YARGILAMA KAVRAMI VE TÜRLERİ

İSRAYIL İMAMLI

Azərbaycan Cümhuriyyəti

*Adalet Bakanlığının Adli Uzmanlık Merkezinin
doktora öğrencisi*

Ö Z E T

Ceza muhakemesinde gıyabi yargılama, sanığın yokluğunda yürütülen yargılama işlemlerini ifade etmektedir. Yapılan analizler, sanığın ceza muhakemesi sürecine çeşitli nedenlerle katılabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, sanığın ceza yargılamasına bizzat ve doğrudan katılmadığı her durum gıyabi yargılama olarak kabul edilmemektedir.

Makalede, ceza muhakemesinde sanığın yokluğunun hukuken kabul edilebilir tüm halleri incelenmiş ve her bir durum, yazar tarafından gıyabi yargılama kapsamında değerlendirilme imkânı bakımından analiz edilmiştir. Ayrıca, Ceza Muhakemesi Kanunu'nun geliştirilmesine yönelik normatif bir öneri ortaya konulmuş ve gerekçelendirilmiştir.

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ЗАОЧНОГО ПРОИЗВОДСТВА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

ИМАМЛЫ ИСРАИЛ

Докторант Центра Судебной
Экспертизы Министерства Юстиции
\Азербайджанской Республики

РЕЗЮМЕ

Заочное производство в уголовном процессе — это производство, осуществляемое в отсутствие обвиняемого. Анализ показывает, что обвиняемый может не участвовать в уголовном процессе по самым различным причинам. Вместе с тем не все случаи, когда обвиняемый не участвует в уголовном судопроизводстве лично и непосредственно, могут рассматриваться как заочное производство.

В статье рассмотрены все случаи допустимого отсутствия обвиняемого в уголовном процессе, и каждый из них оценен автором с точки зрения возможности его квалификации в качестве вида заочного производства. Кроме того, автор сформулировал и обосновал предложение по совершенствованию Уголовно-процессуального кодекса.

*Rəyçi: elmi rəhbər, Bakı Dövlət Universitetinin
“Cinayət prosesi” kafedrasının professoru,
hüquq elmlər doktoru Məhdəd Qəfərov*

Təqdim edən: İ. İmamli

Daxil olma tarixi: 15.01.2026

Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.

Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026

UOT 343.1. Cinayət mühakimə icraatı S. 152-158

VASİF QASIMOV

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin Ballistik və trasoloji
ekspertizalar bölməsinin aparıcı ekspert vəzifəsi üzrə stajoru
E-mail: turksoyvasif723@gmail.com
DOI: <https://doi.org/10.64498/FZUH1449>

PARTLAYIŞDAN SONRA QALAN PİYADA ƏLEYHİNƏ MİNASININ QALIQLARININ AŞKAR EDİLMƏSİ VƏ ONLARIN ANALİZİ

Açar sözlər: PMN (piyada əleyhinə mina), TNT, detonasiya, termal parçalanma, piroliz, reaksiya kinetika, qaz xromatoqrafiyası-kütlə spektrometriyası, infraqırmızı spektroskopiya, aktivləşmə enerjisi, bakelit, kimyəvi ekspertiza

Keywords: PMN (anti-personnel mine), TNT, detonation, thermal decomposition, pyrolysis, reaction kinetics, gas chromatography-mass spectrometry, infrared spectroscopy, activation energy, bakelite, chemical forensics

Anahtar kelimeler: PMN (anti-personel mayını), TNT, detonasyon, termal parçalanma, piroliz, reaksiyon kinetiği, gaz kromatografisi-kütle spektrometrisi, kızılötesi spektroskopi, aktivasyon enerjisi, bakalit, kimyasal ekspertiz

Ключевые слова: ПМН (противопехотная мина нажимная), ТНТ, детонация, термическое разложение, пиролиз, кинетика реакции, газовая хромато-масс-спектрометрия, инфракрасная спектроскопия, энергия активации, бакелит, химическая экспертиза

Partlayış, maddənin fiziki və ya kimyəvi çevrilməsi nəticəsində çox qısa müddət ərzində böyük həcmdə enerjinin ayrılması ilə xarakterizə olunan son dərəcə sürətli prosesdir. Bu hadisə zamanı potensial enerji ani olaraq kinetik enerjiyə, istilik enerjisinə və işıq enerjisinə çevrilir. Ən geniş yayılmış partlayış növü kimyəvi partlayışdır ki, bu da ekzotermik reaksiya nəticəsində baş verir. Belə reaksiyalarda bərk və ya maye halında olan partlayıcı maddə saniyənin milyonda bir hissəsi ərzində yüksək temperatura malik nəhəng həcmdə qaza çevrilir. Bu qazın sürətli genişlənməsi ətraf mühitə dağıdıcı təsir göstərən zərbə dalğası yaradır.

Kimyəvi partlayışlar təsir mexanizminə görə iki əsas qrupa bölünür: yanma (deflaqrasiya) və detonasiya. Deflaqrasiya zamanı enerjinin yayılma sürəti səs sürətindən aşağı olur və proses əsasən istilik ötürmə ilə irəliləyir. Detonasiya isə maddə daxilində səs sürətini aşan bir zərbə dalğası şəklində yayılır və bu, daha güclü dağıdıcı effekt yaradır. Məsələn, minalarda baş verən partlayış detonasiya xarakterlidir. Bu növ partlayışın əsas dağıdıcı amilləri yüksək təzyiqli zərbə dalğası, intensiv istilik şüalanması, sürətlə uçan fraqmentlər və zəhərli qazların əmələ gəlməsidir. Partlayışın fiziki mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maddənin daxili enerjisi xarici mühitin müqavimətini dəf edərək maksimum

həcmə çatmağa çalışan genişlənən qaz baloncucu formasında azad olur. Bu baxımdan partlayışı, məhdud fəzada qısamüddətli, idarəolunmaz enerji boşalması kimi təyin etmək olar. Məhz bu qeyri-tənzarlıq halı onun dağıdıcı gücünün əsas səbəbidir. Bəs bu dağıdıcı gücün arxasında hansı kimyəvi reaksiya dayanır? Buna misal olaraq PMN markalı piyada əleyhinə minaya nəzər yetirək.

PMN markalı piyada əleyhinə minanın partlayışı kimyəvi, sürətli, ekzotermik, böyük miqdarda qaz əmələ gətirən bir reaksiyadır. Yaranan mexaniki dağıntılar, fraqmentasiya, deformasiyalar bunların hamısı ikinci dərəcəli hadisələrdir. Əsl səbəb molekulyar səviyyədə baş verən kimyəvi bağların qırılması və yenidən qurulmasıdır. Laboratoriya tədqiqatları və praktikada aparılan analizlərə əsaslanaraq, PMN minasının tərkibindəki TNT-nin detonasiyasının kimyəvi mexanizmini, bu prosesin minanın hər bir hissəsinə termal təsirini və hadisə yerində bu kimyəvi izlərin necə aşkarlanıb təhlil edilməli olduğunu ətraflı şəkildə izah etmək lazımdır.

PMN minası yalnız mühəndislik baxımından hazırlanmış bir konstruksiya deyil, həm də mürəkkəb kimyəvi sistemdir. Onun əsas partlayıcı maddəsi TNT (trinitrotoluol) olub, tərkibində bir metil qrupu (CH₃) və üç nitro qrupu (NO₂) daşıyan toluol

törəməsidir. TNT molekulunun quruluşu aromatik (benzol) halqadan, bir metil qrupundan və üç nitro qrupundan ibarətdir.

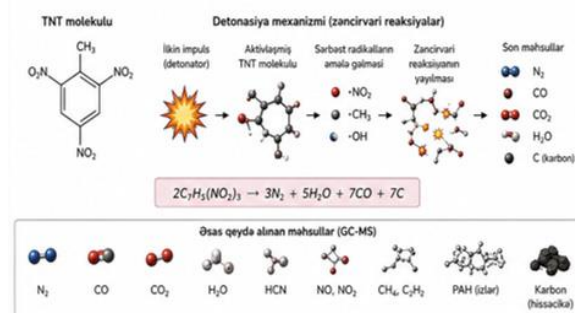
TNT-nin partlayıcı xüsusiyyətlərini məhz nitro qrupları təmin edir. Bu qruplar molekulun tərkibində oksigen ehtiyatı yaradır, karbon və hidrogen atomları isə yanacaq funksiyasını yerinə yetirir. Nəticədə, partlayış reaksiyasının baş verməsi üçün zəruri olan həm oksidləşdirici, həm də yanacaq komponentləri eyni molekul daxilində mövcud olur. Buna görə də TNT xarici oksigen mənbəyindən asılı olmadan sürətlə parçalanaraq böyük həcmdə qaz və istilik enerjisi əmələ gətirə bilər. Məhz bu xüsusiyyət onu yüksək effektiv partlayıcı maddəyə çevirir.

Partlayış prosesinə kimyəvi kinetika baxımından yanaşdıqda, TNT-nin detonasiyası saniyənin milyonda bir hissəsi ərzində baş verən zəncirvari reaksiyadır. İlk impuls kapsul-detonatorun partlaması bir neçə TNT molekulunun aktivləşməsinə səbəb olur. Bu aktivləşmiş molekul parçalanaraq sərbəst radikallar əmələ gətirir. Sərbəst radikallar məsələn, metil radikalı (CH_3), nitro radikalı (NO_2), fenoksil radikalı son dərəcə reaktivdirlər və qonşu TNT molekulaları ilə reaksiyaya girərək onların da parçalanmasına səbəb olurlar. Beləliklə, zəncirvari reaksiya çox sürətlə bütün TNT kütləsinə yayılır. Bu prosesin sürəti Arrhenius tənliyi ilə ifadə edilir: $k = A \cdot \exp(-E_a/RT)$. Burada k -reaksiyanın sürət sabiti, A -pre-eksponensial amil, E_a - aktivləşmə enerjisi, R -universal qaz sabiti, T -isə mütləq temperaturdur. TNT-nin detonasiyası zamanı temperatur çox yüksək olduğu üçün (800-900 °C) eksponensial amil böyük olur və reaksiya praktiki olaraq anı baş verir. TNT üçün bu dəyər təxminən 150-170 kJ/mol civarındadır. Bu nisbətən aşağı aktivləşmə enerjisi TNT-nin nisbətən həssas olmasını izah edir.

Detonasiya reaksiyasının ümumi tənliyi: $2\text{C}_7\text{H}_5(\text{NO}_2)_3 \rightarrow 3\text{N}_2 + 5\text{H}_2\text{O} + 7\text{CO} + 7\text{C}$. Lakin bu tənlik ideal şərait üçün doğrudur. Real şəraitdə, xüsusilə PMN minası kimi qapalı bir korpus daxilində detonasiya baş verdikdə, reaksiya məhsulları daha mürəkkəb olur. Qaz xromatoqrafiyası-kütlə spektrometriyası (GC-MS) ilə apardığımız analizlərdə detonasiya məhsulları arasında azot (N_2), su buxarı (H_2O), karbon monoksit (CO), karbon dioksit (CO_2), hidrogen siyanid (HCN), azot oksidləri (NO , NO_2), müxtəlif kiçik karbohidrogenlər (metan, asetilen, etilen) və hətta polisiklik aromatik karbohidrogenlərin (PAH) izləri aşkar edilir.

Partlayış zamanı əmələ gələn HCN və NO_2 qazları yüksək toksikliyə malik olduqları üçün insan

sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Reaksiya nəticəsində yaranan sərbəst karbon isə xırda hissəciklər şəklində qara tüstü kimi ətrafa yayılır. Bu hissəciklərin ölçüsü bir neçə yüz nanometr səviyyəsində olduğundan, onlar havada uzun müddət asılı vəziyyətdə qala bilər.

Ən maraqlı suallardan biri odur ki: TNT-nin parçalanması molekulyar səviyyədə necə baş verir?

Bu mexanizmi tədqiq etmək üçün kvant kimyası hesablamalarından da istifadə etmək olar. TNT molekulundakı ən zəif bağlar nitro qruplarının aromatik halqaya birləşdiyi C- NO_2 bağlarıdır. Bu bağların dissosiasiya enerjisi təxminən 250-300 kJ/mol təşkil edir. İlk termal təsir (kapsulun alışması) nəticəsində bu bağlar qırılır və NO_2 radikalları ayrılır. Ayrılan nitro radikalları daha sonra digər TNT molekulaları ilə reaksiyaya girir. Bundan əlavə, metil qrupunun (CH_3) parçalanması da baş verir. Nəticədə aromatik halqa parçalanaraq daha kiçik molekulalara, o cümlədən asetilen, etilen və butadienə çevrilir. Sonrakı mərhələdə isə bu aralıq məhsullar oksidləşərək əsasən karbonmonoksit (CO), karbon qazı (CO_2), su buxarı (H_2O) və azot (N_2) əmələ gətirir. Bu çevrilmələrin hamısı son dərəcə qısa müddətdə - mikrosaniyələr (10^{-6} saniyə) ərzində baş verir və yalnız xüsusi reaksiya kameralarında aparılan yüksək sürətli eksperimental müşahidələr vasitəsilə izlənilə bilər.

PMN minasının müxtəlif hissələrinin bu kimyəvi fırtınadan necə təsirləndiyinə baxdıqda, hissələrdən biri bakelit korpusdur. Bakelit fenol-formaldehid qatranı üçölçülü şəbəkə quruluşuna malik bir polimerdir. Onun monomerləri fenol ($\text{C}_6\text{H}_5\text{OH}$) və formaldehid (CH_2O)-dir. Termoqravimetrik analiz (TGA) ilə bakelitin təxminən 350-400°C-də parçalanmağa başladığını, 500°C-dən yuxarı isə sürətli pirolizə uğradığı müəyyən edilir. Lakin PMN partlayışında temperatur 800-900 °C olduğu üçün bakelit saniyənin mində biri ərzində qızır və birbaşa kömürləşir. Piroliz zamanı bakelitdən su buxarı, fenol, kresol, ksilenol, formaldehid, metan, karbon monoksit kimi uçucu məhsullar ayrılır.

Geriye isə yüksək karbonlu, qrafitəbənzər bir qalıq qalır. Bu qalıq çox kövrək olur və şok dalğasının təsiri ilə asanlıqla kiçik fraqmentlərə parçalanır. Bu fraqmentlərin səthini infraqırmızı spektroskopiya (FTIR) ilə tədqiq etdikdə, yandırılmamış bakelitdə xarakterik OH (hidroksil) və CH₂ (metilen) udma zolaqlarını, həmçinin aromatik halqaya xas olan 1600 sm⁻¹ civarında zolaqları müşahidə edilir. Lakin karbonlaşmış fraqmentlərdə bu zolaqlar xeyli zəifləyir, əvəzində C=C, C=O və C-O bağlarına aid yeni zolaqlar görünür. Bəzi hallarda karbonlaşmış səthdə CH₂, CH₃ qruplarının qalıq izlərinə də rast gəlinir ki, bu da natamam pirolizi göstərir.

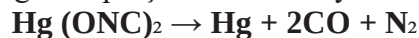
Komponent	İlkin material	Yüksək temperaturda dəyişiklik	Əsas məhsullar / izlər	Qalıq izlər
Bakelit korpus		350-500 °C Piroliz və karbonlaşma	H ₂ O, Fenol, Kresol, CO, CO ₂	
Rezin təzyiq lövhəsi		400-600 °C Depolimerləşmə, piroliz	Stirol, Butadien, Etilbenzol	
Metal hissələr (vurucu, yay, sənəc)	Fe-C ərintisi	>500 °C Oksidləşmə	Fe ₂ O ₃ , Fe ₃ O ₄	
Kapsul-detonator	Hg(ONC) ₂ , Pb(N ₃) ₂ , Pb(C ₆ H ₅ N ₃ O ₈) ₂ , Tetrasen	Çox yüksək Ani parçalanma	Hg, Pb, N ₂ , CO, H ₂ O	

Rezin təzyiq lövhəsinə kimyəvi baxış daha mürəkkəbdir. PMN-nin təzyiq lövhəsi adətən stirol-butadien kauçuku (SBR) və ya təbii kauçukdan hazırlanır. Bu polimerlərin tərkibində ikiqat bağlar (C=C) olur ki, bu da vulkanizasiya zamanı kükürdlə çarpaz bağlanmaya imkan verir. Yüksək temperaturda rezin ərimir, əksinə, depolimerləşir və pirolizə uğrayır. Piroliz-QÇKƏ (Py-GC/MS) analizində rezindən ayrılan başlıca məhsulların stirol, butadien, izopren, etilbenzol, vinilsikloheksen, həmçinin. müxtəlif aromatik birləşmələr (benzol, toluol) olduğu müəyyən edilir. Bu maddələrin çoxu uçuucu olduğu üçün rezin lövhənin böyük bir hissəsi qaz halında ətrafa yayılır. Qalan qalıq isə əsasən karbondan ibarət olan kövrək bir kütlədir. Hadisə yerində bu qalıqları tapmaq çətindir, lakin bəzən onlar çöküntü şəklində partlayış mərkəzinə yaxın ərazilərdə toplanır.

Metal hissələr vurucu, yay vəancaq əsasən poladdan, yəni dəmir-karbon ərintisindən hazırlanır. Yüksək temperaturda poladın səthində oksidləşmə baş verir. Bu oksid təbəqəsinin qalınlığını və tərkibini rentgen fotoelektron spektroskopiyası (XPS) ilə ölçüldükdə, 300°C-də səthdə əsasən Fe₃O₄ (maqnetit) əmələ gəlir. Bu, qara rəngli oksiddir. 500°C-dən yuxarı isə Fe₂O₃ (hematit) qırmızımtıl-qəhvəyi oksid üstünlük təşkil edir. Lakin PMN partlayışında yüksək temperatur çox qısamüddətli olduğu üçün oksid təbəqəsi nazik olur (bir neçə yüz

nanometr) və rəngi adətən sarıdan maviyə qədər dəyişir, bu, nazik təbəqə interferensiyası ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, poladda olan karbon da yüksək temperaturda dəmir ilə reaksiyaya girərək sementit (Fe₃C) əmələ gətirə bilər. Lakin belə yüksək temperaturda karbon daha çox oksidləşərək CO və CO₂-yə çevrilir. Əgər metal səthində xlorid ionları varsa (məsələn, torpaq mühitindən), yüksək temperatur korroziyanı sürətləndirə bilər, bu da əlavə analitik əlamətdir.

Kapsul-detonator isə tamamilə fərqlidir. Onun tərkibində birinci dərəcəli partlayıcı maddə olur: ən çox cıvə fulminat (Hg(ONC)₂), qurğuşun azid (Pb(N₃)₂), qurğuşun stifat (C₆H₃N₃O₈Pb) və ya tetrasen (C₂H₄N₁₀O) ilə qarışdırılır. Bu maddələr mexaniki təsirə son dərəcə həssasdır və detonasiya sürətləri yüksəkdir. Onların parçalanma mexanizmləri fərqlidir. Məsələn, cıvə fulminatı qızdırıldıqda aşağıdakı parçalanma reaksiyası baş verir:

Bu reaksiya nəticəsində elementar cıvə (Hg), karbonmonoksid (CO) və azot (N₂) əmələ gəlir. Elementar cıvə yüksək toksikliyə malikdir və buxar halında insan sağlamlığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Hadisə yerindən götürülmüş torpaq nümunələrində cıvənin miqdarının normadan yüksək olması bəzi hallarda tərkibində cıvə fulminatı olan kapsulun tətbiq edildiyini göstərə bilər. Bununla belə, belə nəticə yalnız digər kriminalistik və kimyəvi sübutlarla birlikdə qiymətləndirildikdə etibarlı hesab oluna bilər.

Qurğuşun azid isə: Pb(N₃)₂ → Pb + 3N₂. Burada elementar qurğuşun ayrılır. Qurğuşun ağır metal olduğu üçün torpağın üst qatında qalır və asanlıqla aşkar edilə bilər. Bu metalları atom udma spektroskopiyası (AAS) və induktiv birləşmiş plazma kütlə spektrometriyası (ICP-MS) ilə təyin etmək mümkündür. Bu üsullar milyardda bir (ppb) həssaslığa malikdir.

İndi isə ən vacib praktiki suala cavab: hadisə yerində bu kimyəvi izləri necə toplamalı, necə təhlil etməli?

Birincisi, partlayış mərkəzindən və ətrafından torpaq, su, hava nümunələri götürülür. Torpaq nümunələri müxtəlif dərinliklərdən (0-5 sm, 5-10 sm, 10-20 sm) və müxtəlif məsafələrdən (mərkəzdən 1 m, 5 m, 10 m) götürülməlidir. Hər bir nümunə ayrıca şüşə qaba və ya PTFE (teflon) torbalara qoyulur, etiketlenir və soyuq vəziyyətdə (4°C) laboratoriyaya daşınır. Hava nümunələri üçün xüsusi adsorbent borucuqlardan (məsələn, Tenax TA) istifadə olunur. Su nümunələri isə tünd şüşə butulkalarda, konser-

vant əlavə edilərək saxlanılır.

Laboratoriyaya çatdırıldıqdan sonra nümunələr bir neçə ardıcıl mərhələdə təhlil edilir. Birinci mərhələdə uçucu üzvi birləşmələrin (VOC) analizi aparılır. Bu məqsədlə nümunə qapalı sistemdə təxminən 90°C temperaturda 30 dəqiqə qızdırılır, daha sonra isə baş boşluğu (headspace) qaz xromatoqrafiyası-kütlə spektrometriyası (GC-MS) üsulu ilə təhlil edilir. Bu analiz vasitəsilə benzol, toluol, etilbenzol, ksilenlər (BTEX), stirol, fenol, kresollar, eləcə də metan, etan, etilen və asetilen kimi aşağı molekullu karbohidrogenlər müəyyən edilə bilər. Nümunədə stirol və butadienin aşkar olunması rezin materialların termiki parçalanmasının izlərinə, fenol və kresolların müəyyən edilməsi isə bakelit tərkibli materialların mövcudluğuna işarə edə bilər.

İkinci mərhələdə yarımuçucu və qeyri-uçucu üzvi birləşmələrin təhlili həyata keçirilir. Bunun üçün nümunədən diklormetan və ya asetonitril kimi uyğun həlledicilər vasitəsilə ekstraksiya aparılır. Ekstraksiya prosesi ultrasəs vannasında və ya Soxhlet aparatında yerinə yetirilə bilər. Sonra alınmış ekstrakt həlledicinin bir hissəsi buxarlandırılmaqla qatılaşdırılır və qaz xromatoqrafiyası-kütlə spektrometriyası (GC-MS) və ya yüksək effektiv maye xromatoqrafiyası (HPLC) üsulları ilə təhlil edilir.

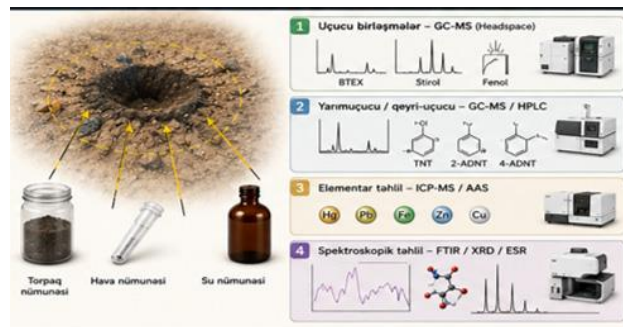
HPLC üsulu vasitəsilə natamam partlayış hallarında qalıq TNT-ni, eləcə də onun parçalanma məhsullarını və transformasiya törəmələrini, o cümlədən 2-amino-4,6-dinitrotoluol, 4-amino-2,6-dinitrotoluol və 2,4-diamino-6-nitrotoluolu müəyyən etmək mümkündür.

Üçüncü mərhələdə elementar tərkib təhlil edilir. Bu məqsədlə torpaq nümunəsi, adətən, “çar suyu”nda (aqua regia, $\text{HCl}_3 = 3:1$) həll edilir, sonra isə induktiv əlaqəli plazma-kütlə spektrometriyası (ICP-MS) və ya atom-absorbsion spektrometriya (AAS) üsulları ilə cıvə (Hg), qurğuşun (Pb), dəmir (Fe), sink (Zn), mis (Cu) və xrom (Cr) kimi elementlərin miqdarı müəyyən edilir. Torpaq nümunəsində cıvənin konsentrasiyasının fon səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə üstələməsi bəzi hallarda tərkibində cıvə fulminatı olan kapsulun istifadə edildiyini göstərə bilər. Lakin bu nəticə yalnız digər kriminalistik və analitik sübutlarla birlikdə qiymətləndirildikdə etibarlı hesab olunur.

Dördüncü mərhələdə spektroskopik təhlil aparılır. Bunun üçün quru nümunə kalium bromid (KBr) ilə homogen şəkildə qarışdırılaraq tablet hazırlanır və Furiye çevirməli infraqırmızı spektroskopiya (FTIR) üsulu ilə 400–4000 sm^{-1} dalğa ədədi dia-

pazonunda spektr qeydə alınır.

Partlayış məhsullarına xas olan udma zolaqları CO (təxminən 2100 sm^{-1}), NO (təxminən 1850 sm^{-1}), aromatik halqalar (1600, 1500 sm^{-1}), karbonil (1700-1750 sm^{-1}) maddənin tərkibi haqqında dəyərli məlumatları verir.

Tutaq ki, partlayış mərkəzindən götürülmüş torpaq nümunəsində yüksək miqdarda fenol (bakelit) və stirol (rezin) aşkar edilib, eyni zamanda cıvə konsentrasiyası normaldan 50 dəfə yüksəkdir. Bu PMN minasının istifadə edildiyini, kapsulun cıvə fulminatlı olduğunu, korpusun bakelit, təzyiq lövhəsinin isə stirol-butadien rezindən hazırlandığını söyləməyə əsas verir. Əgər torpaqda qurğuşun miqdarı yüksəkdirsə, lakin cıvə yoxdursa, bu, qurğuşun azıdlı və ya qurğuşun stıfnatlı kapsulun göstəricisidir. Əgər heç bir ağır metal aşkar edilmirsə, lakin üzvi maddələr (fenol, kresol, stirol) var və TNT metabolitləri də tapılırsa, kapsulun tetrasen və ya başqa birinci dərəcəli partlayıcı maddədən olduğu ehtimal edilə bilər. Lakin tetrasenin tərkibində metal olmadığı üçün onu aşkar etmək çətindir. Bu zaman daha çox sərbəst radikalların izlərinə (ESR spektroskopiyası ilə) baxmaq lazım gəlir.

Partlayış nəticəsində əmələ gələn qazların tərkibinin operativ qiymətləndirilməsi üçün portativ qaz analizatorlarından da istifadə olunur. Bu cihazlar müxtəlif iş prinsiplərinə əsaslanan elektrokimyəvi sensorlar, katalitik sensorlar (catalytic bead), fotoionizasiya detektorları (PID) və digər qaz sensorları ilə təchiz oluna bilər. Onların köməyi ilə karbonmonoksid (CO), karbon qazı (CO₂), hidrogen sulfid (H₂S), hidrogen sianid (HCN), azot dioksid (NO₂) və kükürd dioksid (SO₂) kimi qazların konsentrasiyasını real vaxt rejimində müəyyən etmək mümkündür.

Məsələn, hidrogen sianidin (HCN) aşkar edilməsi TNT-nin natamam parçalanması və ya natamam oksidləşməsi nəticəsində zəhərli aralıq məhsulların əmələ gəldiyini göstərə bilər. Bu isə partlayışın oksigenin məhdud olduğu şəraitdə baş verdiyinə dair mühüm analitik göstəricilərdən biri hesab olunur.

PMN minası nümunəsində həmçinin materialların kimyəvi dayanıqlığı da nəzərə alınır. Bakelit nisbətən kimyəvi cəhətdən davamlıdır, turşulara, qələvilərə, həlledicilərə yaxşı dözür. Lakin konsentrasiya sulfat turşusu və ya qələvilər onu hidroliz edə bilər. Rezin isə günəş işığında (UV) və ozonda sürətlə köhnəlir, çatlayır və elastikliyi itirir. PMN minasının uzun müddət saxlanması zamanı rezində bu cür dəyişikliklər baş verə bilər ki, bu da onun işləmə mexanizminə təsir edir.

Nəzəri baxımdan termodinamik və kinetik modellər də qurulur. TNT-nin detonasiyası üçün Gibbs sərbəst enerjisinin dəyişməsi (ΔG) çox mənfidir

və təxminən -5000 kJ/mol. Bu, reaksiyanın hansı istiqamətdə gedəcəyini, tarazlıq vəziyyətini müəyyən edir. Lakin detonasiya tarazlıq prosesi deyil və o, qeyri-tarazlıq şəraitində, çox yüksək sürətlə baş verir. Buna görə də reaksiya mexanizmini öyrənmək üçün keçid vəziyyəti nəzəriyyəsindən və kvant kimyası hesablamalarından (məsələn, DFT sıxlıq funksionalı nəzəriyyəsi) istifadə edilir. Bu hesablamalar TNT molekulunun hansı bağlarının ilk olaraq qırıldığını, hansı aralıq məhsulların əmələ gəldiyini, aktivləşmə enerjisinin qiymətini dəqiqləşdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Swinton, R. J., & Bergeron, D. (2004). Evaluation of a Silent Killer, the PMN Anti-Personnel Blast Mine.
2. Jane's Information Group (1998). Jane's Mines and Mine Clearance.
3. Yallop, H. J. (1980). Explosion Investigation. Forensic Science Society.
4. Beveridge, A. (1998). Forensic Investigation of Explosions. Taylor & Francis.
5. Meyer, R., Köhler, J., & Homburg, A. (2007). Explosives (6th ed.). Wiley-VCH.
6. Yinon, J. (1999). Forensic and Environmental Detection of Explosives. John Wiley & Sons.
7. National Institute of Justice (2005). A Guide for the Selection and Use of Explosives Detectors and Explosives Evidence Collection.
8. Johnson, G. R., & Cook, W. H. (1983). A constitutive model and data for metals subjected to large strains, high strain rates and high temperatures.
9. Meyers, M. A. (1994). Dynamic Behavior of Materials. John Wiley & Sons.
10. Zeldovich, Ya. B., & Raizer, Yu. P. (2002). Physics of Shock Waves and High-Temperature Hydrodynamic Phenomena. Dover Publications.
11. Oxley, J. C., Smith, J. L., Resende, E., & Pearce, E. (2003). Quantification and aging of the post-blast residue of TNT landmines. Journal of Forensic Sciences, 48(4), 742-753. DOI: 10.1520/jfs2002404
12. Lott, P. F., & Hurst, G. B. (2005). Systematic analysis of post-blast organic traces in soil, application of color tests, TLC, GC-MS, and ITMS. Journal of Chromatography A.
13. Stauffer, E., & Lentini, J. J. (2003). Headspace-GC/MS detection of TATP traces in post-explosion debris. Forensic Science International.
14. Wong, H.-W., & Broadbelt, L. J. (2015). Quantitative determination of species production from phenol-formaldehyde resin pyrolysis. Polymer Degradation and Stability, 112, 122-131.
15. Pacheco-Londoño, L. C., et al. (2021). Chemical detection of explosives in soil for locating buried landmines. SPIE Proceedings.
16. Zhang, Y., et al. (2016). Thermal decomposition and kinetic evaluation of decanted 2,4,6-trinitrotoluene (TNT). IOP Conference Series: Materials Science and Engineering.
17. V. V. Serio, et al. (2009). Pyrolysis of phenol-formaldehyde resin: experiments and modeling. Advanced Fuel Research, 201, 81-92.
18. S. Singh, et al. (2015). Novel Approaches to Forensic Explosives Recovery, Storage and Analysis. Forensic Science International

X Ü L A S Ə

Məqalədə PMN markalı piyada əleyhinə minanın partlayışı kimyaçı baxışından təhlil edilir. Partlayış əsasən TNT-nin detonasiyası nəticəsində baş verən sürətli, ekzotermik zəncirvari radikal reaksiyadır. Reaksiya nəticəsində CO, CO₂, HCN, NO₂, his kimi zəhərli qazlar və bərk qalıqlar əmələ gəlir. Minanın bakelit korpusu pirolizlə karbonlaşaraq kövrək fraqmentlərə parçalanır; rezin təzyiq lövhəsi depolimerləşərək qaz-

lara çevrilir; metal hissələr oksidləşərək rəng dəyişir; kapsulun tərkibindəki cıvə və ya qurğuşun kimi ağır metallar torpaqda qalır. Hadisə yerindən nümunələrin düzgün götürülməsi, GC-MS, HPLC, AAS, ICP-MS, FTIR kimi analitik üsullarla təhlili partlayıcı qurğunun tipini, mənşəyini və partlayış şəraitini müəyyən etməyə imkan verir. Kimyəvi analiz mexaniki deformasiya təhlili ilə müqayisədə daha dəqiq və etibarlı nəticələr təqdim edir.

DETECTION AND ANALYSIS OF POST-DETONATION RESIDUES OF THE PMN ANTI-PERSONNEL MINE

VASİF GASIMOV

*Trainee for the position of Leading Expert in
the Ballistics and trasology expertise division of
the Forensic Science Center of the Ministry of Justice of
the Nakhchivan Autonomous Republic*

S U M M A R Y

The article analyzes the explosion of a PMN-type anti-personnel mine from a chemist's perspective. The explosion is primarily a rapid, exothermic chain radical reaction resulting from the detonation of TNT. The reaction produces toxic gases such as CO, CO₂, HCN, NO₂, soot, and solid residues. The bakelite casing undergoes pyrolysis, carbonizes, and fragments into brittle pieces; the rubber pressure plate depolymerizes and turns into gases; metal parts oxidize and change color; heavy metals such as mercury or lead from the detonator capsule remain in the soil. Proper sampling from the explosion site and analysis using GC-MS, HPLC, AAS, ICP-MS, FTIR, and other analytical methods allow determination of the type, origin, and conditions of the explosive device. Chemical analysis provides more accurate and reliable results compared to mechanical deformation analysis.

PATLAMA SONRASI PMN ANTI-PERSONEL MAYINININ KALINTILARININ TESPİTİ VE ANALİZİ

VASİF GASIMOV

*Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı
Adli Uzmanlık Merkezinin Balistik ve trasolojik
incelemeler bölümünde baş uzman stajyeri*

Ö Z E T

Makalede, PMN tipi anti-personel mayının patlaması bir kimyager bakış açısıyla analiz edilmektedir. Patlama, temelde TNT'nin detonasyonu sonucu meydana gelen hızlı, ekzotermik zincir radikal reaksiyondur. Reaksiyon sonucunda CO, CO₂, HCN, NO₂, is gibi zehirli gazlar ve katı kalıntılar oluşur. Mayının bakalit gövdesi piroliz ile karbonlaşarak gevrek parçalara ayrılır; lastik basınç plakası depolimerleşerek gazlara dönüşür; metal parçalar oksitlenerek renk değiştirir; kapsül içindeki cıva veya kurşun gibi ağır metaller toprakta kalır. Olay yerinden uygun şekilde numune alınması ve GC-MS, HPLC, AAS, ICP-MS, FTIR gibi analitik yöntemlerle analiz, patlayıcı cihazın tipini, kökenini ve patlama koşullarını belirlemeye olanak tanır. Kimyasal analiz, mekanik deformasyon analizine kıyasla daha doğru ve güvenilir sonuçlar sunar.

ОБНАРУЖЕНИЕ И АНАЛИЗ ОСТАТКОВ ПРОТИВОПЕХОТНОЙ МИНЫ ПМН ПОСЛЕ ВЗРЫВА

ВАСИФ ГАСЫМОВ

*Стажёр на должности ведущего
эксперта отдела баллистических и
трасологических экспертиз Центра Судебной
Экспертизы Министерства Юстиции
Нахичеванской Автономной Республики*

Р Е З Ю М Е

В статье анализируется взрыв противопехотной мины типа ПМН с точки зрения химика. Взрыв представляет собой быструю экзотермическую цепную радикальную реакцию, возникающую в результате детонации ТНТ. В результате реакции образуются токсичные газы (CO , CO_2 , HCN , NO_2 , сажа) и твёрдые остатки. Бакелитовый корпус мины пиролизуется, обугливается и распадается на хрупкие фрагменты; резиновая нажимная пластина деполимеризуется и превращается в газы; металлические детали окисляются и меняют цвет; тяжёлые металлы (ртуть или свинец) из капсюля-детонатора остаются в почве. Правильный отбор проб с места происшествия и анализ с помощью ГХ-МС, ВЭЖХ, ААС, ИСП-МС, ИК-спектроскопии и других методов позволяют определить тип, происхождение и условия взрыва. Химический анализ даёт более точные и надёжные результаты по сравнению с анализом механических деформаций.

*Rəyçi: Ballistik və trasoloji ekspertizalar ekspertizalar
şöbəsinin rəisi Hacıbala Hacıyev
Təqdim edən: V. Qasimov
Daxil olma tarixi: 12.03.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ S. 159-164

ORXAN QASIMOV

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

E-mail : lawyer_dia@yahoo.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/ZKGW7461>

DÖVLƏTƏ XƏYANƏT CİNAYƏTİNİN SUBYEKTİV CƏHƏTİ HAQQINDA

Açar sözlər: dövlətə xəyanət, subyektiv cəhət, cinayət tərkibi, cinayət məsuliyyəti, təqsir, birbaşa qəsd, formal tərkib.

Keywords: treason, subjective element, elements of the crime, criminal liability, guilt, direct intent, formal elements.

Anahtar kelimələr: devlet hainliğı, sübjektiv unsur, suçun unsurları, ceza sorumluluğu, kusur, doğrudan kast, şekli suç tipi.

Ключевые слова: измена государству, субъективная сторона, состав преступления, уголовная ответственность, вина, прямой умысел, формальный состав.

Dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv əlamətləri cinayətin törədilməsində şəxsin daxili psixi vəziyyətini və mənəvi münasibətini əks etdirir, eyni zamanda cinayət tərkibinin ayrılmaz və mühüm elementlərindən birini təşkil edir. Bu əlamətlər cinayətin təsadüfi deyil, məqsədli və şüurlu şəkildə törədildiyini, həmçinin əməlin dövlətin fundamental maraqlarına qarşı yönəldiyini göstərir.

Cinayətin subyektiv cəhəti mühüm hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Professor F.Y.Səməndərovun fikrincə, obyektiv cəhətinə görə oxşar olan əməllər məhz subyektiv cəhətin köməyi ilə bir-birindən fərqlənir [4, s.196].

“Dövlətə xəyanət” əməli təkcə hüquq normasının pozulması deyil, həm də şəxsin dövlət və cəmiyyət qarşısında daşdığı xüsusi sosial-mənəvi öhdəliyin pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu səbəbdən belə hərəkət ilkin olaraq prezumpativ şəkildə mənəvi olaraq yanlış sayılır və bu prezumpsiya xəyanəti törədən şəxsin hərəkətini əsaslandırmaq məsuliyyətini yaradır. Xəyanətin bu prezumpativ yanlışlığı üç qarşılıqlı tamamlayıcı məntiqi elementlə izah oluna bilər: birincisi, etimadın pozulması: dövlət institutlarına, xüsusən də üzərlərinə məxfi informasiyanı mühafizə etmək öhdəliyi qoyulmuş vəzifəli şəxslərə ictimai və institusional etimad göstərilir və bu etimadın bilərəkdən pozulması həm konkret idarəedici subyektlərin, həm də ümumi ictimai münasibətlərin zəifləməsi ilə nəticələnir; ikincisi, qarşılıqlı qəbul olunmuş öhdəliklərin və normativ gözləntilərin pozulmasıdır: dövlət qulluğunu həyata keçirən şəxs və ya vəzifəli şəxs xidmətə daxil

olarkən müəyyən hüquqi və etik öhdəlikləri qəbul edir və bu öhdəliklərin pozulması, nəticəsindən asılı olmayaraq, həmin münasibət sisteminin əsas norma və gözləntilərinin pozulması deməkdir; üçüncüsü isə qarşılıqlılıq prinsipi baxımından sui-istifadədir: fərd dövlətin təmin etdiyi kollektiv faydalardan (təhlükəsizlik, hüquqi müdafiə, sosial təminat və s.) yararlanır və bu sistemin dayaqlarını zədələyərək həmin faydaların mənimsənilməsinin əvəzini verməmək yolu ilə icma daxili ədalətli paylanma münasibətlərini pozur. Bu məntiqi izah xəyanətin sadəcə ümumi normativ pozuntu olmaqdan fərqli olduğunu, onun xüsusi, sosial-mənəvi münasibətlərin pozulması olduğunu göstərir. Bununla belə, xəyanətin mənəvi yükü kontekstdən asılıdır: etimadın zəif olduğu və ya institusional əlaqələrin pozulduğu ədalətsiz və repressiv rejimlərdə prezumpsiya zəifləyə bilər, lakin bu prezumpsiyanın tam aradan qalxması üçün ayrıca və konkret əsaslandırma tələb olunur. Həmçinin sosial aidiyyətin faktiki olmaması və ya məqsədli rol icrası halında, yəni şəxsin daxil olduğu icmaya mənəvi-sosial bağlılıq yaratmaması halında eyni hərəkət casusluq kimi qiymətləndirilə bilər və bu dövlətə xəyanət kateqoriyasının məzmunundan fərqlənir. Nəticə olaraq, dövlətə xəyanətin subyektiv cəhəti analiz edilərkən əsas diqqət şəxsin cəmiyyətə faktiki integrasiyasına, onun qarşısında götürdüyü öhdəliklərin xarakterinə və aldığı faydaların qarşılıqlılıq prinsipi çərçivəsində qiymətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Bu tərəfdən verilən hüquqi qiymətləndirmə həm normativ dəqiqliyi, həm də etik əsaslandırmanı təmin etmiş

olar [9, s. 427–461].

Hüquq ədəbiyyatı çərçivəsində dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhəti əsasən birbaşa qəsd və məqsədli davranış prinsipləri ilə xarakterizə olunur. Bu, təqsirləndirilən şəxsin yalnız hadisənin baş verdiyini bilməsi ilə kifayətlənməyib, onun nəticələrini dərk etməsi və həmin nəticələrin yaranmasına şüurlu şəkildə nail olmaq niyyətində olması deməkdir.

Təqsirkar şəxs Cinayət Məcəlləsinin 274-cü maddəsində qeyd edilən əməllərdən hər hansı birini törətdiyini və onun ictimai təhlükəli olduğunu dərk edir, həmin əməlin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi toxunulmazlığı, dövlət təhlükəsizliyi və ya müdafiə qabiliyyəti üçün təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görür və bunları törətməyi arzu edir [1, cild 2, s.538]. Beləliklə, bu təqsirləndirilən şəxsin yalnız hadisənin baş verdiyini bilməsi ilə kifayətlənməyib onun nəticələrini dərk etməsi və həmin nəticələrin yaranmasına şüurlu şəkildə nail olmaq niyyətində olması deməkdir.

Dövlətə xəyanət cinayətinin törədilməsinin motivləri müxtəlif (tamah, siyasi, dini və s.) ola bilər və bu əməlin tövsifinə təsir göstərmir [7, s.460].

Ədəbiyyatda və məhkəmə praktikasında subyektiv cəhətin tərkib hissələri aşağıdakı elementlər üzrə müəyyən edilir:

1. qəsdin mövcudluğu – təqsirləndirilən şəxsin dövlətə qarşı yönəlmiş fəaliyyəti dərk etməsi və bunun nəticələrini arzu etməsi;
2. məqsədli davranış – konkret əməliyyatlarda və ya məlumat mübadiləsində şüurlu iştirak;
3. motiv və iradi yönüm – maddi, ideoloji və ya siyasi təsirlərin şəxsin qərarvermə prosesində rolu.

Cinayət Məcəlləsinin 274-cü maddəsinin dispozisiyasında dövlətə xəyanət kimi təsbit edilən bütün əməllərin subyektiv cəhətləri yalnız təqsirin birbaşa qəsd forması ilə xarakterizə olunur [5, s.910-911], yəni təqsirkar öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk edir, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görür və bu nəticələrin baş verməsini arzu edir.

Bu halda cinayətkarın niyyəti dövlətin suverenliyinə, dövlət təhlükəsizliyinə, **ərazi toxunulmazlığına** və ya müdafiə qabiliyyətinə zərər vurmağa yönəlmiş olur. Qəsd forması baxımından bu niyyət həm birbaşa qəsd şəklində, yəni şəxsin dövlətə zərər vurmaq məqsədini konkret şəkildə qarşısına məqsəd kimi qoymasında, həm də dolaylı qəsd şəklində, yəni belə nəticənin yaranmasını istəməsə də, onun baş verməsinə **şüurlu surətdə yol verməsinə** ifadə oluna bilər.

Cinayətin subyektiv cəhəti dövlətə xəyanət əməlinə ən mühüm hüquqi elementlərdən biri hesab olunur, çünki burada şəxsin davranışının daxili motivasiyası, iradi münasibəti və nəticəyə yönəlmiş şüurlu fəaliyyəti araşdırılır. Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 22.04.2025-ci il tarixli, 1(101)-952/2025 nömrəli iş üzrə hökmündə bu elementin məzmunu birbaşa qəsd anlayışı əsasında formalaşdırılmışdır. Məhkəmə göstərmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs məlumatların xarici xüsusi xidmət orqanına ötürülməsinin mümkün nəticələrini dərk etmiş, həmin nəticələri arzu etmiş və davranışını məhz bu məqsədlə həyata keçirmişdir [3].

Subyektiv cəhət müəyyən edilərkən təqsirləndirilən şəxsin müdafiə zamanı irəli sürdüyü dəlillər, məsələn foto və video materialların, guya, casusluq xarakteri daşımadığı barədə açıqlamalar istintaq materialları ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. İbtidai istintaq zamanı təqdim edilmiş etirafedici ifadələr, elektron yazışmalar, ekspert rəyləri və əməliyyat-axtarış məlumatları şəxsin davranışının planlı və məqsədli şəkildə qurulduğunu təsdiqləmişdir. Bu sübutlar göstərmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs hərəkətlərinin mahiyyətini başa düşmüş, xarici dövlət nümayəndələri ilə əlaqəyə girməyi könüllü seçmiş və informasiya ötürmə prosesini məqsədli şəkildə idarə etmişdir.

Məhkəmə həmçinin, təqsirləndirilən şəxsin törətdiyi cinayətin motivlərini də geniş şəkildə təhlil etmişdir. Maddi marağın mövcudluğu, yəni xidmət göstərilməsi müqabilində pul əldə etmək niyyəti subyektiv cəhətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu motiv şəxsin əməlini təsadüfi addım deyil, iqtisadi mənafeələrə əsaslanan şüurlu qərar kimi dəyərləndirməyə imkan vermişdir. Bundan əlavə, hökmdə ideoloji təsirin elementləri də qeyd edilmiş və təqsirləndirilən şəxsin müəyyən xarici dövlətə simpatiya göstərməsi onun qəsdini gücləndirən psixoloji faktor kimi qiymətləndirilmişdir. Bu amillərin birlikdə mövcudluğu dövlətə xəyanət cinayətində subyektiv cəhətin kompleks xarakterini nümayiş etdirir.

Subyektiv cəhətin müəyyən edilməsində məqsədli davranışın konkret təzahürləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd edilən cinayət işində (1(101)-952/2025 nömrəli cinayət işi üzrə 22.04.2025-ci il tarixli hökm) təqsirləndirilən şəxs SOCAR-ın strateji əhəmiyyət daşıyan infrastruktur obyektlərini çəkmiş, görüntüləri sistemli şəkildə toplamış və məlumatları ardıcıl şəkildə xarici tərəflərə göndərmişdir. Bu hərəkətlər nəticənin təsadüfi deyil, əv

vəlcədən planlaşdırılmış məqsədlə əldə edilməsini göstərir. Beləliklə, subyektiv tərəf yalnız nəticəyə yönəlmiş niyyətlə məhdudlaşmır, həm də cinayətin icrasının mərhələli şəkildə təşkil edilməsinə dəlalət edir [3].

Bütün bu faktların analizi göstərir ki, dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhəti təqsirləndirilən şəxsin qəsdinin dərəcəsi, davranışının məqsədi və motivlərin xarakteri əsasında müəyyən edilmişdir. Məhkəmə subyektiv elementi yalnız şəxsin daxili münasibəti kimi deyil, həm də konkret hərəkət modelinə bağlı psixoloji-iradi proses kimi qiymətləndirmişdir. Nəticədə məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, təqsirləndirilən şəxsin əməli bilavasitə qəsd, məqsədli fəaliyyət və maddi-ideoloji motivlərin birgə təsiri nəticəsində törədilmişdir.

Subyektiv cəhətin mühüm göstəricilərindən biri odur ki, şəxs **şüurlu şəkildə** hərəkət edir və törətdiyi əməl nəticəsində dövlət maraqlarına yönələn təhlükənin fərqlində olur. Yalnız bu halda, yəni şəxsin iradə və məqsəd birliyinin dövlətə zərər vurmaq niyyətinə yönəldiyi sübuta yetirildikdə onun əməli dövlətə xəyanət kimi hüquqi qiymət ala bilər. Beləliklə, dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhəti qəsd, məqsəd və **şüurlu hərəkət** kimi əsas psixoloji elementlərlə xarakterizə olunur. Qəsdin bilavasitə xarakter daşması, yəni şəxsin **öz iradəsi və bilavasitə niyyəti ilə dövlətin təhlükəsizliyinə, suverenliyinə, ərazi toxunulmazlığına və müdafiə qabiliyyətinə zərər vurmaq** məqsədi güdməsi bu cinayətin digər analoji əməllərdən fərqləndirici xüsusiyyətidir.

Dövlətə xəyanət cinayətində məqsəd dövlətin suverenliyinə, təhlükəsizliyinə, ərazi toxunulmazlığına və ya müdafiə qabiliyyətinə xələl gətirmək, onun milli maraqlarına zərər vurmaqdır. Məqsəd qəsdin əsas məzmununu təşkil edir və əməlin xəyanət kimi tanınması üçün vacib şərt sayılır. Bu anlayış yalnız əməli həyata keçirmək və ya məlumat ötürmək kimi faktiki addımları əhatə etmir, həm də hərəkətlərin şüurlu, planlı və nəticəyə yönəlmiş xarakterini özündə əks etdirir. ABŞ hüquqi doktrinasında bu *“willful engagement”* (“qəsdən iştirak”) və *“purposeful participation”* (“məqsədli iştirak”) terminləri ilə ifadə olunur və casusluq işlərində geniş tətbiq edilir. Məsələn, ABŞ federal qanunlarında hər hansı gizli məlumatın ötürülməsi yalnız onun məqsədli və şüurlu şəkildə icrası sübuta yetirildikdə casusluğun subyektiv cəhəti kimi qiymətləndirilir.

Motiv isə şəxsi bu hərəkətə sövq edən psixoloji səbəbi ifadə edir və qəsd ilə məqsədin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Dövlətə xəyanətin mo-

tivləri müxtəlif ola bilər: ideoloji və ya siyasi baxış fərqliliyi, şəxsi maraqlar (məsələn, yaşamaq üçün xaricə köçmə [2, s.355]), maddi mənfəət əldə etmə istəyi, xarici dövlətlərin təsiri və s.

Bununla belə, motivin mövcudluğu təkbəşinə cinayətin subyektiv tərəfini formalaşdırmır. Burada əsas olan **şüurlu qəsd** və dövlətə zərər vurmaq məqsədidir. Motiv yalnız niyyətin möhkəmləndirilməsi və əməl kontekstinin izahı üçün nəzərə alınır. Beynəlxalq tədqiqatlarda, o cümlədən ABŞ və Kanada hüquq sistemində dövlətə xəyanət və casusluq cinayətlərində motiv və iradi yönüm qəsd ilə birlikdə qiymətləndirilir, yəni təqsirləndirilən şəxsin niyyəti, məqsədli davranışı və motivin harmoniyası subyektiv cəhəti tam sübuta yetirmək üçün vacib hesab olunur. Fərqli hüquqi sistemlərin təhlili göstərir ki, subyektiv tərəfin düzgün müəyyən edilməsi cinayət məsuliyyətinin dəqiq müəyyənəndirilməsi üçün zəruridir. İngilis hüquq doktrinasında casusluq hallarında *“mens rea”* yalnız nəticəyə yönəlmiş qəsdə əhatə etməyib, həm də şəxsin əməli törədərkən şüurlu seçimini nəzərə alır. M.Fosterin fikrincə, mens rea (və ya “təqsirli niyyət”) anlayışı cinayətin ümumiyyətlə, yalnız qadağan edilmiş bir hərəkətdən deyil, həm də cəzanı təmin etmək üçün kifayət qədər “psixi elementdən” ibarət olması fikrini əks etdirir. Müəyyən federal cinayət üçün tələb olunan psixi vəziyyətlə bağlı müntəzəm olaraq üç sual yaranır:

1) cinayəti müəyyən edən qanunda psixi vəziyyət tələbi və ya ümumiyyətlə tələblər varmı;

2) qanunda psixi vəziyyət tələbləri varsa, cinayətin hansı elementləri hansı tələblərə cavab verməlidir;

3) psixi vəziyyətə olan tələblər nə deməkdir [10].

Bu yanaşma Azərbaycan məhkəmə praktikasında da öz əksini tapır. Subyektiv tərəf yalnız şəxsin daxili niyyətinə əsaslanaraq müəyyən edilir, motiv əlavə sübut kimi çıxış edir.

Dövlətə xəyanətlə bağlı cinayət işlərinin tədqiqi göstərir ki, bu əməl əsasən aşağıdakı motivlərlə törədilir: qorxaqlıq, başqa bir cinayətə görə məsuliyyətdən yayınmaq istəyi, ölkəmizin konstitusiya quruluşunun əsaslarına düşmən münasibət, milli, etnik, dini (adətən dini cərəyan) səviyyədə düşmən münasibət. Bu halda törədilən əməlin motivləri dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv tərəfinin şəxsi keyfiyyətlərini aydın izah edir.

Dövlətə xəyanətə dair ittiham mahiyyət etibarilə şəxsin dövlət qarşısında mövcud olan siyasi-sosial və hüquqi sədaqət öhdəliklərini pozması iddiasına əsaslanır. Bu isə həmin şəxsin dövlətlə müəyyən

mənsubiyyət və loyallıq münasibətlərinə malik olmasını zəruri şərt kimi nəzərdə tutur. Bu kontekstdə Kim Filbinin tez-tez istinad olunan – “Xəyanət etmək üçün əvvəlcə aid olmalısan, mən heç vaxt aid olmamışam” – fikri xəyanət kateqoriyasının mənəvi-siyasi bağlılıq elementinə söykəndiyini aydın şəkildə ifadə edir [11, s. 268–269].

Belə olan halda, əsas problem belə formalaşır: **şəxsi “xain” kimi qiymətləndirməyə əsas verən münasibət hansı xarakter daşımalıdır və həmin münasibətdən irəli gələn hansı öhdəliklərin pozulması xəyanət tərkibi üçün həlledici sayılır?** İlk baxışda bu sualın sadə cavabı kimi vətəndaşlıq institutu, yəni dövlətə formal-hüquqi mənsubiyyət göstərilə bilər, çünki hüquq nəzəriyyəsində və tarixi təcrübədə xəyanət aktlarının mühüm hissəsinin məhz həmin dövlətin vətəndaşları tərəfindən törədildiyi müşahidə olunur. Bununla belə, vətəndaşlıq dövlətə xəyanətin müəyyən olunması üçün hər zaman zəruri və kifayətedici meyar kimi çıxış etmir. Məsələn, təsadüfi yolla başqa dövlətə məxsus məxfi məlumatları əldə edən və həmin məlumatları özünü mənsub hesab etdiyi dövlətin diplomatik nümayəndəliyinə təqdim edən şəxsin sonradan həmin dövlətin vətəndaşı olduğu məlum olsa belə, onun “dövlətə xain” kateqoriyasına daxil edilməsi hüquqi baxımdan əsaslandırılmış hesab edilə bilər. Çünki formal status faktiki loyallıq münasibətinin mövcudluğunu avtomatik şəkildə yaratmır və bu halda şəxsin dövlətlə real mənəvi-sosial bağlılığı müəyyən olunmur.

Digər tərəfdən hüquqi vətəndaşlıq olmadan da

dövlətə xəyanət xarakteri daşıyan davranışların mövcudluğu tarixən sübut olunmuşdur. William Joyce (“Lord Haw-Haw”) formal olaraq Böyük Britaniya vətəndaşı olmamasına baxmayaraq, onun Almaniyaya sığınib düşmən dövlətin təbliğat məşinının bir hissəsinə çevrilməsi onu göstərir ki, loyallıq münasibəti bəzən hüquqi mənsubiyyətdən daha geniş, daha faktiki xarakter daşıyır və dövlətə xəyanətə dair ictimai-siyasi qiymətləndirmədə əsas meyarlardan birinə çevrilir [8, s. 165–195].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istintaq və məhkəmə təcrübəsində dövlətə xəyanətin subyektiv cəhətini müəyyən etmək çox vaxt müəyyən çətinliklər yaradır. Xəyanətkarlar bir qayda olaraq, törədikləri əməlləri az əhəmiyyətli və ya xarici dövlətlərin, təşkilatların və ya onların nümayəndələrinin Azərbaycan Respublikasının xarici təhlükəsizliyinə zərər vurmaqla həyata keçirilən düşmənçilik fəaliyyəti ilə heç bir əlaqəsi olmayan əməllər kimi təqdim edərək, öz həqiqi niyyət, məqsəd və motivlərini gizlətməyə çalışırlar [6, s. 825].

Beləliklə, dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı şəxsin təkcə hüquqi statusu deyil, həm də faktiki sosial inteqrasiyası və mənəvi bağlılığı nəzərə alınmalıdır. Dövlətə xəyanət yalnız hüquqi vətəndaşlıq münasibətindən deyil, fərdin həmin dövlət qarşısında real sosial aidıyyət hissindən irəli gələn bir öhdəliyin pozulması kimi başa düşülür. Bu mənəvi öhdəlik fərdin cəmiyyət tərəfindən “daxili üzv” kimi qəbul olunması və onun özü tərəfindən də bu mənsubiyyətin dərk edilməsi ilə formalaşır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, II h., 808 s.
2. Ağayev İ.B. Cinayət hüququ. Xüsusi hissə. Bakı: NURLAR, 2018, 488 s.
3. Bakı Ağır Cinayətlər Məhkəməsinin 22.04.2025-ci il tarixli hökmü (1(101)-952/2025).
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 720 s.
5. Комментарий к Уголовному Кодексу Российской Федерации. Общая и Особенная части / Под общей ред. И.Я. Козаченко, Т.Р.Сабитовой. Москва: Проспект, 2024, 1216 с.
6. Рябчук В.Н. Государственная измена и шпионаж. СПб.: Юридический центр, 2007, 1100 с.
7. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Баку: Адильоглы, 2020, т.2, 864 с.
8. Biggs S. C. Treason and the Trial of William Joyce // The University of Toronto Law Journal, 7, 1947, s. 165–195.
9. Fabre C. The Morality of Treason. Law and Philos, 39, 2020, s. 427–461
10. Foster, Michael A. Mens Rea: An Overview of State-of-Mind Requirements for Federal Criminal Offenses / Justice & Law Enforcement, publication date 07/07/2021. URL: <https://www.congress.gov/crs-product/R46836>
11. Sayle M. Conversations with Philby // The Sunday Times (London), 17/12/1967, reprinted in Knightley P. The Master Spy: The Story of Kim Philby. New York: Knopf, 1989, s. 268–269.

X Ü L A S Ə

Cinayətin subyektiv cəhəti şəxsin törətdiyi ictimai təhlükəli əmələ və onun nəticələrinə özünün daxili, psixi münasibətini ifadə edir. Buraya təqsir (zəruri element), motiv, məqsəd və emosional vəziyyət daxildir. Məqalədə dövlətə xəyanət cinayətinin tərkibinin subyektiv cəhəti araşdırılır. Müəllif dövlətə xəyanət cinayətinin subyektiv cəhətinin zəruri və fakultativ elementlərini təhlil edərək, bir sıra xarici ölkələrin qanunvericiliyindən və məhkəmə təcrübəsindən istifadə edir.

ON THE SUBJECTIVE SIDE OF THE CRIME OF TREASON

ORKHAN GASİMOV

*Doctoral Candidate at the
Center of Forensic Science
of the Ministry of Justice of
the Republic of Azerbaijan*

S U M M A R Y

The subjective aspect of a crime is the internal, psychological attitude of a person toward the socially dangerous act they commit and its consequences. It includes guilt (a mandatory element), as well as motive, purpose and emotional state. This article examines issues related to the determination of the subjective aspect of the corpus delicti of treason. The author, analyzing both mandatory and optional elements of the subjective aspect of this crime, refers to the legislative framework and judicial practice of several foreign countries.

VATANA İHANET SUÇUNUN SÜBJEKTİF UNSURUNA İLİŞKİN İNCELEME

ORKHAN GASİMOV

*Adalet Bakanlığının
Adli Uzmanlık Merkezinin
doktora öğrencisi*

Ö Z E T

Suçun sübjektiv unsuru, kişinin işlədiyi toplumsal açıdan təhlükəli fiilə və bu fiilin sonuclarına yönəlik içsel və psixoloji tutumunu ifadə edir. Bu unsur; kusuru (zorunlu unsur olaraq), ayrıca saik, amaç və duyğusal durumu kapsamaktadır. Bu çalışmada, vatana ihanət suçunun sübjektiv unsurunun təsbitinə ilişkin sorunlar ele alınmaktadır. Yazar, bu suçun sübjektiv unsuruna ilişkin zorunlu və seçimlik unsurları analiz edərək çeşitli yabancı ölkələrin mevzuatına və yargı uygulamalarına baxmaktadır.

О СУБЪЕКТИВНОЙ СТОРОНЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИЗМЕНА

ОРХАН ГАСЫМОВ

*Докторант Центра
Судебной Экспертизы
Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики*

Р Е З Ю М Е

Субъективная сторона преступления — это внутреннее, психическое отношение лица к совершаемому им общественно опасному деянию и его последствиям. Она включает в себя вину (обязательный признак), мотив, цель и эмоциональное состояние. В статье рассмотрены вопросы определения субъективной стороны состава государственной измены. Автор, анализируя обязательные и факультативные признаки субъективной стороны данного преступления, обращается к законодательству и судебной практике ряда зарубежных стран.

*Rəyçi: elmi rəhbər,
Bakı Dövlət Universitetinin
“Cinayət hüququ və kriminologiya”
kafedrasının müdiri,
hüquq elmlər doktoru professor
Şəhla Səmədova
Təqdim edən: O. Qasimov
Daxil olma tarixi: 08.02.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

UOT 34:343.2 Cinayət hüququ S. 165-173

CAVİD MİRZƏZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin

“Transmilli cinayət hüququ”

ixtisaslaşması üzrə magistrantı

E-mail: mirzezadec2002@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.64498/OMAL1865>

HÜQUQİ İMMUNITET İNSTİTUTU: ANLAYIŞI VƏ CİNAYƏT-HÜQUQİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: toxunulmazlıq, kral, hüquqi immunitet, dövlət immuniteti, suverenlik.

Keywords: inviolability, king, legal immunity, state immunity, sovereignty.

Anahtar kelimeler: dokunulmazlık, kral, hukuki dokunulmazlık, devlet dokunulmazlığı, egemenlik.

Ключевые слова: неприкосновенность, король, правовой иммунитет, государственный иммунитет, суверенитет.

XX əsr dünya miqyasında cinayətkarlığın vəziyyəti və dinamikası, cinayət və cəza məsələlərinə beynəlxalq-hüquqi aspektdən fərqli cür yanaşılması, bəşəriyyətin və beynəlxalq birliyin narahatlığına səbəb olan cinayətlərin yeni növlərinin konvension səviyyədə təsbit olunması, fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinin realizəsinin bir sıra formalarının meydana çıxması ilə əlaqədar cinayət-hüquqi nöqtəyi-nəzərdən ciddi dəyişikliklərlə yadda qalmışdır. Belə ki, keçən yüzillik ərzində sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qəsd edən cinayətlər, müharibə cinayətləri, terrorçuluq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi, mütəşəkkil cinayətkarlıq və transmilli kriminal fəaliyyətin digər formaları dünya dövlətlərinin sərhədlərini aşaraq, bütün bəşəriyyəti qorxudan ciddi global problemə çevrilmişdir. Ötən əsrdə başlanan müvafiq tendensiya XXI əsrdə daha da intensiv olmuşdur. Nəticədə dövlətlər arasında cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməkdaşlıq güclənmiş, beynəlxalq və regional səviyyədə bir sıra konvensiyalar qəbul edilmiş, beynəlxalq cinayət-məhkəmə orqanlarının yaradılması labüd olmuşdur.

Bəzi hallarda dövlətlərin vəzifəli şəxslərinin, ələlxüsus da dövlət başçılarının adıçəkilən cinayətlərin bilavasitə təşkilatçısı qismində çıxış etmələri cinayətin subyektı anlayışına yeni baxışlar gətirməklə, fiziki şəxsin cinayət məsuliyyəti və mühakiməsi anlayışlarını konkret dövlətin hüdudlarından kənara çıxarmış və ümumbəşəri mahiyyət qazanmasına zəmin yaratmışdır. Bu mənada transmilli cinayət hüququnda immunitet institutu xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hazırkı tədqiqatın məqsədi immunitet institutunu hüquqi cəhətdən tənzimləyən beynəlxalq konvensiyaları, milli qanunvericiliyi və doktrinal yanaşmaları nəzərdən keçirərək, onun hüquqi təbiətinin açıqlanması, müxtəlif növlərinin fərqləndirilməsi yolu ilə cinayət-hüquqi mahiyyətinin təhlil edilməsinə yönəlmişdir.

Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, birincisi, immunitet institutunun mövcudluğuna görə beynəlxalq institusional mexanizmlərin, məsələn, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və s. fəaliyyətində ədalət prinsipinin realizəsi ciddi çətinliklərlə üzləşir. Çünki bəzi hallarda immunitet hüququnun mövcudluğu dövlətlərin vəzifəli şəxslərinin cinayət məsuliyyətindən yayınmasına imkan yaradır. İkincisi, bu problemin həlli üçün immunitet institutundan tam mənada imtina edilməsi isə dövlətlərin suverenliyi anlayışına əhəmiyyətli təhdid yarada bilər. Bu baxımdan onun konturlarının aydın “cızılması” prioritet kimi çıxış edir.

Hüquqi immunitet institutunun anlayışı və tarixi

İmmunitet institutu hüquqi kateqoriya kimi tarixi-siyasi proseslərin gedişində meydana gəlmiş, doktrinal araşdırma predmetinə çevrilmiş, zaman keçdikcə nəzəriyyə və təcrübənin “süzgəc”indən keçərək, müasir məzmun qazanmışdır. Latın mənşəli “immunitas” termini “vəzifəni icra etməkdən və ya qanunun ümumilikdə digər vətəndaşlardan yerinə yetirməyi tələb etdiyi vəzifələri icra etməkdən azadolma”, «azadlıq və ya cəzadan, öhdəlikdən, ya da vəzifədən azadolma», «xüsusi imtiyaz»

kimi mənalara ifadə edir [9, s.764]. Qanunvericiliyimizdə immunitet termini əvəzinə, bir qayda olaraq, toxunulmazlıq anlayışından istifadə olunur. Toxunulmazlıq latın mənşəli söz olan immunitetin dilimizdəki qarşılığıdır [3, s.351]. Qədim Roma hüququnun müasir hüquq sistemlərinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini, o cümlədən latın dilinin hüquq elminin və onun terminologiyasının əsasını təşkil etdiyini nəzərə alıb, tədqiqatın konsepsiyasına uyğun olaraq immunitet anlayışından istifadəni məqbul sayırıq.

Hüquqda immunitet fərdin və ya qurumun qanun pozuntusuna görə məsuliyyətə cəlb edilə bilmədiyi hüquqi statusdur. Bəzi hallarda bu status qanun pozuntusuna görə məsuliyyətə cəlb etməkdən daha üstün hesab edilən ictimai məqsədləri həyata keçirməyi asanlaşdırmaq üçün yaradılır. Bir sıra müəlliflər hüquqi immuniteti “hüquqi səlahiyyətin əks tərəfi” kimi təsvir edir [12, s.26].

Hüquq lüğətlərinin birində immunitet dövlət daxilində xüsusi xidməti vəzifələri yerinə yetirən şəxslərin müəyyən ümumi qanunların təsir dairəsindən çıxarılması və ya diplomatik nümayəndələrin və onların yerləşdiyi binaların toxunulmazlığı kimi başa düşülür [27, s.383]. Bununla yanaşı, bəzi müəlliflər immuniteti bir qisim hüquq subyektlərini ümumi hüquqi normaların təsirindən azad edən ümumi hüquqi termin kimi təqdim edir [25, s.191].

N.Şeleverə görə hüquqi immunitet ayrı-ayrı subyektlərin xüsusi hüquqi statusunu tənzimləyən, onların dövlət üçün mühüm funksiyaları həyata keçirməsini təmin etmək məqsədilə məsuliyyətə cəlb edilmələrinin xüsusi qaydasını müəyyən edən normalardan ibarət ümumi hüquqi kateqoriya-dır [21, s.782]. Müəllifin qeyd olunan mövqeyini məqsəduyğun hesab etməklə yanaşı, qeyd etməliyik ki, hüquqi immunitetin mübahisəli təbiəti, onun doğurduğu ictimai münasibətləri tənzimləyən geniş normativ hüquqi bazanın mövcudluğu, eləcə də dövlətlərarası əməkdaşlığın meydana gətirdiyi zərurət müvafiq kateqoriyanın hüquq institutu kimi fərqləndirilməsini labüd edir. Məlum olduğu kimi hüquq institutu – yekcins ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu ilə təmsil olunan hüquq sisteminin başlıca elementidir [6, s.197].

Hüquqi immunitet sadə hüquq institutu olmayıb, mürəkkəb xarakterə malik kompleks hüquq institutudur. Belə ki, o yalnız cinayət, yaxud transmilli cinayət hüququnun normalarını deyil, həmçinin digər hüquq sahələrinə - konstitusiyaya hüququ, mülki hüquq, cinayət-prosessual hüquq və s. xas

hüquq normalarını da özündə ehtiva etməkdədir. Tədqiqatdan aydın olduğu kimi hüquqi immunitet institutunun daxilində müxtəlif subinstitutların muxtariyyəti aydın nəzərə çarpmaqdadır: dövlət immuniteti, vəzifə immuniteti, şahid immuniteti və s. Həmçinin hüquqi immunitet həm milli, həm də beynəlxalq hüquqa aid normaları özündə birləşdirən və iki müstəqil hüquq sisteminin qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilməli olan hüquqi kateqoriyadır.

Hüquqi immunitetə verilən bəzi anlayışlarda bu termin hüquqi məsuliyyət institutu ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan hüquq elmində immunitet termini “immunitet daşıyıcısının müxtəlif hüquq sahələrinin normalarının sanksiyalarında nəzərdə tutulan hüquqi məsuliyyətdən tam və ya qismən azad edilməsi ilə bağlı imtiyaz”ı ifadə edir [26].

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, “hüquqi immunitet – müəyyən hüquq subyektlərinin xüsusi hüquqi statusunu tənzimləyən və onları hüquqi məsuliyyətə cəlb etməyin xüsusi qaydalarını müəyyən edən hüquq normalarının məcmusudur».

İmmunitet institutu müxtəlif subyektlərin toxunulmazlığını tənzimləyən və cinayət-hüquqi məzmununa malik kateqoriya kimi tarixi mahiyyət etibarilə bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan fərqli növlərə bölünür. Qeyd edilməlidir ki, hüquq ədəbiyyatında immunitetin növlərə ayrılmasına dair ümumqəbul edilmiş yanaşma mövcud deyil [20].

Hesab edirik ki, beynəlxalq hüquq, xüsusilə də kompleks hüquq sahəsi olan transmilli cinayət hüququ [5, s.26] aspektindən yanaşıldıqda hüquqi immunitet “dövlətlərin suveren bərabərliyi”, “dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq”, “dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi” kimi ali hüquqi qüvvəyə malik “jus cogens” [4, s.28] normalara hörmət, başqa sözlə desək, dövlətlərin “erga omnes” öhdəliklərinin təmin edilməsi və onların effektiv fəaliyyət göstərməsi zərurətinə əsaslanır. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, fikrimizcə, beynəlxalq hüquqda immunitetin aşağıdakı növləri fərqləndirilməlidir:

1. Dövlət immuniteti və ya suveren immunitet;
2. Dövlət əmlakının immuniteti;
3. Dövlət başçısının immuniteti;
4. Digər dövlət vəzifəliələrinin immuniteti;
5. Diplomatik immunitet və konsulluq immuniteti;
6. Beynəlxalq təşkilatların vəzifəli şəxslərinin immuniteti;

1. Beynəlxalq parlament assambleyalarının üzvlərinin immuniteti;

2. Beynəlxalq məhkəmələrin hakimləri və digər vəzifəli şəxslərinin immuniteti.

Yuxarıdakı bölgədə ilk iki kateqoriya dövlət immuniteti, digərləri “vəzifəli şəxs” anlayışı ilə ehtiva olunduğundan beynəlxalq hüquqda immunitetin dövlət immuniteti və vəzifə immuniteti kimi iki növünün əhəmiyyətə malik olduğunu desək, yanlışdır.

Bununla yanaşı, dövlətlərin milli qanunvericiliyində fərqli təsbit edilmə xüsusiyyətlərinə malik şahid immuniteti anlayışının elementlərinə də rast gəlmək mümkündür. Bu hüquq “özünü və yaxın qohumlarını ifşa etməkdə sərbəstlik prinsipi”ndən [2, s.46] irəli gəlir.

Dövlət immuniteti doktrinasına görə hər hansı suveren dövlət onun razılığı olmadan digər dövlətlərin məhkəmə orqanlarının yurisdiksiyasına tabe edilə bilməz. Başqa sözlə, dövlət öz razılığı olmadan xarici dövlətin məhkəməsində müdafiə olunmağa məcbur edilə bilməz. Bu qayda öz başlanğıcını 1354-cü ildə italyan hüquqşünası Bartolo da Sassoferrato tərəfindən qələmə alınan «Dövlət idarəçiliyi haqqında traktat» (“Tractatus de regimine civitatis”) adlı siyasi-hüquqi əsərdə ilk dəfə qeyd olunmuş latın dilindən tərcümədə “bərabər üzərində bərabərin hakimiyyəti və ya yurisdiksiyası yoxdur” mənasını ifadə edən “par in parem non habet imperium (jurisdictionem)” prinsipindən götürür [17].

Dövlət immunitetinə aydınlıq gətirərkən qeyd edə bilərik ki, o öz başlanğıcını suverenin (monarxın) immunitetindən götürmüşdür. Belə ki, orta əsrlərdə dövlət başçısının şəxsi iradəsi dövlətin iradəsinə bərabər tutulmuş, xüsusilə də quldarlıq və feodalizm dövrlərində dövlət monarxın mülkiyyəti kimi qəbul edilmişdi. Əslində suverenin immuniteti ideyası ilk dəfə qədim Romada yaranmış, hüquqşünas Ulpian tərəfindən “princeps legibus solutus est” (imperator qanunlara tabe deyil) şəklində ifadə edilmiş, çox sonralar Britaniya ümumi hüququnda təzahür etməyə başlamışdı [11].

Orta əsrlərdə İngiltərədə suverenin immuniteti anlayışı “kral heç bir səhv edə bilməz” mənasını ifadə edən “rex non potest peccare” hüquqi prinsipindən irəli gəlirdi [19]. XIII əsrə qədər monarx müqəddəs və mütləq toxunulmaz hesab edilməklə, hərəkətlərinə görə istənilən növ cəzadan azad idi. Lakin XIII əsrdən etibarən taxt-taca qarşı məhkəmədə iddia qaldırmaq mümkün oldu. “Magna Carta”-dan (1215) sonra bir sıra qanun və digər aktlara

konstitusion status verildiyindən kral tədricən səlahiyyət və imtiyazlarını itirməyə başladı. “Hüquqlar haqqında petisiya” (1628-ci il) və “Hüquqlar haqqında Qanun” (1689-cu il) qəbul edildikdən sonra kral öz qərarlarına görə məsuliyyət daşımağa başladı və onun toxunulmazlığı məhdudlaşdırıldı. Hətta I Karlın (1625-1649) mühakimə edilib edam olunması o dövrdə İngiltərədə parlamentin səlahiyyətlərinin artdığını göstərirdi [10].

Osmanlı padşahı Qanuni Sultan Süleymanın 1526-cı ildə Fransa kralına göndərdiyi, “Mən ki sultanlar sultanı, xaqanlar xaqanı, hökmdarlara tac verən Allahın yer üzündəki kölgəsi ...” [7, s.204] sözləri ilə başlanan məktubu ona işarədir ki, orta əsrlərdə hökmdar mütləq iradəsini ifadə etmək üçün özünü Allahın təmsilçisi adlandırmaqla toxunula bilməyən mövqeyə malik olduğunu göstərirdi.

XVI əsrdə Danimarka və Norveçdə mütləqiyyət konstitusion səviyyədə təsbit olunmuşdu. Belə ki, Kral Qanunu (Lex Regia) 1665-ci ildən etibarən 1849-cu ilədək Danimarkanın, 1814-cü ilədək isə Norveçin mütləqiyyətçi konstitusiyası olmuşdur. Bu qanun tam irsən keçən monarxın mütləq hakimiyyətini rəsmiləşdirmişdi. Bir sıra hüquq alimləri iddia edirdilər ki, Avropada mütləqiyyətin ən az məhdudlaşdırılmış forması Danimarkada olduğundan, bütün Avropa mütləq monarxiyaları arasında Danimarka ən mütləqi hesab edilə bilər [13, s.24].

XVII yüzillikdə Fransa kralı XIV Lüdoviqin mütləqiyyətin mahiyyətini göstərən “Dövlət mənəm!” (“L’État, c’est moi”) ifadəsi həmin dövr üçün Fransada dövlət başçısının mütləq immunitetə malik olmasını təcəssüm etdirirdi [18, s.57].

Azərbaycan tarixinə nəzər saldıqda oxşar tendensiya ilə qarşılaşırıq. Ölkəmiz Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrdə ciddi sosial təbəqələşmə ilə yanaşı, çarın mütləq hakimiyyəti mövcud idi. XIX əsrdə istibdad rejimi – özbaşınalıq və zorakılığa əsaslanan idarə üsulu hökmranlığının zirvəsinə çatmış, bütün qeyri-rus millətlərə qarşı yürüdülmən mürəccə siyasətə görə Çar Rusiyası “xalqlar həbsxanası” adlandırılmışdı [23].

Zaman keçdikcə immunitet anlayışı ilkin məzmunundan uzaqlaşmış, kralın mütləq toxunulmazlığı öz yerini dövlət immunitetinə verməyə başlamışdı. Mütləqiyyət dövrünün sona çatması ilə dövlət hökmdardan ayrı bir hüquqi subyekt kimi meydana çıxmışdı. Bu mərhələdə dövlət immuniteti dövlət başçısının immuniteti və diplomatik immunitetlə yanaşı ayrıca bir anlayış kimi inkişaf etmişdi. Məsələn, ABŞ-də immunitet doktrinası XX əsrin ortalarında hökumətin və vəzifəli şəxslərin öz

vəzifələrini sərbəst yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədilə inkişaf etməyə başlamışdı. İngiltərədə yaranan müvafiq doktrina suverenin (kralın) mütləq immunitetini nəzərdə tutduğu halda, ABŞ doktrinası dövlət suverenliyinin ifadəsi kimi yalnız vəzifəli şəxslərin funksional immunitetini qəbul edirdi. ABŞ-nin Ali Məhkəməsi öz şərhlərində fərdlər tərəfindən dövlətin məhkəməyə verilməsinin, ona qarşı iddia qaldırılmasının mümkünsüzlüyünü ifadə edirdi. Deməli, immunitet institutu tədricən müasir məzmun qazanırdı.

ABŞ Ali Məhkəməsi xarici dövlət immunitetini ilk dəfə təxminən iki əsr əvvəl "The Schooner Exchange v. McFaddon işi"ndə tanımışdı. Bu iş Fransa donanması tərəfindən müsadirə edilmiş gəminin sahibləri tərəfindən qaldırılmış iddia ilə əlaqədar idi. Belə ki, amerikalı vətəndaşlara məxsus "Schooner Exchange" adlı gəmi Fransa tərəfindən müsadirə olunmuş və Fransa hərbi gəmisinə çevrilmişdi. Sonradan həmin gəmi ABŞ limanına daxil olduqda əvvəlki sahiblər gəminin geri qaytarılması üçün məhkəməyə müraciət etdilər. Ali Məhkəmə qərara aldı ki, xarici dövlətə məxsus hərbi gəmi başqa dövlətin ərazisinə onun razılığı ilə daxil olduqda həmin dövlətin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından immunitetə malik olur. Buna görə də ABŞ məhkəmələri Fransa dövlət gəmisinə qarşı iddiaya baxa bilməzdi. Baş hakim John Marshall müvafiq iddia ilə bağlı qeyd etmişdi ki, xarici dövlətlərin törətdiyi hüquq pozuntuları məhkəmədən daha çox diplomatik yollarla həll olunmalıdır. Bununla da, o, ABŞ-nin Fransa üzərində yurisdiksiyasının olmadığını müəyyən etdi. Məhkəmə belə nəticəyə gəldi ki, dövlət öz sərhədləri daxilində müstəsna hakimiyyətə malikdir. Bu səbəbdən immunitet məsələlərinin müəyyənləşdirilməsi icra hakimiyyətinə həvalə edilməlidir [22].

Yuxarıda göstərilən qərarın hüquqi əhəmiyyəti aşağıdakılarda ifadə olundu:

- Dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipini təsdiq etdi;
- Xarici dövlətin razılığı olmadan onun üzərində yurisdiksiyanın həyata keçirilə bilməyəcəyini göstərdi;
- Dövlət immunitetinin klassik – "mütləq immunitet" nəzəriyyəsinin əsaslarından biri oldu.

Dövlətlər ticarət fəaliyyətində tədricən daha fəal iştirak etdikcə onların kommersiya münasibətlərində məsuliyyət daşmasının təmin edilməsi və buna görə immunitetlərinin məhdudlaşdırılması zəruri hesab edilməyə başladı. XIX əsrin sonlarında bəzi məhkəmələr immuniteti yalnız "acta jure imperii"

xarakterli (dövlətin suveren hakimiyyətindən irəli gələn, siyasi hakimiyyət xarakterli) aktlarla məhdudlaşdırmağa və "acta jure gestionis" xarakterli (dövlətin xüsusi fəaliyyətindən irəli gələn, kommersiya xarakterli) aktlar zamanı onu rədd etməyə başladılar. Bu o deməkdir ki, dövlətlər suveren xarakterli hərəkətlərlə bağlı məhkəmə iddialarından immunitetlərini qoruyub saxlasalar da, kommersiya və digər xüsusi hüquq xarakterli fəaliyyətlərə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilərlər. Artıq "acta jure imperii" və "acta jure gestionis" terminləri beynəlxalq hüquqda dövlət immunitetinin sərhədlərini müəyyən etmək üçün istifadə olunur və "məhdud immunitet" nəzəriyyəsinin zəruri elementləri qismində çıxış edir [15].

Hüquqi immunitet institutunun hüquqi təsbiti və cinayət-hüquqi mahiyyəti

Hüquqi immunitetlə bağlı müxtəlif milli və beynəlxalq sənədlər bu sahədəki problemlərin müasir dövrdə davam etdiyini göstərir. Qeyd edilən yöndə beynəlxalq aktlardan biri BMT-nin "Dövlətlərin və onların əmlakının yurisdiksiya immuniteti haqqında" Konvensiyasıdır. Bu Konvensiya 02 dekabr 2004-cü il tarixində qəbul edilsə də, tələb olunan sayda dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilmədiyi üçün qüvvəyə minməmişdir.

Digər mühüm regional sənəd Avropa Şurasının "Dövlət immuniteti haqqında" Konvensiyasıdır. Bu Konvensiya 16 may 1972-ci ildə İsveçrənin Bazel şəhərində imzalanırsa da, indiyə qədər az sayda dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Belə ki, 1976-cı ildə qüvvəyə minmiş Konvensiyanın hazırda səkkiz üzvü vardır. Ratifikasiya edən dövlətlər içərisində İsveçrə, Almaniya və Avstriya yer alır. Bununla belə, Konvensiya dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Belə ki, müvafiq beynəlxalq sənəd bir dövlətin digər dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyalarına münasibətdə malik olduğu immunitetin həcmi ilə bağlı ümumi qaydalar müəyyən edən və bir dövlətin məhkəməsi tərəfindən digər dövlətə qarşı çıxarılmış qərarın icrasının təmin edilməsini nəzərdə tutan hüquq normalarını özündə ehtiva etməklə dövlətlərarası əməkdaşlıq və hüquqi harmonizasiya üçün geniş imkanlar təqdim edir [14]. Bundan əlavə, "Dövlət İmmuniteti Məsələləri üzrə Avropa Tribunalı"nı yaradan Əlavə Protokol da qəbul edilmişdir ki, hazırda altı dövlət onun iştirakçısıdır.

Bununla yanaşı, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Hüquq Komitəsi tərəfindən hazırlanmış "Dövlətlərin yurisdiksiya immuniteti haqqında" Konvensiyanın layihəsi və Beynəlxalq Hüquq Assosiyası tərə

findən hazırlanmış “Dövlət İmmuniteti haqqında” Konvensiyanın Maddələr Layihəsi dövlət immunitetini tənzimləyən hüquqi aktlar qismində göstərilə bilər.

Beynəlxalq və regional səviyyədə aparılan bu kodifikasiya cəhdləri ilə paralel olaraq, bəzi dövlətlər dövlət immuniteti ilə bağlı milli qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Belə dövlətlərə ABŞ, Böyük Britaniya, Avstraliya, Kanada və Cənubi Afrika Respublikası daxildir. Hər hansı səbəbdən milli qanunvericilik aktı qəbul etmək imkanından istifadə etməmiş dövlətlər isə xarici dövlətlərin iddia edə biləcəyi immunitetin həcmi müəyyən etmək üçün

beynəlxalq adət hüququna istinad edirlər. Bunu edərkən, əksər dövlətlər — daha dəqiq desək, onların məhkəmələri — dövlət immunitetinin əsas qayda olduğunu və yalnız istisnanın mövcudluğu sübut edildikdə onun tətbiq edilməyəcəyini qəbul edirlər.

Dövlət immuniteti ilə yanaşı, dövlətin vəzifəli şəxslərinin toxunulmazlığının tənzimlənməsi məqsədilə hazırlanan beynəlxalq sənədlər də xüsusi maraq doğurur. Bunların içərisində Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının “Dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici cinayət yurisdiksiyasından immuniteti” haqqında Maddələr Layihəsini qeyd edə bilərik.

1961-ci il «Diplomatik əlaqələr haqqında» və 1963-cü il «Konsulluq əlaqələri haqqında» Vyana Konvensiyaları isə müvafiq olaraq diplomatik nümayəndəliklərin, diplomatik heyətin və konsulların, konsulluq işçilərinin hüquqi statusunu, eləcə də toxunulmazlığını tənzimləyən universal beynəlxalq müqavilələrdir.

Qeyd edilənlərlə yanaşı, dövlətlərin daxili qanunvericiliyi ayrı-ayrı dövlət vəzifəli şəxslərinin (dövlət başçısı, hökumət başçısı, parlament üzvləri, hakimlər vs.) hüquqi immunitetini tənzimləyən normaları özündə ehtiva etməkdədir [1].

Hüquqi immunitetin əsaslarının və cinayət hüquqi mahiyyətinin müəyyən edilməsində beynəlxalq məhkəmə praktikası xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “Konqo Demokratik Respublikası Belçikaya qarşı 11 aprel 2000-ci il tarixli həbs qətimkan tədbirinə dair” işində hüquqi immunitetin mahiyyətinə dair müasir yanaşmanı görmək mümkündür. Belə ki, Belçika KDR-in Xarici İşlər naziri Abdulaye Yerodia Ndombasini hələ nazir olmadığı dövrdə KDR-də tutsilərə qarşı nifrət nitqləri söyləməkdə, əhalini qırğınlara təşviq etməkdə, insanlıq əleyhinə cinayətlərdə və Cenevrə Konvensiyalarını pozmaqda ittiham edərək, barəsində beynəlxalq həbs qərarı çıxarmışdı. Bu zaman Belçika daxili qanunverici-

liyinə istinad edərək universal yurisdiksiya prinsipinin tələblərini rəhbər tutmuşdu. KDR Belçikanın fəaliyyətdə olan Xarici İşlər nazirinə qarşı həbs qərarı çıxarmaqla dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipini və beynəlxalq adət hüququndan irəli gələn mütləq immunitet qaydasını pozduğunu bəyan etmişdi. Belçika isə insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslər üçün hər hansı vəzifə toxunulmazlığının keçərli olmadığını irəli sürmüşdü.

Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi isə yekun qərarında Belçikanın beynəlxalq hüququ pozduğunu bəyan edərək immunitetin şəxsi cinayət məsuliyyətindən azad etmədiyini (cəzasızlıq yaratmadığını) vurğulasa da, dövlətin vəzifəli şəxslərinin cinayət məsuliyyətinin mümkünlüyünü aşağıdakı hallarla məhdudlaşdırmışdı:

- Öz dövlətinin yurisdiksiyası çərçivəsində cinayət təqibi;
- İmmunitətdən açıq şəkildə imtina edildiyi halda, digər dövlətlərin yurisdiksiyası çərçivəsində cinayət təqibi;
- Vəzifədən getdikdən sonra vəzifədə olduğu müddətdə törədilmiş yalnız şəxsi xarakterli əməllərə görə cinayət təqibi;
- Beynəlxalq məhkəmə orqanları tərəfindən cinayət təqibi [16].

Beləliklə, hüquqi immunitetin cinayət-hüquqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən subyektlərin xüsusi hüquqi statusu nəzərə alınaraq, onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinə münasibətdə xüsusi prosedur və təminatlar müəyyən edilir. Bu institutun əsas məqsədi konkret şəxsi cinayət məsuliyyətindən tam azad etmək deyil, onun həyata keçirdiyi dövlət, diplomatik və ya beynəlxalq əhəmiyyətə malik xüsusi funksiyaların maneəsiz və müstəqil şəkildə icrasını təmin etməkdir.

Hüquqi immunitetin cinayət-hüquqi mahiyyəti və məzmunu müxtəlif hüquqi prinsiplər və anlayışlarla qarşılıqlı hüquqi təhlil nəticəsində açıqlanır. Bunlardan ən vacibləri cəzasızlığın yolverilməzliyi və məsuliyyətin labüdlüyü prinsipləridir. Cinayət hüququ nəzəriyyəsində geniş tədqiq olunmasa da, fikrimizcə, cinayət məsuliyyəti institutuna xas olan məsuliyyətin labüdlüyü prinsipi kimi, cəza institutunun məqsədini ifadə edən cəzasızlığın yolverilməzliyi anlayışı da cinayət hüququnun sahəvi prinsipi qismində fərqləndirilməlidir. Belə ki, dövlətin vəzifəli şəxslərinin xarici dövlətlərin məhkəmələrinin yurisdiksiyasından immunitetə malik olması imkanı onların törətdikləri iddia edilən əməllərə görə cavab verməli olduqları hallarda belə hüquqi

qorunma ilə təmin edilmələrinə və cəzasızlıqlarına gətirib çıxara bilər. Əksər hallarda hüquqi immunitet dövlət başçısı hüquq pozuntusu törədərək beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozduqda onun de-fakto cəzasızlığına səbəb olur. Lakin qeyd edilməlidir ki, immunitet və cəzasızlıq anlayışları ciddi şəkildə bir-birindən fərqləndirilməlidir. Belə ki, immunitet beynəlxalq hüququn ümumi qaydasıdır; ona əsasən müəyyən dövlət vəzifəli şəxsləri xarici dövlətlərdə onlara qarşı başlanmış cinayət təqibi və irəli sürülmüş mülki iddialardan toxunulmazlıqla təmin olunurlar. Cəzasızlıq isə geniş mənada cəza və ya məsuliyyətdən azadolma kimi təsvir edilə bilər. Hüquqi immunitet maddi deyil, əsasən prosessual xarakter daşıyır. Başqa sözlə desək, immunitet şəxsin törətdiyi əməli cinayət hesab olunmayan akta çevirmir və onun təqsirliliyini aradan qaldırmır. O, yalnız müəyyən müddət ərzində və ya müəyyən yurisdiksiya çərçivəsində həmin şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasını məhdudlaşdırır. Bu nöqtəyi-nəzərdən hüquqi immunitet cəzasızlıq institutu kimi nəzərdən keçirilməməli, məsuliyyətin labüdlüyü və cəzasızlığın yolverilməzliyi kimi sahəvi hüquqi prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dövlət immuniteti dövlət suverenliyi anlayışı ilə sıx bağlıdır. Dövlət başçıları, diplomatik nümayəndələr və digər yüksək vəzifəli şəxslərə verilən immunitet beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin suveren bərabərliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Dövlət immuniteti anlayışı hər zaman suverenlik anlayışı və tarixən suveren hökmdar institutu ilə sıx bağlı olmuşdur. Əksər praktik hüquqşünaslar və alimlər hesab edirlər ki, suverenliyin daşıyıcısı kimi dövlətin formalaşması ilə dövlət immuniteti anlayışı da meydana çıxmışdır. Bu institut müasir beynəlxalq sistemin demək olar ki, ayrılmaz atributu hesab olunur və digər dövlətlər üçün hər bir suveren dövlətin immunitetinə hörmət göstərmək öhdəliyi yaradır. Hüquq doktrinasında üstünlük təşkil edən bu yanaşma “*par in parem non habet imperium (jurisdictionem)*” (“bərabər üzərində bərabərin hakimiyyəti [yurisdiksiyası] yoxdur”) prinsipinə istinad edir.

İsveçrə Federal Ali Məhkəməsi də öz təcrübəsində dövlət immunitetinin nəzəri əsaslandırılmasına mütəmadi olaraq toxunmuş və dəfələrlə bu hüquqi prinsipə istinad etmişdir. Məsələn, 19 iyun 1980-ci il tarixli qərarında məhkəmə qeyd etmişdir: “Beynəlxalq hüququn ümumi qaydasına görə hər bir dövlətin suverenliyi digər dövlətlərin immuniteti ilə məhdudlaşır, xüsusilə də məhkəmə və

icra proseslərində. Prinsip etibarilə bir dövlət digər dövlətin məhkəmələri və hakimiyyət orqanları qarşısında cavabdeh ola bilməz (*par in parem non habet iurisdictionem*) [8].”

Tədqiqatdan belə aydın olur ki, immunitet hüququ həm dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipindən irəli gəlir, həm də bu prinsipə münasibətdə istisna kimi çıxış edir. Beynəlxalq cinayətlər – təcavüz cinayəti, soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, habelə müharibə cinayətləri törətmiş dövlət rəsmilərinin immunitet hüququndan istifadə etməklə məsuliyyətdən yayınması halları isə birbaşa beynəlxalq hüququn digər fundamental prinsipi kimi çıxış edən əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipinin ciddi pozuntusu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən immunitet hüququ bir tərəfdən beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş imperativ normalar (*jus cogens*) kimi tanınan prinsiplərinin tələbidir, digər tərəfdən isə bu prinsiplərin pozuntusuna çevrilmək imkanına malik hüquqi kateqoriyadır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, hüquqi immunitetin dəqiq anlayışı və sərhədlərinin müəyyən edilməsi prioritet məsələ olmaqla, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Muxtariyyətə malik hüquq institutu kimi immunitet beynəlxalq ümumi normalar (*jus cogens*) hesab edilən “dövlətlərin suveren bərabərliyi”, “dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq”, “dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi” prinsipləri, eləcə də cəzasızlığın yolverilməzliyi və məsuliyyətin labüdlüyü kimi sahəvi hüquqi prinsiplər çərçivəsində araşdırılmalıdır.

Tədqiqatın gedişində hüquqi immunitetin kompleks hüquq institutu olması və daha geniş araşdırma predmetinə çevrilməsinin zəruriliyi qənaətinə gəlinmişdir. Azərbaycan hüquq ədəbiyyatında və məhkəmə təcrübəsində geniş işıqlandırılmayan bu mövzu xarici ölkələrin hüquq ədəbiyyatının və məhkəmə praktikasının ən mübahisəli və həll olunmayan mövzularından hesab olunur.

Dünya dövlətlərinin təcrübəsində dövlət immuniteti nəzəriyyəsinin daha çox milli qanunvericilik və məhkəmə praktikası əsasında formalaşdığını nəzərə alaraq, bu sahədə zəruri qanunvericilik tədbirlərinin görülməsi və dövlətlərarası əməkdaşlıq və koordinasiyanın təmin edilməsi üçün müvafiq sahəni tənzimləyən beynəlxalq konvensiyaların ratifikasiya edilməsi zəruridir. Hesab edirik ki, dövlətin və onun vəzifəli şəxslərinin beynəlxalq cinayətlərə görə və beynəlxalq hüququn digər ciddi pozuntularına görə hüquqi məsuliyyəti məsələsinin diplomatik yollarla və beynəlxalq adət hüququna

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021 – 64 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: “Hüquq Yayın Evi”, 2025 – 820 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006 – 710 s.
4. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012 – 368 s.
5. Səmədova Ş.T. Transmilli cinayət hüququnun nəzəri və praktiki problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2023 – 304 s.
6. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. Dərslik. Əlavə və dəyişikliklər edilmiş 3-cü nəşr. Bakı: Qanun, 2007 – 492 s.
7. Halil İnalçık. Devlet-i ‘Aliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar - I. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008 – 470 s.
8. Andreas R. Ziegler. State Immunity – Trends and Problems Encountered in Recent Swiss Practice. URL: <https://api.unil.ch/iris/server/api/core/bitstreams/e1e9df92-e195-47e9-bb1e-5c71ec82c477/content>
9. Black H.C. Black’s Law Dictionary. St. Paul, Minn.: West Publishing Co, 1990 - 1670 pages.
10. Christopher Hill. The English Revolution, 1640. URL: <https://files.libcom.org/files/English-revolution.pdf>
11. Corpus Juris Civilis. Digesta 1.3.31 URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest1.shtml>
12. Dudley Knowles. Political Obligation: A Critical Introduction. London: Routledge, 2009- 232 pages.
13. Ernst Ekman. “The Danish Royal Law of 1665”. The Journal of Modern History. University of Chicago Press, 1957 - Vol.29, No 2, pp. 102–107.
14. European Convention on State Immunity. URL: <http://www.dutchcivillaw.com/eurconvstateimmunity.htm>
15. Giroud S. Sovereign Immunity in Switzerland (20 March 2019), URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=fb57b391-85c1-41b6-83d1-34b4a26bcc7>.
16. International Court of Justice. Arrest Warrant of 11 April Congo v. Belgium. URL: https://www.worldcourts.com/icj/eng/decisions/2002.02.14_arrest_warrant.htm
17. Oxford Public International Law: State Immunity. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1106#law-9780199231690-e1106-div1-2>
18. Robert Greene. The 48 Laws of Power. London: Profile Books Ltd, 1998 - 476 pages.
19. Marie-France Fortin. The King can do no wrong: Constitutional fundamentals, common law history and crown liability. Oxford: Oxford University Press, 2024 - 352 pages.
20. Shaw Malcolm N. International law. New York: Cambridge University Press, 1997 - 996 pages.
21. Shelever N. Correlation of Legal Categories: to «Immunity» and «Inviolability». Forum prava, 2012. - pp. 779-784. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12snvitn.pdf>
22. Supreme Court US. The Schooner Exchange v. McFaddon & Others. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/service/ll/usrep/usrep011/usrep011116/usrep011116.pdf>
23. Par le Marquis de Custine. Bruxelles: Wouters et Cie, Imprimeurs-Libraires, 1843 - 468 pages.
24. Allan Tønnesen. Magtens besegling: enevoldsarveregeringsakterne af 1661 og 1662 underskrevet og beseglet af stænderne i Danmark, Norge, Island og Færøerne. Heraldisk Selskab, 2013 - pp. 11–20.
25. Гіжевський В.К., Головченко В.В., Демський Е.Ф., Демський С.Е., Довбня В.А. та ін. Популярна юридична енциклопедія. Київ: Юрінком Інтер, 2002 – 528 с.
26. Теория государства и права. Лекция. URL: <https://studfile.net/preview/5676935/page:7/>
27. Юридический словарь. Гл. ред. П.И. Кудрявцев. Т. 1 и 2. - 2-е изд. Москва: Госюриздат, 1956 - Т. 1 - 687 с.; Т. 2 - 660 с.

X Ü L A S Ə

Məqalədə hüquqi immunitetin nəzəri aspektəri şərh edilmiş, anlayışı, tarixi mahiyyəti, eləcə də müasir statusu araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, hüquqi immunitetin müxtəlif növlərinin hüquqi xüsusiyyətləri sistemli şəkildə izah olunaraq, onun cinayət-hüquqi mahiyyəti və normativ əsasları, o cümlədən ayrı-ayrı subyektlərin immunitetini hüquqi cəhətdən tənzimləyən beynəlxalq müqavilələrin normaları və xarici dövlətlərin məhkəmə təcrübəsi təhlil edilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində hüquqi immunitetin dövlət suverenliyinin təminat mexanizmlərindən biri və müstəqil hüquq institutu kimi xüsusi hüquqi tənzimlənməyə tabe tutulmasının labüdlüyü əsaslandırılmışdır.

THE INSTITUTION OF LEGAL IMMUNITY: ITS CONCEPT AND CRIMINAL-LAW NATURE

CAVİD MİRZAZADE

Master's student in the specialization

"Transnational Criminal Law"

at the Faculty of Law of Baku State University

S U M M A R Y

The article examines the theoretical aspects of legal immunity, exploring its concept, historical essence, and contemporary status. In addition, the legal characteristics of various types of legal immunity are systematically explained, while its criminal-law nature and normative foundations, including the norms of international treaties regulating the immunity of particular subjects and the judicial practice of foreign states, are analyzed. Within the framework of the research, legal immunity is substantiated as one of the mechanisms ensuring state sovereignty and as an independent legal institution requiring special legal regulation.

HUKUKİ DOKUNULMAZLIK KURUMU: KAVRAMI VE CEZA HUKUKU NİTELİĞİ

CAVİD MİRZAZADE

Bakü Devlet Üniversitesi

Hukuk Fakültesinin

"Ulusötesi Ceza Hukuku" uzmanlaşmış

yüksek lisans öğrencisi

Ö Z E T

Makalede hukuki dokunulmazlığın teorik yönleri ele alınmış, kavramı, tarihî mahiyeti ve günümüzdeki statüsü incelenmiştir. Bununla birlikte, hukuki dokunulmazlığın çeşitli türlerinin hukuki özellikleri sistematik şekilde açıklanmış; onun ceza hukuku niteliği ve normatif temelleri, ayrıca belirli süjelerin dokunulmazlığını hukuki açıdan düzenleyen uluslararası antlaşma hükümleri ile yabancı devletlerin yargı uygulamaları analiz edilmiştir. Araştırma çerçevesinde, hukuki dokunulmazlığın devlet egemenliğinin sağlanma mekanizmalarından biri olduğu ve özel hukuki düzenlemeye tabi bağımsız bir hukuk kurumu niteliği taşıdığı gerekçelendirilmiştir.

ИНСТИТУТ ПРАВОВОГО ИММУНИТЕТА: ПОНЯТИЕ И УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ

ДЖАВИД МИРЗАДАДЕ

*Магистрант специализации
«Транснациональное уголовное право»
юридического факультета Бакинский
государственный университет*

Р Е З Ю М Е

В статье рассмотрены теоретические аспекты правового иммунитета, исследованы его понятие, историческая сущность, а также современный статус. Наряду с этим системно раскрыты юридические особенности различных видов правового иммунитета, проанализированы его уголовно-правовая сущность и нормативные основы, включая нормы международных договоров, регулирующих иммунитет отдельных субъектов, а также судебная практика иностранных государств. В рамках исследования обоснована необходимость рассмотрения правового иммунитета как одного из механизмов обеспечения государственного суверенитета и как самостоятельного правового института, подлежащего специальному правовому регулированию.

*Rəyçi: elmi rəhbər, Bakı Dövlət Universitetinin
“Cinayət hüququ və kriminologiya”
kafedrasının müdiri, hüquq elmlər doktoru professor
Şəhla Səmədova
Təqdim edən: C. Mirzəzadə
Daxil olma tarixi: 08.04.2026
Təkrar işlənmə tarixi: göndərilməyib.
Çapa imzalanma tarixi: 12.05.2026*

“Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri” elmi əsərlər məcmuəsinə təqdim ediləcək məqaləyə dair tələblər:

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində qəbul edilir.

2. Təqdim edilən məqalənin quruluşu:

- müəllif haqqında məlumat (A.S.A (tam açıq şəkildə), elmi dərəcə, təmsil etdiyi müəssisə, ünvan (poçt indeksi, ölkə, şəhər, küçə)), elektron poçt ünvanı – sağdan qeyd edilməli;
- UOT nömrə - soldan qeyd edilməli;
- Məqalənin adı (12 sözə qədər) – mərkəzdən, böyük hərflərlə yazılmalı;
- Məqalənin yazıldığı dildə “Xülasə” (100-200 söz);
- Məqalənin yazıldığı dildə “Açar sözlər” (6-8 söz);
- Məqalənin mətni;
- İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı;
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə 3 dildə “Xülasə” (biri türk dilində olmaqla) və “Açar sözlər” (hər üçündə müəllif haqqında məlumat və məqalənin adı göstərilməli).

Xülasədə tədqiqatın məqsədi, metodologiyası, tətbiqi əhəmiyyəti, nəticələri, orijinallığı və elmi yeniliyi qısa şəkildə əks etdirilməlidir.

3. Məqalənin mətninin quruluşu.

Təqdim edilən məqalələrin mətni Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar istifadə edilə bilər) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Girişin məzmunu müəllif tərəfindən müəyyən edilir. Mətnə yarımbaşlıqlar olduğu halda, onların adı ortadan, qalın şriftlə verilir. Nəticədə tədqiqatın əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir.

4. Məqalənin mətninin tərtibi.

- Format – A4;
- Times New Roman - 12 şrift;
- İnterval -1;
- Həcmi 6 - 10 səhifə;
- Məsafələr: sol – 3 sm; sağ – 1,5 sm; aşağıdan – 2 sm; yuxarıdan – 2 sm;
- Cədvəllər, şəkillər, diaqramlar, sxemlər və qrafiklər rəngli və yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

5. Məqalələrin təqdim edilməsi:

Məqalələr Mərkəzin Elmi-metodiki iş və təlim idarəsinə, həmçinin Mərkəzin elektron poçt ünvanına info@expert.gov.az göndərilə, eləcə də Mərkəzin saytı üzərindən www.expert.gov.az təqdim oluna bilər (*Elmi-metodiki iş və təlim idarəsinin əlaqə nömrəsi (012)598-05-43; elektron poçt ünvanı: aysel.kishiye-va@justice.gov.az*)

Fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktoranturada və yaxud dissertanturada təhsil alan müəlliflər məqalə təqdim edərkən məqaləyə elmi rəhbərin rəyi də əlavə olunmalıdır.

6. Ədəbiyyat siyahısının tərtibatı.

Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnin altında sətiraltı istinadlar məqsədəuyğun deyildir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Məqalənin mətnində istinad olunmuş mənbələr ədəbiyyat siyahısında əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir. İstinad olunmuş mənbənin ədəbiyyat siyahısındakı nömrəsi məndəki istinaddan sonra kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [115, s.32-33]

Məqalənin mətnində istifadə edilmiş mənbələr çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) əlifba sırası ilə ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilir. Siyahı aşağıdakı ardıcılıqla tərtib olunmalıdır: normativ-hüquqi aktlar, əlifba sırası ilə dillər üzrə ədəbiyyatlar və internet resursları.

Bütün məqalələrin plagiat proqramında unikalılığı yoxlanılır (daxil olan məqalədə plagiat aşkarlanarsa və sübut edilərsə məqalə qəbul edilmir).

Bundan əlavə həmçinin, məqalələr resenzentə təqdim edilir. Resenzent məqaləyə dair öz fikirlərini, məsləhətlərini, iradlarını və məqalənin çapa qəbul edilməsi, düzəlişlər üçün müəllifə qaytarılması və yaxud çap edilməməsinə dair rəy bildirirlər.

Ədliyyə Nazirliyi

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi

MƏHKƏMƏ EKSPERTİZASI, KRİMİNALİSTİKA VƏ KRİMİNOLOGİYANIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR MƏCMUƏSİ

№ 71

Bakı – 2026

nəşriyyatın adı:

Format:

Həcm:

Tiraj:

